ILIM HÁM JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

FAN VA JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

2026/6-2

www.journal.ndpi.uz

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ MEKTEPKE ShEKEMGI HÁM MEKTEP BILIMLENDIRIWI MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Jámiyetlik hám gumanitar ilimler. Filologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Ijtimoiy va gumanitar fanlar. Filologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Социальные и гуманитарные науки. Филологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Social and humanities sciences. Philological sciences

№ 6/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı, NMPI rektorı – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZÍLOV

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
t.i.d., prof. **Abdullaeva Y.** (Nókis);
y.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
s.i.d. **Atamuratov M.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A**. (Nókis);
f.i.b.f.d, prof. **Fedakar P.** (Turkiya);
f.i.d. (DSc), prof. **Genjemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Ibragimov Y.** (Nókis);
t.i.d., prof. **Kalimullin A.** (Rossiya);
f.i.d. (DSc), prof. **Kdırbaeva G.** (Nókis);
f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Qurambaeva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Qurbanov M.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Matyakupov S.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
f.i.d., prof. **Mingazova L.I.** (Rossiya);
f.i.d., prof. **Najimov P.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Orazımbetov Q.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Palımbetov K.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Pirniyazova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Salqınbay A.** (Qazaqstan);
f.i.d., prof. **Sayfullina F.S.** (Rossiya);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M**. (Nókis);
f.i.d., prof. **Yelok V.S.** (Turkiya).

D.Dogarova – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator

Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), prof. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), prof. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ БЕЛОРУССКО-УЗБЕКСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ермолич Светлана Яковлевна – *кандидат педагогических наук, доцент координатор деятельности по реализации совместных образовательных программ, руководитель Центра узбекской культуры Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка*

Современное развитие высшего педагогического образования характеризуется повышением требований к качеству подготовки педагогических кадров, совершенствованием учебных программ, усилением компетентностной и практико-ориентированной направленности подготовки, интеграцией образования, науки и педагогической практики, цифровой трансформацией образовательного процесса и расширением международного академического взаимодействия. Совокупность данных тенденций актуализирует формирование устойчивых механизмов межуниверситетского сотрудничества, обеспечивающих объединение и совместное использование образовательных, научных, кадровых, информационных и социокультурных ресурсов университетов-партнеров. Международное академическое взаимодействие в этих условиях выходит за рамки отдельных контактов и приобретает организационно закрепленный характер, реализуясь посредством договоров, меморандумов, совместных образовательных программ, совместных факультетов, образовательных и научных центров, академической мобильности студентов и преподавателей, совместных научных и научно-методических проектов, профессионального взаимодействия и обмена инновационными практиками, совместного использования образовательных и цифровых ресурсов, культурных и просветительских инициатив. Многообразие и организационное закрепление данных форм свидетельствуют об усложнении структуры современного международного академического взаимодействия.

Развитие сотрудничества Республики Беларусь и Республики Узбекистан характеризуется расширением направлений и форм взаимодействия, что формирует основу для долгосрочного партнёрства. Особое место занимает высшее педагогическое образование: качество подготовки педагогических кадров определяет кадровый потенциал национальных систем образования и возможности их устойчивого развития, а педагогические университеты выступают субъектами профессиональной подготовки, научно-методического обеспечения и развития педагогических инноваций. Это определяет научный и практический интерес к исследованию белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования и механизмов его институционального развития.

Одним из системообразующих направлений белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования стала реализация совместных образовательных программ. Проведённый ранее анализ позволил рассматривать совместные образовательные программы как ресурс развития педагогического образования и регламентированную форму академического сотрудничества, основанную на нормативно-правовых, организационных, содержательных и национально-культурных основаниях [1].

Обобщение опыта сотрудничества Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка (БГПУ) и Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами (НПУУ) позволило выделить четыре этапа развития межуниверситетского партнёрства: инициацию, институционализацию, конвергенцию образовательных стратегий и культурно-образовательную интеграцию [2].

Результаты предыдущих исследований позволили выявить отдельные формы, механизмы и динамику белорусско-узбекского академического партнёрства [1, 2]. Вместе с тем их развитие и взаимосвязь требуют дальнейшего теоретического обобщения с позиций институционализации.

Институционализация белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования рассматривается как процесс формирования и развития устойчивой системы нормативно закреплённых, организационно оформленных и содержательно согласованных отношений между учреждениями высшего образования, обеспечивающих образовательное, научное и социокультурное взаимодействие.

Рассмотрение белорусско-узбекского сотрудничества с позиций институционализации требует определение данного процесса в системе концептов, характеризующих международное взаимодействие в высшем образовании. Наиболее широким из них выступает интернационализация высшего образования. Дж.Найт рассматривает интернационализацию как процесс интеграции международного, межкультурного измерения в цели, функции и образовательную деятельность высшей школы [3]. Для настоящего исследования принципиальное значение имеет понимание интернационализации как процесса, предполагающего включение международного измерения в основные направления деятельности учреждения высшего образования.

Транснациональное образование конкретизирует пространственно-организационное измерение интернационализации, связанное с осуществлением образовательной деятельности и академического взаимодействия. Современные подходы к транснациональному сотрудничеству в высшем образовании акцентируют значение устойчивых институциональных связей, совместных образовательных инициатив и механизмов взаимодействия между учреждениями разных государств [4]. В данном контексте транснациональное взаимодействие создаёт возможности для выхода академического сотрудничества за пределы национальной образовательной системы и формирования совместных форм образовательной деятельности.

Организационный механизм такого взаимодействия может быть раскрыт через сетевую кооперацию, предполагающую объединение и совместное использование образовательных, кадровых, научных и информационных ресурсов при сохранении институциональной самостоятельности университетов-партнёров [1, 2].

Интернационализация определяет общий вектор включения международного измерения в деятельность высшей школы; транснациональное образование обеспечивает возможность осуществления образовательного взаимодействия через национальные границы; сетевая кооперация выступает механизмом объединения ресурсов и взаимодействия институционально самостоятельных субъектов. Институционализация характеризует процесс закрепления сформировавшихся отношений в нормативно-правовых основаниях, организационных структурах и устойчивых академических практиках, обеспечивающих их регулярность и воспроизводимость.

Существенное значение имеет сопоставление правовых основ и приоритетов развития высшего педагогического образования Республики Беларусь и Республики Узбекистан. Сохраняя национальную специфику образовательных систем, обе страны формируют нормативные условия для совершенствования подготовки педагогических кадров и развития международного академического взаимодействия.

В Республике Беларусь нормативные основы функционирования высшего образования определяются Кодексом Республики Беларусь об образовании [5]. Его положения устанавливают правовые основы образовательной деятельности, требования к качеству образования, структуру высшего образования, формы получения образования и правовые возможности взаимодействия учреждений образования, в том числе в международной сфере. Тем самым национальное законодательство формирует базовые нормативные условия функционирования системы высшего образования и осуществления международного академического сотрудничества.

В Республике Узбекистан нормативно-правовое регулирование высшего педагогического образования характеризуется последовательным развитием механизмов его модернизации и институционального обеспечения [6-9].

Постановлением Президента Республики Узбекистан от 27 февраля 2020 г. № ПП-4623 к приоритетным направлениям развития педагогического образования отнесены совершенствование учебных планов и программ с учётом передового зарубежного опыта, внедрение современных педагогических и информационно-коммуникационных технологий, обеспечение взаимосвязи образования, науки и производства, совершенствование управления и расширение международного сотрудничества [7]. На национальном уровне закрепляется комплексный характер модернизации педагогического образования, объединяющий содержательные, технологические, организационные и международные направления его развития.

Дальнейшее развитие организационных и координационных механизмов педагогического образования закреплено Постановлением Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2022 г. № ПП-289. Документ предусматривает совершенствование образовательных программ с учётом международного опыта, унификацию учебных планов и образовательных программ в целях развития академической мобильности, укрепление взаимосвязи образования, науки и практики. Создание Республиканского совета по развитию педагогического образования направлено на координацию взаимодействия образовательных и научных учреждений, определение стратегических направлений развития педагогического образования и обеспечение преемственности образовательных программ [8]. Это свидетельствует о переходе от закрепления отдельных направлений модернизации к формированию механизмов их системной координации.

Современный этап преобразований получил развитие в Указе Президента Республики Узбекистан от 28 апреля 2025 г. № УП-73, предусматривающем совершенствование подготовки педагогических кадров на основе единого подхода, трансформацию программ высшего педагогического образования с учётом международного опыта, обеспечение преемственности образования [9]. Последовательность нормативных преобразований отражает направленность государственной политики на системное совершенствование подготовки педагогических кадров и организационных механизмов развития педагогического образования.

Наряду с модернизацией национальной системы педагогического образования законодательством Республики Узбекистан сформированы правовые основания международного академического взаимодействия. Особое значение в данном отношении имеют положения Закона Республики Узбекистан «Об образовании» [6]. Статья 67 предусматривает развитие международного научно-технического сотрудничества по проблемам образования, создание совместных факультетов, учебных центров и научных лабораторий, разработку совместных образовательных и научно-исследовательских проектов и программ международного уровня, осуществление обмена студентами, магистрантами, докторантами, преподавателями и научными сотрудниками, внедрение программ двойных дипломов и др. [6].

Сопоставление нормативно-правовых основ высшего педагогического образования Республики Беларусь и Республики Узбекистан свидетельствует о наличии правовых и организационных возможностей для развития межуниверситетского взаимодействия. При сохранении самостоятельности национальных систем образования нормативное регулирование допускает развитие международного сотрудничества, взаимодействие учреждений образования, реализацию совместных инициатив и использование различных форм академического партнёрства. Тем самым национальные нормативно-правовые системы выступают исходным уровнем институционализации, определяющим правовые границы и возможности последующего организационного оформления сотрудничества.

Анализ нормативных оснований и сложившейся практики белорусско-узбекского академического сотрудничества позволяет выделить три уровня его институционализации: национальный, межуниверситетский и уровень академического взаимодействия. *Их разграничение отражает последовательность*

перехода от формирования нормативных условий сотрудничества к его организационному закреплению и практическому осуществлению в деятельности ВУЗов-партнёров.

Национальный уровень связан с формированием нормативно-правовых основ функционирования системы образования и обеспечения международного академического сотрудничества. Он включает законодательство в сфере образования, государственные приоритеты развития педагогического образования, правовые основания международного взаимодействия, межгосударственные механизмы сотрудничества, нормативное регулирование признания документов об образовании и др.

Межуниверситетский уровень обеспечивает организационное оформление и координацию сотрудничества *ВУЗов-партнёров*. К нему относятся межуниверситетские соглашения и меморандумы, создание совместных структур, согласование образовательных программ и учебных планов, распределение функций, ресурсов и ответственности, координация и управление совместной деятельностью. На данном уровне нормативные возможности международного взаимодействия получают конкретное организационное закрепление в системе отношений между партнерскими организациями.

Уровень академического взаимодействия характеризует сотрудничество в образовательной, научной и социокультурной деятельности *ВУЗов-партнёров*. Он включает совместные образовательные программы, академическую мобильность студентов и преподавателей, совместные исследования и проекты, профессиональное взаимодействие, обмен инновационными практиками, совместное использование образовательных ресурсов и межкультурное взаимодействие. Данный уровень отражает практическое осуществление институционально закреплённого сотрудничества и непосредственное включение в него преподавателей, исследователей и обучающихся.

Таким образом, выделенные уровни характеризуют вертикальную организацию процесса институционализации: национальный уровень формирует нормативные условия, межуниверситетский обеспечивает их организационное воплощение, а уровень академического взаимодействия – практическую реализацию сотрудничества.

Наряду с уровнями, характеризующими институциональную организацию сотрудничества, его внутреннюю структуру раскрывают взаимосвязанные компоненты. В структуре институционализации выделены нормативно-правовой, организационно-управленческий, образовательный, научно-академический, цифровой и межкультурный компоненты.

Нормативно-правовой компонент включает правовые основания сотрудничества, договорное закрепление отношений между университетами и согласование нормативных требований, обеспечивающих возможность осуществления совместной деятельности.

Организационно-управленческий компонент представлен совместными структурами, распределением функций и ответственности между партнёрами, координацией и управлением совместной деятельностью. В практике сотрудничества БГПУ и НПУУ данный компонент получил развитие посредством создания Белорусско-Узбекского образовательного центра и совместного факультета «Инновационная педагогика», Центра узбекской культуры [2]. *Центр узбекской культуры, являясь организационно оформленной структурой взаимодействия, одновременно обеспечивает реализацию его межкультурной составляющей [2].*

Образовательный компонент представлен совместными образовательными программами, согласованием программ подготовки, образовательными маршрутами, методами, технологиями и формами обучения. Совместные образовательные программы имеют в данном контексте системообразующее значение [1].

Научно-академический компонент включает совместные исследования и проекты, публикационную деятельность, стажировки и повышение квалификации, академический обмен. Его развитие способствует расширению сотрудничества за пределы *совместной образовательной деятельности и формированию устойчивых профессиональных и научных связей между ВУЗами-партнёрами* [1, 2].

Цифровой компонент включает дистанционные образовательные технологии, цифровые платформы и ресурсы, электронное обучение, цифровую коммуникацию и управление. *Его специфика определяется сквозным характером: цифровые механизмы обеспечивают технологическую связанность образовательного, организационно-управленческого, научно-академического и межкультурного компонентов.*

Межкультурный компонент включает межкультурный диалог, культурные и просветительские инициативы, популяризацию культур. Его развитие *обеспечивает социокультурное измерение академического партнёрства и расширяет взаимодействие университетов-партнёров за пределы непосредственно образовательного и научного сотрудничества* [2].

Выделенные компоненты не являются изолированными: их взаимосвязь обеспечивает целостность институционализированного взаимодействия. При этом один и тот же механизм сотрудничества может обеспечивать реализацию нескольких компонентов, что отражает интегративный характер институционализации.

Если уровни и компоненты раскрывают структурную организацию институционализации, то последовательность развития сотрудничества характеризует её динамическое измерение. Обобщение опыта взаимодействия БГПУ и НПУУ позволило ранее выделить четыре этапа развития партнёрства [2], которые в настоящем исследовании рассматриваются с позиций последовательного институционального закрепления и усложнения механизмов сотрудничества.

Инициация партнёрства характеризуется установлением контактов между учреждениями высшего образования, подписанием меморандумов о взаимопонимании и договоров о сотрудничестве, определением направлений сотрудничества и формированием организационных предпосылок. На данном этапе закладываются первоначальные нормативные и организационные основания последующего развития партнёрства.

Организационно-институциональное оформление связано с переходом от закрепления намерений к

созданию устойчивых организационных механизмов взаимодействия. Ключевым содержанием этапа становится институциональное закрепление сотрудничества посредством создания совместных структур и формирования механизмов координации образовательного взаимодействия.

Конвергенция образовательных стратегий проявляется в расширении направлений взаимодействия, развитии совместных образовательных программ, академической мобильности и использовании цифровых технологий. Сотрудничество приобретает устойчивый характер за счёт согласования образовательных подходов и механизмов подготовки при сохранении национальной специфики образовательных систем [2].

Культурно-образовательная интеграция характеризуется расширением межкультурного измерения сотрудничества посредством культурных и просветительских инициатив, межкультурных мероприятий, фестивалей, телемостов и мастер-классов. В практике БГПУ и НПУУ данный этап связан с включением межкультурного взаимодействия в сложившуюся систему академического партнёрства [2].

Выделенные этапы отражают не последовательную замену одних форм сотрудничества другими, а их накопление и развитие. **Кумулятивность институционализации** заключается в сохранении, дополнении и усложнении механизмов, сформированных на предыдущих этапах. Каждый последующий этап интегрирует сложившиеся ранее нормативные, организационные и академические механизмы, одновременно расширяя сферы и формы взаимодействия. В результате динамика институционализации приобретает накопительный характер, обеспечивающий преемственность, усложнение и воспроизводимость системы сотрудничества.

Таким образом, институционализация белорусско-узбекского сотрудничества представляет собой многоуровневый процесс, структурное измерение которого образуют взаимосвязанные уровни и компоненты, а динамическое – последовательные этапы, характеризующие накопление и усложнение механизмов взаимодействия. Обобщение выявленных взаимосвязей позволило разработать **структурно-динамическую модель институционализации белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования** (рисунок 1).

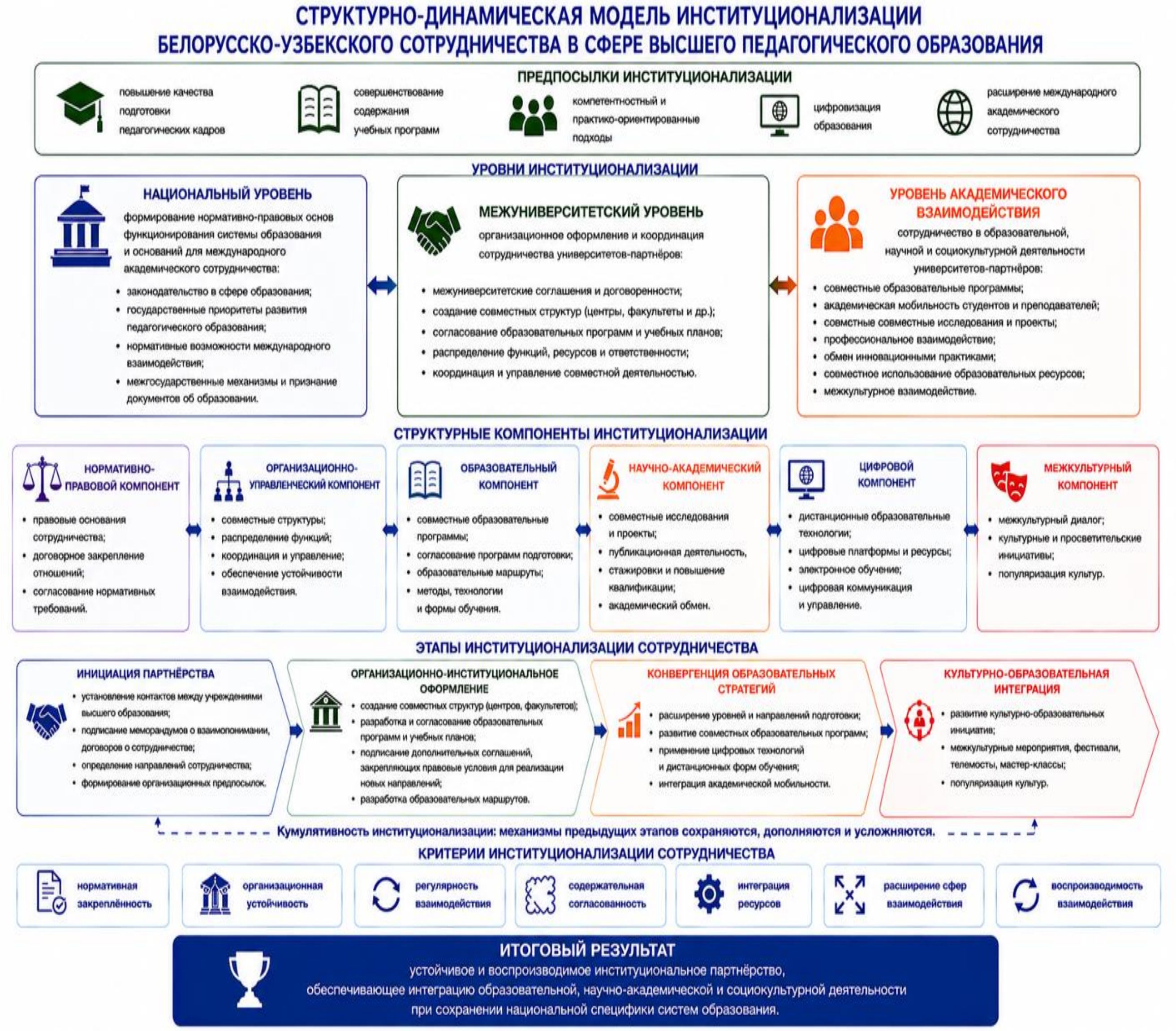

Рисунок 1 – Структурно-динамическая модель институционализации белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования

Разработанная структурно-динамическая модель отражает логику институционализации белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования – от формирования предпосылок и нормативно-организационных оснований взаимодействия к становлению устойчивого партнёрства. Модель объединяет взаимосвязанные структурное и динамическое измерения институционализации, критерии, позволяющие характеризовать степень её проявления в сложившейся системе сотрудничества.

Структурное измерение раскрывает институциональную организацию сотрудничества и представлено тремя уровнями (национальным, межуниверситетским и уровнем академического взаимодействия) и шестью взаимосвязанными компонентами (нормативно-правовым, организационно-управленческим, образовательным, научно-академическим, цифровым и межкультурным). Уровни отражают последовательность институционального развертывания сотрудничества: на национальном уровне формируются нормативно-правовые условия международного академического взаимодействия; на межуниверситетском происходит его организационное и договорное закрепление; на уровне академического взаимодействия сформированные механизмы получают практическое воплощение в образовательной, научной и социокультурной деятельности университетов-партнёров. Компоненты характеризуют основные направления институционального закрепления и воспроизводства сотрудничества и реализуются во взаимосвязи на различных уровнях модели. Такое соотношение уровней и компонентов позволяет рассматривать институционализацию как системный процесс. Устойчивость партнёрства в данном случае определяется степенью их взаимосвязи, организационного закрепления и воспроизводимости.

Динамическое измерение модели раскрывает процессуальный характер институционализации посредством последовательности этапов развития партнёрства. Их взаимосвязь имеет кумулятивный характер: сформированные на предшествующих этапах механизмы дополняются и усложняются по мере развития сотрудничества. Каждый последующий этап интегрирует результаты предыдущего и расширяет сферы и механизмы взаимодействия.

Для характеристики степени институционализации предлагаются взаимосвязанные критерии институционализации сотрудничества: нормативная закреплённость, организационная устойчивость, регулярность взаимодействия, содержательная согласованность, интеграция ресурсов, расширение сфер взаимодействия и воспроизводимость взаимодействия. Критерии соотносятся со структурным и динамическим измерениями модели и позволяют характеризовать проявление признаков институционализации в сложившейся системе партнёрства.

Нормативная закреплённость указывает на наличие правовых и договорных оснований сотрудничества, обеспечивающих регламентацию отношений между университетами-партнёрами.

Организационная устойчивость определяется наличием постоянно действующих структур, механизмов координации и распределения функций между партнёрами.

Регулярность взаимодействия характеризует переход от единичных совместных инициатив к систематически осуществляемым формам образовательного, научно-академического и социокультурного сотрудничества.

Содержательная согласованность раскрывает степень согласования образовательных программ, учебных планов, направлений подготовки и иных форм совместной деятельности.

Интеграция ресурсов описывает объединение и совместное использование кадровых, образовательных, научно-методических, информационных и цифровых ресурсов *ВУЗов-партнёров* для достижения согласованных целей сотрудничества.

Расширение сфер взаимодействия отражает последовательное включение в систему партнёрства новых направлений и форм образовательного, научно-академического, цифрового и межкультурного сотрудничества.

Воспроизводимость взаимодействия отражает способность сформированных механизмов обеспечивать продолжение сотрудничества, сохранение сложившихся форм взаимодействия и возможность их дальнейшего развития.

Модель устанавливает взаимосвязь между предпосылками сотрудничества, уровнями его институционального закрепления, структурными компонентами, этапами развития и критериями институционализации сотрудничества, что позволяет представить развитие межуниверситетского партнёрства как целостный процесс формирования устойчивой системы академического взаимодействия.

Институционализация международного академического сотрудничества в сфере высшего педагогического образования рассматривается как процесс перехода от отдельных форм взаимодействия к устойчивой, организационно закреплённой системе академического партнёрства. Его сущностными характеристиками выступают нормативная закреплённость отношений, организационная устойчивость, регулярность и содержательная согласованность взаимодействия, интеграция ресурсов, расширение сфер сотрудничества и способность сформированных механизмов к воспроизводству и дальнейшему развитию.

Опыт сотрудничества свидетельствует о том, что развитие партнёрства имеет кумулятивный характер. Установление контактов и договорных отношений создаёт основу для организационно-институционального оформления; совместные структуры и образовательные программы способствуют сближению образовательных стратегий; дальнейшее развитие взаимодействия расширяет его научно-академическое и межкультурное содержание.

Структурно-динамическую модель институционализации белорусско-узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования включает предпосылоки институционализации, уровни, структурные компоненты, этапы развития и критерии институционализации сотрудничества. Модель позволяет рассматривать институционализацию одновре-

менно как структуру устойчивого взаимодействия и как процесс его последовательного развития. Предложенная модель показывает, что итогом институционализации является **устойчивое партнёрство,** обеспечивающее интеграцию образовательной, научной и социокультурной деятельности ВУЗов-партнёров при сохранении национальной специфики систем образования.

Литература

1. Ермолич С.Я. Совместные образовательные программы в подготовке педагогических кадров: потенциал межгосударственного партнёрства. // Наука и образование: науч.-метод. журн. Сер.: // Педагогические науки. Психологические науки. 2025. № 5/2. – С. 3-6.
2. Ермолич С.Я. Инновационные форматы академического взаимодействия: опыт реализации совместных образовательных программ. // Педагогическая наука и образование. 2025. № 4. – С. 86-92.
3. Knight J. Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. // Journal of Studies in International Education. 2004. Vol. 8, № 1. – P. 5-31.
4. Policies for Transnational Collaboration in Higher Education [Electronic resource] // OECD Education Policy Perspectives. – Paris: OECD Publishing, 2025. № 121.
5. Кодекс Республики Беларусь об образовании: Кодекс Респ. Беларусь, 13 янв. 2011 г., № 243-З [Электронный ресурс] Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Дата доступа: 13.08.2026.
6. Об образовании: Закон Респ. Узбекистан, 23 сент. 2020 г., № ЗРУ-637 [Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан LexUZ.
7. О мерах по дальнейшему развитию сферы педагогического образования: Постановление Президента Респ. Узбекистан, 27 февр. 2020 г., № ПП-4623 [Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан LexUZ.
8. О мерах по повышению качества педагогического образования и дальнейшему развитию деятельности высших образовательных учреждений по подготовке педагогических кадров: Постановление Президента Респ. Узбекистан, 21 июня 2022 г., № ПП-289 [Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан LexUZ.
9. О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки педагогических кадров: Указ Президента Респ. Узбекистан, 28 апр. 2025 г., № УП-73 [Электронный ресурс]. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан LexUZ.

JÁMIYETLIK HÁM GUMANITAR ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwxıylıq tiykarları

АБУ АЛИ ИБН СИНАНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСИ

Есназарова Зульфия Балташовна – *тарийх илимлериниң кандидаты, доцент*
zulfiyaesnazrova@gmail.com
Тлеумуратова Зульфия Махсетовна – *ассистент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ПРОБЛЕМАТИКА ФИЛОСОФИИ В ТРУДАХ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ

Есназарова Зульфия Балташовна – *кандидат исторических наук, доцент*
Тлеумуратова Зульфия Махсетовна – *ассистент преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PHILOSOPHICAL ISSUES IN THE WORKS OF ABU ALI IBN SINA (AVICENNA)

Esnazarova Zulfiya Baltashovna – *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Tleumuratova Zulfiya Maxsetovna – *assistant teacher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: Авиценна, фалсафа, онтология, гносеология, метафизика, ақл назарияси, жон ва тана, материя ва шакл, зарурий ва мумкин бўлган борлиқ, ислом фалсафаси, шарқ перипатетизми.

Резюме. Мазкур мақолада Абу Али ибн Синонинг фалсафий мероси мазмунини, онтология, гносеология, ақл назарияси, психология, эстетика, ижтимоий-сиёсий қарашлар ва тиббиёт фалсафаси каби соҳалардаги асосий ғояларини замонавий илм-фан контекстида таҳлил қилади. Ибн Сино меросининг XXI аср интеллектуал фалсафаси, сунъий интеллект, биоэтика, инсон онги, руҳ-тана муносабати каби долзарб масалалар билан боғлиқлиги очиб берилади.

Ключевые слова: Авиценна, философия, онтология, гносеология, метафизика, теория разума, душа и тело, материя и форма, необходимое и возможное, исламская философия, восточный перипатетизм.

Резюме. В данной статье анализируется содержание философского наследия Абу Али ибн Сины, его основные идеи в таких областях, как онтология, гносеология, теория разума, психология, эстетика, общественно-политические взгляды и философия медицины, в контексте современной науки. Будет раскрыта связь наследия Ибн Сины с такими важными вопросами, как интеллектуальная философия XXI века, искусственный интеллект, биоэтика, человеческое сознание и духовно-телесное взаимодействие.

Key words: Avicenna, philosophy, ontology, epistemology, metaphysics, the theory of reason, soul and body, matter and form, necessary and possible being, Islamic philosophy, Eastern Peripateticism.

Summary. In this article, he analyzes the content of Abu Ali ibn Sina's philosophical legacy and his main ideas in fields such as ontology, epistemology, mind theory, psychology, aesthetics, socio-political views, and medical philosophy in the context of modern science. The connection of Ibn Sina's legacy with important issues such as 21st-century intellectual philosophy, artificial intelligence, bioethics, human consciousness, and the relationship between spirit and body will be revealed.

Кирисиў. Абу Али ибн Синанын (Авиценна) философиялық мийрасы жәҳән интеллектуал раўажланыўында айрықша орын тутады. Оның шығармаларында инсан санасы, барлық, ағартыўшылық, ақыл ҳәм дене қатнасы, идеяның мәниси сыяқлы мәселелерге берилген талқылаўлар XXI әсир илимий-философиялық таллаўлары ушын да өз әҳмийетин жоғалтпаған. Соның менен бирге, заманагөй илимниң раўажланыўында жасалма интеллект, биоэтика, руўхыйлық ҳәм инсан ой-пикириниң шегаралары сыяқлы жаңа мәселелерде Ибн Сина пикирлерине мүрәжат етиў жаңаша қатнаслар ушын әҳммийетли дерек болып хызмет етпекте.

Ибн Сина тәрепинен алға сүрилген классикалық ақылый дәлил, зәрүр ҳәм мүмкин болған болмыс концепциясы, ағартыўшылықтың сезиўши ҳәм ақылый дәрежелери, руўх ҳәм дене бирлиги мәселелери ҳәзирги күнде философия, психология, медицина, әдеп-икрамлылық ҳәм педагогика тараўларында сақланып қалған илимий машқалалар менен үзликсиз байланыслы. Өзбекстанда миллий руўхыйлық ҳәм философиялық пикирлеўди раўажландырыўға қаратылған сиясат шеңберинде Ибн Сина мийрасын қайта үйрениўдиң әҳмийетлилиги және де артпақта.

Сонлықтан, Ибн Сина шығармаларындағы философиялық көзқарасларды заманагөй көзқарастан таллаў, олардың бүгинги күн илиминиң ҳәм жәмийеттиң раўажланыўындағы орнын анықлаў ҳәм теориялық, ҳәм әмелий жақтан үлкен әҳмийетке ийе.

Әдебиятларға шолыў. Абу Алий ибн Синаның философиялық мийрасы бойынша изертлеўлер дүнья ҳәм Шығыс илимий мектеплеринде кеңнен үйренилген. Бәринен бурын, Ибн Синаның тийкарғы философиялық шығармалары «Китоб аш-Шифо», «Дониш-намэ» сыяқлы дереклерде оның метафизика, ақыл теориясы, психология, онтология ҳәм логика ҳаққындағы пикирлери толық баян етилген. Абу Али ибн Синаның Тиб қонинлари». А.Ирисов Абу Али Ибн Сина ҳаёти ва ижодий мероси». М.Рахимов Толерантность как нравственная парадигма философии». Бул шығармалар дөретиўшиниң философиялық мектебин түсиниўде

тийкарғы дерек сыпатында тән алынады. Сондай-ақ, соңғы шет ел изертлеўлеринде әсиресе, Д.Гутас ҳәм П.Адамсон мийнетлеринде Ибн Сина философиясының Европадағы схоластика, латын Авиценнизми ҳәм Батыс рационализмине тәсири кең ашып бериледи. Бул изертлеўлер Ибн Синаның тек Шығыс емес, жәҳән философиялық пикириндеги орны жүдә үлкен екенлигин көрсетеди.

Изертлеўдиң методы ҳәм методологиясы. Бул изертлеўдиң методологиялық тийкарын Шығыс философиясы, ислам интеллектуаллық мийрасы, классикалық логика ҳәм метафизикаға байланыслы илимий қатнаслар қурайды. Изертлеўде Ибн Синаның философиялық мийрасын тарийхый-философиялық процесс контексинде талқылаў, оның шығармаларындағы онтологиялық, гносеологиялық ҳәм психологиялық идеяларды заманагөй философиялық таллаў нормалары тийкарында үйрениў методологиялық тийкар етип алынған. Тарийхий-философиялық анализ методи дерек таныў (текстологиялық) методы, компаратив (салыстырмалы) метод, философиялық-логикалық анализ методнан пайдаланылды.

Нәтийжелер анализи. Абу Али ибн Синаның философиялық мийрасы жүдә кең көлемли, қурамалы ҳәм системалы тәлиймат екенлигин көрсетти. Изертленген дереклер ҳәм шығармалардың анализи төмендеги тийкарғы нәтийжелерди берди: Ибн Синаның онтологиясы материя ҳәм форма бирлигин тийкарлайды. Анализде анықланды: Ибн Сина барлықты мүмкин ҳәм зәрүр болыўға ажыратқан; барлық материаллық денелер материя (мавад) ҳәм форма (сүўрет) бирлигинде бар; жалғыз материя бар бола алмайды, формасиз материя реал емес, форма болса оны реал етеди, дене узынлық, кеңлик ҳәм тереңликке ийе болған реал субстанция. Бул жантасыў Аристотел метафизикасын жетилистирип, Шығыс онтологиясында жаңа басқыш жаратқан.

Ибн Сина 980-жылы туўылып, 1037-жылы 57 жасында қайтыс болған. Уллы энциклопедист алымнан жүдә үлкен мийрас қалған. Түрли дереклерде уллы илимпаздың философия, логика, психология, әдебиятланыў, қосықшылық, музыка, геология, минерология, физика, математика, медицина, астрономия ҳәм илимниң басқа тараўлары бойынша 450ден аслам илимий шығармалары болған. Бирақ, бизге шекем Ибн Синаның 242 шығармасы жетип келген. Соннан, 80ни философия, иләҳият ҳәм суфизмге, 43и тәуипликке, 19ы логикаға, 26сы психологияға, 23и медицина илимине, 7еўи астрономияға, 1 математикаға, 1 музыкаға, 2. химияға, 9 әдеп илимине, 4 әдебиятқа, сегизи басқа алымлар менен болған хат алысыўларға тийисли [1].

Алымның философияға тийисли «Китоб аш-шифо» шығармасын өз дәўириниң энциклопедия шығармаларынан десек қәтелеспеймиз. Онда логика, тәбийий илимлер, математика ҳәм иләҳият бойынша философиялық идеялар өз сәўлелениўин тапқан. Шығарманың биринши бабында тәбият философиясына тийисли мәселелер жарытылған болып, материя, форма, ҳәрекет, ўақытқа тийисли тәрийплеў бериледи, екинши бабы болса, космос, дене бөлимлери ҳәм оның ҳәрекети ҳаққындағы тәлийматты өз ишине алады. Үшинши бабында болса материяның пайда болыўы ҳәм бөлиниўи ҳаққындағы түрли көз-караслар баян етиледи. Шығарманың он үш бөлими физика, химия, ботаника, минерология, астрономия, физика, математика, музыка, психологияға тийисли тәбийий-илимий билимлерди баян етеди.

Және бир фиософияға тийисли ири шығармасы «аш- Шифо» ҳәм («Ишаралар ва танбиҳлар») есапланады. Онда философияның тийкарғы мәселелери баян етилген. Әсиресе аш-Шифо шығармасында логикаға байланыслы бөлими 9 бөлимнен ибарат ҳәм оның ҳәр бири өз көринисинде айрықша бир китапты алып қаралады.

Булар төмендегише:

1. Ал-Мадхал- логикаға кирисиў.
2. Ал-Мақулот – категориялар.
3. Ал- Иборат - интерпретация
4. Ал- Қиёс – силлогизм.
5. Ал – Бурҳон- сыпатлаў, дәлил.
6. Ал-Жадал – тартысыў, диалектика.
7. Ас- Сафсата – софистика.
8. Ал – Хитоба – риторика.
9. Аш- Шеър – поэтика.

Ибн Синаның «аш-Шифо»ның соңғы бөлимин «Илоҳиёт»қа бағышлайды. Буның менен ол Аристотельдиң «Метафизика» шығармасына жуўабы, усы темада шығармада талап етиледи. Демек, Ибн Сина бир ғана «аш- Шифо»ның өзинде онға жақын философиялық шығарма жазған. Буған және оның тәбият бөлиминдеги жан руўхый қубылысларға бағышланған «ан-Нафс» ти қосақ, оның саны және артып барады. Ойшыл Ибн Сина тийкарынан белгили логика таныўшысы болған, ол жас ўақтынан баслап логика илимин терең үйренген, себеби өз китапалары арқалы Абу Алиге устаз есапланған Абу Наср Фарабий де буны терең билген еди. Ибн Синаның логикаға байланыслы шығармаларынан бири Хорезмде ас-Саҳлийге атап жазған «Қасидат» ал-муздавижа фил-мантиқ» есапланған [2].

Ибн Сина «Данышнама» шығармасында физика илиминдеги «реаллық», «үзликлилик» ҳәм «үзликсизлик», «күш», «ҳәрекет», «бослық» (вакуум), «жақтылық» ҳәдийселерине тийисли мәселелерди жарытыўға ҳәрекет қылды. Жақтылық ҳәдийсесин түсиндириўде жақтылық тараў тезлиги ҳаққындағы фундаменталь идеяны алдыға сүрди. Бул шығармада кеңислик қәсийетлери де түсиндирип берилген. Оның пикири бойынша, «Кеңислик дениниң ҳәрекет орны болып, ол бир нешше қәсийетлерге ийе. Бириншиден, ҳәр қандай дене бир жерден екинши жерге қозғалады ҳәм олардың биринде ол тынышлық жағдайында болады. Екиншиден кеңисликти өлшеўге болады: пәс ҳәм бәлент. Үшиншиден, еки дене бир ўақытта бир орында болмайды. Төртиншиден, дене ҳаққында пикир жүргизгенимизде, әлбетте оның орны (кеңислик орны) бар екенлигин умытпаў керек» [3].

Мүмкин тийкар-болмыс субстанция ҳәм акциденциядан турады ҳәм тийкар болмыстың оннан соңғы иерархиясы - аталған категориялардың ҳәр түрли көринислери. Көп түрли көринисти қамтыған оғада универсаллыққа ийе субстанция – дәслепки элементлер (жер, суў, от, ҳаўа). Материя, жан, форма ҳәм ақыл-ой қарапайым субстанциялар, ал дене-қурамлы субстанция. Дениниң өзи көп түрлиликке ийе: өсимлик, ҳайўан ҳәм адам. Дене - бул үш өлшемге-узынлық, кеңлик, тереңликке ийе.

Солай етип, ҳәмме затлардың минезлемеси-денелиги, ол материядан ҳәм формадан турады. Олар өз ара байланыслы, бирисиз-бири болмайды.

Ибн Сина былай дейди: «Материя дене формасына ийе ҳәм дене формасысыз ҳақыйқатта бар болмайды. Демек, ол физикалық формасы себепли ҳақыйқый бар субстанция болып табылады. Демек, денелик форма ҳақыйқатында да субстанция болып табылады» [4]. Ибн Сина пүткил денелик дүньяның тийкарын бар деп есаплайды.

Ҳәрекет мәселесин түсиндиргенде, ҳәрекетти дениниң тийкарынан шыққан сыпатында анализлейди. Ҳәрекет тынышлық пенен бирликте қаралады.

Ибн Сина ҳәрекетти механикалық түсиндириўди критикалайды ҳәм тәбиятта таза бослық ҳәм кеңисликтиң барлығын бийкарлайды. Ол тастыйықлайды: «Анаў я мынаў заттың қәлеген ҳалаты ҳәм ҳәрекети», егер ол зат болатуғын потенциаллыққа ийе болатуғын болса, усы потенциаллығы себепли ҳәрекет деп аталады [5].

Ибн Синаның онтологиясы Орта әсир шараятындағы дүнья туўралы идеалистлик ҳәм материалистлик көзқараслардың пантеизм формасында тутасыўы болып табылды. Улыўма мәселелер идеалистлик позицияда турса, жеке мәслелерде материалистлик позицияға өтиўге умтылыў сезиледи.

Сезиўлик билиў, Ибн Синаның пикиринше, тәбиятты билиўдиң бас жолы. Ибн Сина сезимлерди екиге бөледи: сыртқы ҳәм ишки. Оның тәлийматына сәйкес үш сыртқы сезим-көриў, еситиў, дәм, сезиў сыртқы билиў күшлери болып табылады. Ишки күшлер: улыўма сезиў, күтилетуғын ҳәм қыяллайтуғын күш.

Сезиўлер мәселеси Ибн Сина тәрепинен оригиналь дәрежеде анализленеди. Мәселен, көриў процессин түсиндириўде ол Платонның, Демокриттиң ҳәм басқа да философлардың көзқарасларын критикалық жақтан қарай отырып, былай тастыйықлайды. Көриў арқалы биз обьектив предметлердиң түрин сеземиз. Бул мисли сыртқы предметлердиң айнаға сүлдери түскендей.

Теориялық ақыл-ойдың нәтийжеси-улыўма түсиниклер. Олар обьектив реаллық болып, жеке конкрет образлардан бөлеклениў, абстрактланыў, улыўмаланыў арқалы әмелге асады.

Ақыл-ой Ибн Синаның түсиндириўинше-адам жанының жоқарғы күши. Көп жағдайда Ибн Сина ақыл-ойды адамға абстракт ойлаўға уқыбы ҳәм улыўмалықты билиўге уқыбы, ал интеллектти адамның жанының күши десе, интуицияны адамның жанының, руўхының белгилиден белгисизге, кирисиў тәрептен жуўмаққа ҳәм кери тез өтиўшиниң уқыбы деп есаплайды. Ибн Сина ақыл-ойды мүмкин ҳәм искерликли ақыл-ой деп бөледи. Индивидуаллық жанның айрықша күши- бул мүмкин ақыл-ой. Искерликли ақыл-ой индивидуаллықтан бөлинген улыўма принцип.

Билиў процеси ойшыл тәрепинен материаллық дүньяда затлардың пайда болыў процеси сыпатында түсиндирилди. Материя мүмкиншилик, ал ақыл-ой актив баслама сыпатында болады. Актив баслама материаллық обьектлерге мүмкиншилик сыпатында форманы бериў менен соңғысы ҳақыйқатлық болады. Сонлықтан, потенциаллық ақыл-ойды материя менен салыстырыў мүмкин. Искерликли ақыл-ой оған билиўдиң формасы сыпатында, материяда болмыстың формалары сыпатында болатуғынларын киргизеди. Нәтийжеде, ҳақыйқый билиў болады. Бирақ, ол ушын сезиўлик билиў жәрдеми зәрүр. Сезиў органлары арқалы алынған материалларға көре ақыл-ойлық билиў әмелге асады. Сезиўлер ақыл-ойға ҳәр түрли усыллар арқалы жәрдем береди. Олардың биреўи, сезиўлик қабыллаў ақыл-ой жанына бериледи ҳәм төрт ақыл-ойға сыйымлы ҳәрекетти билдиреди.

Жәмийеттиң социаллық дүзилиси, мәмлекеттиң келип шығыўы ҳәм функциялары, адамның минезқулқының нормалары ҳәм қәделери, гөззаллық ҳәм оның өмирдеги ҳәм искусстводағы түрлери ҳәм басқа да мәселелерди Ибн Сина практикалық философияға киргизеди.

Әмелий философия этика (оның предмети-адамның ийгилиги), экономика (предмети-семьяның ийгилиги), сиясат (предмети-мәмлекеттиң ийгилиги) болып бөлинеди.

Социаллық-сиясий көзқарасларында Ибн Сина Фарабийдиң идеяларына жақын келеди: идеаллық жәмийеттиң тәрепдары болды. Оның пикиринше, бул идеаллық жәмийеттиң басында саўатлы, әдалатлы монарх турыўы керек.

Жәмийетте адамлардың жасаўының шәрти-олардың бирге ислесиўи болады. Ол бул ушын жәмийеттиң барлық ағзаларына бирдей ақылға сыйымлы нызам ҳәм ҳуқық керек.

Жәмийеттиң ағзаларын Ибн Сина үш топарға бөледи. Олар: админстраторлар, өндириўшилер ҳәм әскерлер.

Ибн Сина адамлардың социаллық жағдайындағы айырмашылықларды тәбийий жағдай деп түсиндиреди.

Барлық жәмийет ағзалары ушын улыўма нызамлар орнаған жәмийетте, әдалатсызлықтың болыўы мүмкин емес. Егер, ҳәкимниң өзи әдалатсыз болса, онда оған қарсы қозғалаң ҳақ, жәмийет қоллап-қуўатлады. Ибн Синаның эстетика бойынша пикири оның «Ишк» (Мухаббат) атлы трактатында жақсы берилген.

Ойшыллардың пикиринше, муҳаббаттың мәниси таза гөззаллықта. Ол болмысты үш басқышқа бөледи:

1. Жетилиўдиң жоқарғы басқышында турғанлар
2. Жетилиўдиң раўажланыўы бойынша кемшиликке ийелери
3. Жетилиўдиң аталған басқышлары арасындағылар

Бул үшинши басқыш ҳақыйқый болмысқа ийе емес.

Адамзаттың әсирлер бойы әрманы-муҳаббат ҳәрекетке түсирген гөззаллыққа умтылыў. Ал, гөззаллық, Ибн Сина көзқарасынан, жетилгенге бара-бар, бирдей. Денелердиң барлық түрлериниң, затлардың, жасап турғанлардың раўажланыўының ҳәм жетилиўиниң тийкарын муҳаббат қурайды ҳәм оның арқасында ҳәрекет, өзгерис ҳәм раўажланыў әмелге асады.

Муҳаббат, Ибн Синаның түсиндириўинше мәңги раўажланыўға, жетилиўге умтылыў.

Ақыл-ойға ийе адамға ғана жетилиўге умтылыўдың ҳәм ҳәрекеттиң жоқарғы формасы тийисли.

Ибн Синаның медицина илими тараўында қалдырған уллы мийрасы әсиресе үлкен тарийхый әҳмийетке ийе. Оның медицинаға тийисли шығармаларынан отызы бизге шекем жетип келген, солардан ең тийкарғылары өзбек тилине аўдарма қылынған. Уллы алымның медицинаға тийисли ең ири шығармасы «Китоб ал-Қонун фи-т-тиб» (Медицина нызамлары

китабы). Ибн Сина «Тиб нызамлары» бес китапқа бөлген.

1-китапта медицинаның улыўма теориясы баян етиледи.

2-китап фармакологияға бағышланған. Онда өсимлик ҳәм ҳайўанлардан алынатуғын 811 әпиўайы дәриниң биразлары әлипбе түринде жайластырылып шығылған ҳәм олардың тәрийипи келтирилип, ҳәр бири қандай дәртке даўа екенлигине характеристика берилген. Ибн Синаның даўалаў усылында ислетилген 396 дәрилик өсимликтен 165 и бүгинги күнде медицина илиминде қолланылады.

3-китапта «Жүзий» кеселликлер, яғный инсанның басынан аяғына шекемги ҳәр бир ағзасында болатуғын кеселликлер оларды анықлаў ҳәм даўалаў усыллары жарытылады.

4-китап инсанның бирде бир ағзасына тән болмаған, бирақ, пүткил геўдесинде жүз бериўи мүмкин болған кеселликлерге бағышланған.

5-китапта қурамалы дәрилер, яғный тәбиятта таяр түринде ушырамайтуғын дәрилерди таярлаў ҳаққында пикир жүргизиледи.

Абу Али инб Сина «Тиб нызамлары» шығармасының дүнья жүзилик тарийхый әҳмийетин сол нәрседен билиў мүмкин, бул китап XVIII әсирдиң ақырларында Батыс Европаның медициналық оқыў орынларында тийкарғы оқыў қолланбасы болып хызмет қылған.

Ибн Сина тек ғана энциклопедист алым ҳәм ағартыўшы ғана емес, сол ўақыттың өзинде-ақ, талантлы шайыр болған. Оның көркем дөретиўшилик тараўындағы мийўелери – «Қус рисаласы», «Саламан ҳәм ибсал», «Юсуф қыссасы», «Ўйғоқ улы Тирик» шығармаларында өз сәўлелениўин тапқан. Оларда уллы шайыр жоқары инсаний пазыйлетлерди, турмыслық машқалалар ҳәм шешимлерди қәлемге салады.

Абу Али Ибн Синаның илимлер классифкациясына итибар берген. Ибн Сина барлық илимлерди еки түрге бөледи: теориялық ҳәм әмелий. Ҳәр бири ҳәм бөлеклерге ийе: әмелий илим философия сиясат, ҳуқық, үй хожалығы, этика; теориялық илим-метафизика жоқарғы илим, математика, орта илим тәбият туўралы илими, тәбияттаныў төменги илим. Метафизика абсолют болмысты ҳәм оның улыўма ҳалатын изертлейди, шақапшаларына ийе. Олар геометрия, арифметика, астрономия, музыка, оптика, механика, ҳәрекеттеги сфералар туўралы илим, приборлар ҳәм оған киретуғын т.б. туўралы илим. Тәбияттаныў тәбиятты ҳәм денелик дүньяны изертлейди, алты бөлекке ийе: пүткил тәбиятты улыўма мәселелер материя, форма, тәбийийлик, ҳәрекет т.б: дենениң ҳалаты, булар дүньяның тийкарын қурайтуғынлар – аспан денелери, элементлердиң бөлеклери, олардың саны ҳәм т.б. тәбийий процесслер – дենениң қәлиплесиўи, пайда болыўы, жоқ болыўы өсиўи, өлиўи ҳәм т.б. төрт элементтиң олардың орнын аламастыраман дегенше ҳалаты, сондай-ақ аспанлық қубылыслар – метеорит, жаўын, гүлдирмама,самал, шуғла ҳәм т.б. органикалық емес дүнья, өсимликлер дүньясы, ҳайўанлар дүньясы, адамның жаны ҳәм руўхый күшлери [6].

Теориялық даналық та үш түрден ибарат 1) ҳәрекет ҳәм өзгерис пенен байланыслы тәбийий даналық 2) математикалық даналық, ол өзи турмыслық жақтан өзгеристе болса да, ақыл менен өзгериўден абстракцияланады 3) философиялық даналық ямаса дәслепки философия өзгерислер менен байланыслы болмаған барлық. Оның мәниси өзгерислердиң болыўына мүтәж емес, ал олар менен байланыслы болса да, ол тосаттан жүз береди [7]. Теориялық ҳәм әмелий даналықтың мистикалық қабығына қарамастан, оның сөзлеринде инсанның ақылы ҳәм интеллектиниң принциплери тийкарға қойылатуғын қатаң рационал көзқарасты көремиз. Бул, соның ишинде, ҳикмет түсинигиниң мәнисин ашыўға умтылыўында, оның структуралық дәрежелерин ҳәм формаларын ажыратыўда, соның менен бирге, ҳикмет категориясының келтирилген ҳәр бир түри ҳәм формасының функционал мәнисин анықлаўда өз көринисин табады. Мысалы, теориялық даналық инсан искерлигиниң илимниң жоқары абстракт объектлерин, тәбийий пәнлер, бәринен бурын, физика ҳәм фундаменталлық пәнлер – математика, сондай-ақ, индивидтен жоқары интеллектуаллықтеориялық таярлықты талап ететуғын метафизикалық (философиялық) объектлерди билиўге бағдарланған тараўын қамтып алады. Бул жерде Абуали ибн Синаның рационализмге бейимлиги, рационал басламаларды әмелий басламалардан жоқары көтериўи анық көринеди. Оннан парықлы түрде әмелий даналық бағдарланған.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Абу Али ибн Синаның философиялық мийрасы адамзат ой-пикири тарийхында әҳмийетли орын тутады. Оның шығармаларында болмыс, билиў, адам, жәмийет ҳәм әдепикрамлылық мәселелери терең илимий-теориялық тийкарда талланған. Ибн Сина ақыл ҳәм илимди инсан камалының тийкарғы факторы сыпатында баҳалап, философия ҳәм тәбийий илимлердиң өз ара байланыслылығын көрсетип берген. Оның философиялық көзқараслары тек Шығыс ойшыллары емес, бәлким батыс алымлары дүньяға қарасының қәлиплесиўине де үлкен тәсир көрсеткен.

Изертлеў нәтийжелери соны көрсетеди, Ибн Синаның шығармаларында алға қойылған философиялық идеялар бүгинги күнде де өз әҳмийетин сақлап қалған. Оның илимий ҳәм руўхый мийрасы жас әўладты ағартыўшылық, пикирлеў ҳәм жақсылық руўхында тәрбиялаўда әҳмийетли дәрек болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 1-жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993.

2. Ирисов А. Абу Али Ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: «Фан», 1980.

3. Ибн Сино. Донишнома. – Тошкент: 1957.

4. Абу Али Ибн Сина. Дониш-намэ. (Книга знания). – Сталинабад: Госиздат, 1957.

5. Ибн Сино. Донишно. Ч.1. – Душанбе: «Ирфон», 1980.

6. Htt://studbooks/net/91991/filosofiya/klassifikatsiya nauk

7. Рахимов М. Толерантность как нравственная парадигма философии Абу Али ибни Сино. – Душанбе: «Дониш», 2005.

NAJMADDIN ZAHIDIYDIŃ ILIMIY MIYRASÍ – XIII ÁSIR XOREZM TARIYXÍNÍŃ ÁHMIYETLI JAZBA DEREGI

Najimatdinov Karamatdin – *tayanısh doktorant*
talibiilim454@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ НАДЖМИДДИНА ЗАХИДИ – ВАЖНЫЙ ПИСЬМЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ХОРЕЗМА XIII ВЕКА

Нажиматдинов Караматдин – *базовый докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE SCHOLARLY LEGACY OF NAJMIDDIN ZAKHIDI AS AN IMPORTANT WRITTEN SOURCE FOR THE HISTORY OF KHWARAZM IN THE 13TH CENTURY

Najimatdinov Karamatdin – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: Najmiddin Zohidiy, Xorazm, Qunyatul munya, al-Hoviy, al-Mujtabo, Xorazm tili, manbashunoslik.

Rezyume. Ushbu maqolada Najmiddin Muxtor ibn Mahmud Zohidiy ilmiy merosining manbashunoslik va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. "Qunyatul munya", "Al-Hoviy" va "Al-Mujtabo" asarlarida aks etgan manbalar, rumuzlar, qadimgi xorazmiy tili unsurlari, Xorazm faqihlari qarashlari hamda qo'lyozma nusxalariga oid ma'lumotlar o'rganiladi. Zohidiy merosi XIII asr Xorazm tarixining ilmiy-madaniy jihatlarini yorituvchi muhim yozma manba sifatida baholanadi.

Ключевые слова: Наджмиддин аз-Захиди, Хорезм, «Куняту-ль-муния», «Аль-Хави», «Аль-Муджтаба», хорезмийский язык, источниковедение.

Резюме. В статье анализируется источниковедческое и историческое значение научного наследия Наджмиддина Мухтара ибн Махмуда аз-Захиди. Рассматриваются сведения об источниках, условных обозначениях, элементах древнехорезмийского языка, взглядах хорезмийских факихов, а также о рукописных списках, сохранившихся в произведениях «Куняту-ль-муния», «Аль-Хави» и «Аль-Муджтаба». Научное наследие Захиди оценивается как важный письменный источник, освещающий научно-культурные аспекты истории Хорезма XIII века.

Key words: Najmaddin al-Zakhidi, Khwarezm, Qunyat al-Munya, al-Hawi, al-Mujtaba, Khwarezmian language, source studies.

Summary. This article analyzes the historiographical and historical significance of the scholarly legacy of Najmaddin Mukhtar ibn Mahmud al-Zakhidi. It examines the sources, symbolic abbreviations, elements of the ancient Khwarezmian language, views of Khwarezmian jurists, and information concerning the manuscript copies preserved in the works Qunyat al-Munya, al-Hawi, and al-Mujtaba. The scholarly legacy of Zakhidi is regarded as an important written source illuminating the scholarly and cultural aspects of the history of Khwarazm in the thirteenth century.

Kirisiw. XIII ásir Xorezm tariyxında siyasıy hám social ózgerisler menen bir qatarda ilimiy turmısta da quramalı processler júz bergen dáwir esaplanadı. Mońǵollardıń jawlap alıwı nátiyjesinde ayırım ilimiy oraylardıń iskerligi páseyip, bul jaǵday kóplegen ilimpazlar hám olardıń shıǵarmalarına unamsız tásir etken. Bunday shárayatta burıńǵı ilimiy dástúrlerdi saqlaw, olardı tártipke salıw hám keyingi áwladlarǵa jetkeriwde ilimpazlardıń iskerligi ayrıqsha áhmiyetke iye. Usı dáwir alımlarınan biri Najmaddin Muxtar ibn Mahmud Zahidiy bolıp, onıń ilimiy miyrası Xorezm hanafiy ilimiy dástúriniń zárúrli tареplerin sáwlelendiredi.

Zahidiydiń "Qunyatul munya", "al-Hawiy" hám basqa shıǵarmalarında burıńǵı faqihlerdiń (fiqh – Islam huqıqtanıwı, faqih – fiqh ilimi alımı) pikirleri, shıǵarmaları hámde Xorezm ilimiy ortalıǵına baylanıslı maǵlıwmatlar jámlengen. Dereklerdiń rumuzlar (shártli qısqartpalar) arqalı ańlatılıwı, túrli ilimiy kózqaraslardıń jazılıwı hám ayırım jergilikli til elementleriniń saqlanıp qalıwı bul shıǵarmalardı tek fiqhiy emes, al tariyxıy hám derektanıw tárepten de zárúrli derekke aylandıradı. Bul izertlewde Zahidiy shıǵarmalarınıń XIII ásir Xorezm tariyxınıń ilimiy-mádeniy táreplerin úyreniwdegi múmkinshilikleri analiz etiledi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Najmaddin Muxtar ibn Mahmud Zahidiy ilimiy miyrasın úyreniwde derekler mazmunı hám xarakterine kóre bir neshe toparǵa ajratıladı. Birinshi topardı Zahidiydiń shıǵarmaları quraydı. Olar arasında "Qunyatul munya", "al-Hawiy" hám "al-Mujtaba" derektanıw jaǵınan ayrıqsha áhmiyetke iye. Ekinshi toparǵa Zahidiy miyrasın úyreniwge arnalǵan zamanagóy izertlewler kiredi. N.Adınnıń Zahidiydiń ómiri hám shıǵarmalarına arnalǵan maqalası, Sh.Ózenniń "Zahidiy" atlı maqalası, H.Aminov hám S.Primovtıń hanafiy fiqhi tariyxı hám dereklerine tiyisli izertlewleri alımnıń ilimiy iskerligi, shıǵarmaları hám ilimiy ortalıǵın anıqlawda tiykarǵı ádebiyatlar retinde paydalanıldı. Sonıń menen birge, A.R.Matniyazovtıń "Qunyatul munya"nıń Saudiya nusqaları hámde áyyemgi Xorezm jazba esteliklerine arnalǵan maqalaları kitap qoljazba nusqalarınıń tarqalıwı hám tariyxın anıqlawda áhmiyetli.

Izertlew metodologiyasınıń tiykarın tariyxıy-derektanıw, tekstologiya hám tariyxıy-kontekstual metodlari quraydı. Tariyxıy-derektanıw metodı járdeminde Zahidiy shıǵarmalarındaǵı maǵlıwmatlardıń kelip shıǵıwı, dereklik quramı hám tariyxıy qunı anıqlanadı. Tekstologiya metodı "Qunyatul munya"daǵı rumuzlar, derek atları, avtorlar hám qoljazba nusqaları menen baylanıslı maǵlıwmatlardı analizlewde qollanıladı. Tariyxıy-kontekstual metodı bolsa "al-Mujtaba" hám basqa shıǵarmalarda ushırasatuǵın maǵlıwmatlardı XIII ásir

Xorezminiń siyasiy, social hám ilimiy-mádeniy sharayatı menen baylanıslı halda izertlew imkaniyatın beredi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Najmaddin Zahidiydiń tolıq atı – Ábiw Raja Najmaddin Muxtar ibn Mahmud ibn Muhammad az-Zahidiy al-Xorezmiy al-Ǵazminiy [1:164]. Dereklerde onıń tuwılǵan sánesi anıq kórsetilmegen. Ol Xorezmniń Ǵazmin degen jerinde tuwılǵan hám ilimiy iskerliginiń kóp bólegin Jurjaniyadaǵı (Góne Úrgenish) ilimiy ortalıqta alıp barǵan.

"Risalatun Nasiriyya" shıǵarmasın jazıp bolǵannan keyin 1260-jıl 3-iyunda (hijriy jıl esabı boyınsha 658-jıl 21-jumadul axir) qaytıs bolǵan [2:82].

Onıń ilimiy iskerligi Xorezm menen sheklenip qalmaǵan. Oqıwın tamamlap bolǵannan soń Baǵdadqa barıp, iri ilimpazlar menen ilimiy pikirlesiwlerde qatnasqan [3:349]. Keyin ala Anatoliyaǵa barıp, Laranda qalasında jasaǵan, faqihler menen ilimiy sóylesiwler alıp barǵan hám kóplegen shákirtlerge sabaq bergen. Dereklerde onıń shákirtleri arasında Usman Ǵaziydiń ustazı hám qáyin atası Edebali de bolǵanı aytıladı [4:316].

Alımnıń ilimiy miyrası kóp jónelisli bolıp tabıladı. Onıń shıǵarmalarında fiqh, usul al-fiqh hám kálam ilimine tiyisli máseleler menen bir qatarda, aldıngı faqihler hám olardıń shıǵarmalarına tiyisli úlken kólemdegi maǵlıwmatlar jámlengen. Sol jaǵınan Zahidiydiń shıǵarmaları óz dáwiriniń ilimiy bilimlerin keyingi áwladlarǵa jetkergen hám derektanıw ózgesheligine iye jazba estelikler retinde de áhmiyetli.

Zahidiydiń fiqhiy shıǵarmaları arasında "Qunyatul fatawa" ayrıqsha áhmiyetke iye. Kitaptıń tolıq atı "Qunyatul munya li tatmimil ǵunya" bolıp, "Jeterlilikti tolıqtırıw ushın maqsetke iyelik qılıw" degen mánisti ańlatadı. Bul kitap dereklerde "Qunya", "Qunyatul munya", "al-Fatawa az-Zahidiyya" atları menen júritiledi [5:228]. Zahidiy bul shıǵarmanı ustazı Faxraddin Badiydiń "Munyat al-fuqaha" kitabı tiykarında jazǵan bolıp, onda túrli huqıqıy máseleler, fatwalar jámlengen.

"Munyat al-fuqaha" shıǵarmasında ashıq tárizde keltirilgen kitaplar hám olardıń avtorlarınıń atları "Qunyatul munya"da rumuzlar (shártli qısqartpa sózler) menen kórsetilgen. Zahidiy bunı kitaptıń kirisiw bóliminde aytıp ótken: "Ańsat hám qısqa bolıwı ushın silteme alınǵan fiqhiy kitaplar hám muftiylerdiń atların birinshi háripleri yamasa basqa kitaplardan parıqlanatuǵın sózler menen qısqarttım" [6:6].

"Qunya"da xorezmli ilimpazlardıń ayırım fatwalarında eski xorezmiy tilinde (ólik til) qollanılǵan sóz dizbekleri bar. Bul sózlerdiń xorezmiy tilinde ekenin bildiriw ushın olardıń aldınan "bil xowarizmiyya" sózi qısqartılıp بالخ formasında jazılǵan. Shıǵarmada 3000 ǵa jaqın Xorezm tilindegi sóz qollanılǵan bolıp, sózlerge kórsetkishlerdiń qoyılıwı olardıń oqılıwın ańsatlastırǵan [7:227]. Bul sózlerdiń barlıǵın Jalaladdin ibn Muhammad al-Imadiy arab tiline awdarma qılǵan. Sol awdarma "Qunya"nıń ayırım qoljazbalarınıń aqırına qosılǵan. "Qunyatul munya" shıǵarması hám ondaǵı xorezmiy tiline tiyisli sózler haqqında dúnya ilimiy jámiyetshiligi dáslep Ahmad Walidiy Toǵannıń maqalası arqalı xabar tabadı. Ol 1936-jılı Muxtar Zahidiydiń "Qunyatul munya" kitabınıń qoljazbası hám qoljazba aqırınan orın alǵan Jalaladdin Imadiydiń xorezmiy sózler jámlengen sózligi boyınsha maqala jazadı [8:27].

"Qunyatul munya"nıń kóplegen qoljazba nusqaları búginge shekem jetip kelgen. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Shıǵıstanıw institutı fondında kitaptıń 10 nan aslam nusqası tómendegi invertar nomerler astında saqlanadı: № 5942/I, 3181, 4839, 3247, 3725, 3246/I, 4723, 3170, 2491, 4793, 8347, 7514/II, 8113, 8542, 10860/I. Bul qoljazbalar arasında nusqalardıń jazılıw sánesi, xatkerleri, kólemi hám tekst variantlarında túrli ayırmashılıqlar ushırasadı. Bul nusqalar ilimiy izertlewler ushın zárúrli derek esaplanıp, kitaptıń tarqalıw geografiyası, ilimiy aylanısta bolǵan dáwiri hám Xorezm fiqh mektebiniń rawajlanıw procesin úyreniwde oǵada áhmiyetli.

Zahidiydiń "al-Hawiy" shıǵarması da onıń derek penen islew principlerin baqlaw imkaniyatın beredi. Shıǵarmada túrli fatwa kitaplarınan paydalanılǵan, avtorlar hám kitap atları rumuzlar arqalı kórsetilgen. Bul jaǵday Zahidiydiń huqıqıy materiallardı qurı jıynamaǵanı, al olardı arnawlı bir tártipte qayta islegenin kórsetedi. Bul kitap dereklerde "Kitabul Hawiy", "al-Hawiy fil-fatawa", "al-Hawiy fiy masailul-waqe'at wal munya", "Hawiy masailul-waqe'at wal munya wa ma tarokahu fiy tadwiynihi min masailul Qunya" atları menen de tilge alınadı [1:183]. Zahidiy bul shıǵarmanı jazıwda da ustazınıń "Munyat al-fuqaha" shıǵarmasın tiykar etip alǵan bolsa da, oǵan túrli fatwa kitaplarınan toplanǵan fatwalardı qosqan. Sonlıqtan, bizge shekem jetip kelgen kitaptıń atı "Hawiy masailul-waqe'at wal munya" dep ataladı. Zahidiy ustazınıń "Munyat al-fuqaha"sındaǵı Xorezm tilindegi sózlerdi "al-Hawiy" shıǵarmasında arab tiline awdarma qılǵan. Sonıń menen birge, dereklerdi hám fatwa iyeleri atların rumuzlar járdeminde kórsetken hám kirisiw bóliminde 140 kitaptıń atın álipbe tártibinde bergen. Olardıń arasında Mawsiliy tárepinen 653/1255-jılı jazıp tamamlanǵan "al-Ixtiyar" shıǵarmasınıń da bar ekenligi avtor qıyın jaǵdaylarǵa qaramastan zamanagóy ilimiy ádebiyatlar menen tanısıp barǵanın kórsetedi [2:83].

"Al-Mujtaba" shıǵarması bolsa Zahidiydiń sharh janrında jazǵan shıǵarmalarıdan biri esaplanadı. "Muxtasar al-Quduriy" tekstiniń qısqa ekenligi sebepli quramalı máselelerdi oqıwshıǵa túsinikli tárizde jetkeriw maqsetinde Zahidiy sholıw metodın tańlaǵan. Nátiyjede shıǵarmada aldıngı huqıqıy kózqaraslar menen bir qatarda avtor jasaǵan dáwir sharayatları hám ámeliy máseleler de óz sawleleniwin tapqan. Kitaptıń ayrıqsha tárepinen biri sonda, basqa sharhlarda bolmaǵan kóplegen máseleler bul kitapta ushırasadı.

Zahidiy kitaptıń basında onıń jazılıw sebebin túsindiretuǵın kirisiw bólimin jazadı :"Islam diyarı boylap "ǵalabalıq apatshılıq" (monǵollar basqınshılıǵı) keń jayılıp, bul úlken apat shariyat hám húkimlerdiń dereklerin de qamtıp alǵan waqıtta, buzǵınshı kúshler ilim talıblarına hám ulamalarǵa da húkimran bolıp qaldı... Sol sebepli olar mennen imamlar imamı, bul úmmettiń sońǵı ullı faqihlerinen biri bolǵan Abul Husayn al-Quduriydiń "al-Muxtasar" shıǵarmasına sharh jazıp beriwimdi soradı" [9:3]. Bul maǵlıwmat arqalı Zahidiy zamanınıń mútájligin inabatqa alıp hámde ayırım ilim iyeleriniń ótinishine bola bul shıǵarmanı jazǵan.

"Al-Mujtaba sharhu Muxtasarul Quduriy" shıǵarmasınıń qoljazba nusqaları túrli kitapxanalarda saqlanadı. Atap aytqanda, Túrkiyadaǵı: Sulaymaniya kitapxanası, (Jarullah Afandi № 734, Charlulu Áliy Pasha № 209), Bayazid mámleketlik kitapxanası (Valiyuddin

Afandi № 1177, Murad Molla № 905-906, Hajı Sálim Aǵa № 340) [2:83].

Zahidiydiń Zamaxshariy, Faxriddin Razıy, Mutarriziy hám Sakkakiy sıyaqlı arab tili boyınsha úlken dóretpeler jaratqan xorezmli ilimpazlardıń ortalıǵı tásirinde qálipleskenligi "Mujtaba"daǵı nahw (arab tili grammatikası) ilimine tiyisli analizlerden kórinedi. Atap aytqanda, Zahidiy kóp orınlarda sózlerdiń mánilerine túsindirme bergende ustazı Burxanaddin Mutarriziydiń "Al-muǵrib fiy tártibil mu'rib" kitabınan mısallar keltiredi. Sonıń menen birge, avtor kitaptaǵı máselelerdi sholıwda ustazları Qazı Badiy, Ruknul aimma Sabbaǵiy, Baqqaliy, Tarjumaniy, Wabariy sıyaqlı xorezmli faqih alımlardıń kitaplarına kóp múrájat etedi. Fatwalarda Xorezm fiqh mektebiniń pikirlerine súyenedi. "Xorezm imamları aytadı", "Xorezm xalqınıń dástúrine kóre" sıyaqlı sózlerdi jiyi-jiyi qollaydı. Usı tárepten "al-Mujtaba"nı da tek sharh janrındaǵı fiqhiy dóretpe retinde bahalaw jetkilikli emes. Bul kitaptı dıqqat penen úyreniw arqalı, tek fiqh ilimine tiyisli húkimlerdi ǵana emes, al avtor jasaǵan dáwirdiń social, ekonomikalıq, siyasiy turmısına tiyisli bahalı maǵlıwmatlardı bilip alıw múmkin.

Najmaddin Zahidiy ilimiy miyrasın derektanıw tárepten úyreniw XIII ásir Xorezm ilimiy ortalıǵınıń mazmunı hám ilimiy dawamlılıǵın jáne de tereńirek ańlaw múmkinshiligin beredi. Onıń shıǵarmaları arnawlı bir fiqhiy máselelerdi bayanlaw menen sheklenbesten, ózinen aldıńǵı faqihler, olardıń kózqarasları, fatwaları hám kitapları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı da saqlap qalǵan. "Qunyatul munya"da derekler hám avtorlardıń rumuzlar arqalı beriliwi, "al-Hawiy"da kóplegen fatwa dérekleriniń sistemalastırılıwı hámde "al-Mujtaba"da burıńǵı Xorezm faqihleriniń pikirleri túsindiriw hám sholıw procesinde qayta talqılanıwı Zahidiydiń derekler menen islew principleri sistemalı hám maqsetli bolǵanın kórsetedi. Ásirese, "Qunyatul munya"daǵı xorezmiy tiline tiyisli materiallar hámde bul kitaptıń kóplegen qoljazba nusqalarınıń saqlanıp qalǵanlıǵı onıń fiqh tariyxınan tısqarı til, mádeniyat hám qoljazba tariyxın úyreniwdegi qádirin de asıradı.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri Zahidiy shıǵarmaların XIII ásir Xorezm ilimiy ortalıǵınıń tikkeley jazba gúwalıqlarınan biri retinde bahalaw imkaniyatın beredi. Olar arqalı ilimiy bilimlerdiń áwladtan áwladqa jetkeriliwi, Xorezm faqihleriniń pikirleri hám olardıń keyingi ilimiy dástúrdegi dawamlılıǵın baqlaw múmkin. Demek, Najmaddin Zahidiy miyrasın kompleksli derektanıwshılıq izertlewine tartıw tek alımnıń ilimiy iskerligin ǵana emes, al XIII ásir Xorezm ilimiy-mádeniy tariyxınıń ayırım az úyrenilgen táreplerin qayta tiklew ushın da zárúrli ilimiy tiykar bolıp xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Adın N. Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî'nin Hayatı ve Eserleri. // Usul: İslam Araştırmaları, 2023, № 40, 161-206-b.
2. Shükrü Özen. Ez-Zâhidî. // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – Stambul: 2013, T. 44, 81-85-b.
3. Abdulhay al-Laknaviy. Al-Fawaid al-bahiyya fi tarojim al-hanafiya. – Beyrut: «Dar al-Arqam», 1998.
4. Mahmud ibn Sulayman al-Kafawiy. Kataibu a'lamil axyar. – Stambul: Maktabatul Irshad, 2017. T. 3.
5. Aminov H., Primov S. Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari. – Tashkent: «Movarounnahr», 2017.
6. Najmaddin Muxtar Zahidiy. Qunyatul munya li tatmimil g'unya. – Beyrut: Daru ihyaut turasil arobiy, 2024.
7. Ibragimov U., Qo'ziyeva N. Qadimgi Xorazm tilining o'rganilish tarixi. // Tamaddun nuri. 2025. № 7 (70). 226-230-b.
8. Togan Z.V. Über die Sprache und Kultur der alten Chwaresmier. // ZDMG. 1936. № 90. 27-30-b.
9. Najmaddin Muxtar Zahidiy. Mujtaba sharhu Muxtasarul Quduriy. T.1. Tahqiq: Tawfiq Mahmud. – Beyrut: «Darur rayahiyn», 2023.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АЎЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕ ҲАДАЛЛЫҚ ҲӘМ ИНСАНЫЙЛЫҚ ҚӘДИРИЯТЛАРЫНЫҢ ИСБИЛЕРМЕНЛИК ҲӘМ САЎДА МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫЛЫҒЫ

Пайзуллаева Айгоззал Махмутовна – *оқытыўшы*
aygozzal99@gmail.com
Бозатаў районы 2-санлы техникумы

СВЯЗЬ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕСТНОСТИ И ГУМАННОСТИ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА С ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВОМ И ТОРГОВЛЕ

Пайзуллаева Айгоззал Махмутовна – *преподаватель*
Техникум № 2 Бозатауского района

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VALUES OF HONESTY AND HUMANITY IN KARAKALPAK ORAL FOLK LITERATURE AND ENTREPRENEURSHIP AND TRADE

Payzullaeva Aygozzal Makhmutovna – *teacher*
2nd Technical College of Bozatau District

Таянч сўзлар: қорақалпоқ фольклори, тадбиркорлик, савдо-сотиқ, ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, хайрия, савдо маданияти, миллий қадриятлар.

Резюме. Мақолада тарихдан бизга маълум бўлган ва қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида акс этган тадбиркорлик ва савдо-сотиқнинг ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, адолат ва хайрия каби қадриятлар билан боғлиқлиги кўриб чиқилади. Тарихий ривоятлар, достонлар, мақоллар ва тарихий маълумотлар асосида тадбиркорлик маданиятининг қорақалпоқ халқи ҳаётидаги ўрни очиб берилган.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, предпринимательство, торговля, честность, гуманность, трудолюбие, благотворительность, торговая культура, национальные ценности.

Резюме. В статье рассматривается связь предпринимательства и торговли, известных нам из истории и отражённых в каракалпакском устном народном творчестве, с такими ценностями, как честность, гуманность, трудолюбие, справедливость и благотворительность. На основе исторических сказаний, эпосов, пословиц и исторических сведений раскрывается место предпринимательской культуры в жизни каракалпакского народа.

Key words: Karakalpak folklore, entrepreneurship, trade, honesty, humanity, diligence, charity, trade culture, national values.

Summary. This article examines the relationship between entrepreneurship and trade, known to us from history and reflected in Karakalpak oral folk literature, with such values as honesty, humanity, diligence, fairness, and charity. Based on historical tales, epics, proverbs, and historical sources, the article highlights the role of entrepreneurial culture in the life of the Karakalpak people.

Кирисиў. Қарақалпақ халқының тарийхый руўхый мийрасында ҳадаллық, инсаныйлық, мәртлик, сақыйлық ҳәм мийнетсүйгишлик сыяқлы қәдириятлар айрықша орын алады. Бул қәдириятлар халықтың күнделикли турмысында ғана емес, тарийхтан бизге белгили болған саўда-сатық ҳәм исбилерменлик қатнасықларында да өз сәўлелениўин тапқан. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде саўдагер ҳәм исбилерменниң искерлиги тек пайда табыў менен емес, ҳадал мийнет, инсаплылық, өз ара исеним ҳәм жәмийет алдындағы жуўапкершилик пенен байланыста көрсетиледи.

Тарийхтан бизге белгили, ертеклер, дәстанлар, нақыл-мақаллар ҳәм аңызларда наҳақ жол менен байлық табыў сынға алынып, ҳадал мийнет етиў, халыққа жәрдем бериў ҳәм қайыр-сақаўатлылық жоқары баҳаланған. Лепес бай, Қалмурат бай сыяқлы тарийхый тулғалардың искерлиги де исбилерменликтиң халыққа пайда келтириўши ҳәм социаллық жуўапкершиликке тийкарланған қырларын көрсетеди.

Сол себепли қарақалпақ фольклорындағы саўда ҳәм исбилерменлик мәселелерин үйрениў арқалы халқымыздың экономикалық турмысын ғана емес, оның ҳадаллық, инсаныйлық ҳәм мийнет этикасына байланыслы руўхый қәдириятларын да ашып көрсетиўге болады.

Тийкарғы бөлим. Қарақалпақ халқының руўхый мийрасында исбилерменлик ҳәм саўда мәселелери ҳәр қашан ҳадаллық, мәртлик ҳәм инсаныйлық қәдириятлары менен тығыз байланыста қарап келгенин мәлим. Әзелден Жипек жолының бойында, Арал теңизи ҳәм Әмиўдәрья жағасында жасаған халқымыз ушын исбилерменлик тек пайда табыў қурал емес, ал жәмийет алдындағы үлкен жуўапкершилик ҳәм әдеп-икрамлылық мектеби есапланған.

Бул түсиниклердиң тамыры Орта Азия аймағындағы ең ески жазба естелик – «Авесто» тәлийматларына барып тақалады. Авестодағы «Таза ой, таза сөз, таза ис» принципи бүгинги заманагөй исбилерменниң ҳадал мийнет концепциясының дәслепки үлгиси есапланып, ол халқымыздың дийқаншылық ҳәм өнерментшилик мәдениятында өз сәўлелениўин тапқан. Соның менен бирге, ислам мәдениятының кирип келиўи ҳәм хадислердеги саўда этикасы, яғный өлшемнен урмаў, ҳадаллық пенен мал табыў ҳәм сақыйлық сыяқлы қағыйдалар қарақалпақ фольклорындағы нақыл-мақаллар менен дәстанлардың мазмунына сиңип кетти.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде, атап айтқанда ертеклер менен дәстанларда («Қырық қыз», «Алпамыс» х.б.), қаҳарманлардың тапқырлығы, мийнетсүйгишлиги ҳәм ҳадаллығы арқалы табысқа ерисиўи бүгинги күнниң жас исбилерменлери ушын әҳмийетли үлги болып табылады. Халқымыздағы «Ҳадал ислесең, ҳадал тислейсең» деген даналық сөз исбилерменниң тийкарғы қәдирияты инсаныйлық болыўы кереклигин дәлиллеп береди. Солай екен,

қарақалпақ фольклоры арқалы исбилерменлик мәдениятын үйрениў – бул тек экономикалық емес, ал миллеттиң руўхый пәклигин ҳәм мийнет этикасын сақлап қалыўдың тийкарғы жолы есапланады.

Халықымыздың арасында да бир қанша ҳәммеге өрнек болатуғындай исбилермен саўда менен шуғылланыўшы инсанларды атап өтсек болады. Олардың бири Лепес бай, Қалмурат бай олардың халыққа қылған жақсылығы ҳәммеге өрнек болып қалмай атларын мәңги еслеп қаларлықтай ислер қылғаннан сөзсиз. Исбилерменлердиң искерлиги тек ғана капитал топлаў емес, ал жәмийет алдындағы жоқары этикалық жуўапкершилик ҳәм қайырқомлық хызмети менен даңқы шыққан. Олар ҳаққында китаплар, мақалалар жазылған, олардан бири төмендегише:

Лепес Шараўбайдан рухсат алғаннан кейин, сораған адамлардың хәммесине, не сораса да қарыз бере берди. Есесине шоланнан жумыс берди. Балық қыршыйды, тазалайды, дузлайды, кептиреди. Күни менен музғалада ислеген адамларға, қайтарсын бир-еки балық алып кайтыўға кеңлик береди. Балықшылардың балығын бурынғыға қарағанда сәл қымбатырақ, нақлай пулға, дәслеп үйлеринен өзи барып жыйнады, соңынан адамлар үйренисип, балықларын өзлери әкеп, Лепестен пулын, я орнына ун, дән, кант-шай, басқа да үй-рузыгершилигине керекли затларға алмастырып алыў дәрежесине жетти. Лепес өзи келгели берли таныскан яр-дослары менен жақын-жуўықларына өзи айтып жүрип, түсиндирип жүрип, аў-дузақ, қайық берип теңизге шығарды.

Мине, Лепестиң усы искерлиги менен Шараўбайдың бири-еки, екиси-үш болып, шоланы балыққа толды. Лепес өзиниң иси менен халыққа ғамхор болыўды, қолы ашық сақыйрақ болыўды Шараубайға сездирди, өзи де жақсы уғып алды [1:36].

Қайыр-сақаўат бул бир адамның екинши адамға ислейтуғын қаўендерлиги, ғамхорлығы, ақшалай ямаса затлай беретуғын жәрдеми ҳәм көмегинен ибарат болады. Қайыр-сақаўатлылық бул адам жәмийети пайда болғаннан берли инсанлардың жақсы қәсийетлериниң бири болып келген. Бул жақсы қәсийет уллыға да, кишиге де, байға да, жарлыға да тән. Бир айырмасы биреўлерде усы қәсийеттиң басымырақ, биреўлерде азырақ болыўында. Бирақ, ҳәр ким өзиниң ҳалына қарай қайыр-сақаўатлылық ислеп келген. Ал, құдирети жететуғын айырым адамлардың ишинен пүткил елге қайыр-сақаўат, ғамхорлық ислегенлери де болған. Бул туўралы тарийхта мынандай ўақыялар ушырасады:

1911-1912-жыллары Қарақалпақстанда зүрәәт болмай қалып, 1911-жылдан 1912-жылға қараған кыста елде ашаршылық басланады. Халықтың көпшилиги көк егиске жете алмай аштан қырылыў жағдайына түседи. Патша хүкимети халыққа сатыў ушын Қарақалпақстанға 1912-жылдың басында ун, бийдай жибереди. Бирақ, оны сатып алыў ушын халықтың көпшилигинде мүмкиншилик болмайды. Сонлықтан, елдиң сол заманлардағы белгили Ибрайым Маткаримов, Қалмурат Қожамбергенов Шыныкул Қәленов, Убайдулла Камалов қусаған байлары сол ун ҳәм бийдайларды сатып алып, ашаршылыққа ушыраған адамларға қарызға берген. (Ун ҳәм бийдай Россиядан ақ қапшыкларға салынып келгенликтен, сол жылларды халық «Ақ қапшық» жылы деп атаған).

Қарақалпақстан тарийхында усы байлар халыққа қарызға ун, бийдай берип, кейин артығы менен өндирип алып ашлардың есабынан тағы да байыған деп көрсетилген. Бул мениңше олардың халыққа қарызға ғәлле сатып алып бериўлерин бир тәреплеме баҳалаў деп ойлайман. Егерде олар сол ашаршылық ўақытта халықты қарыздар қылсада, оларға усындай жәрдем көрсетпегенде бәлким көп адамлар аштан қырылып қалған болар еди. Соның ушын ол байлардың бул ислеген ислерин халқына қайыр-сақаўатты ғамхорлығы деп те баҳалаў керек. Егер де олардың халықтың әбигершилигине жаны ашымағанда, оларға қарызға ғәлле сатып алып бермеўи де мүмкин ғой. Оның үстине халық аўзындағы аңызларға қарағанда сол байлардың тилинде «ақ қапшық» жыллары қарзын төлей алмаған дийқанлардың қарызын өтеп жиберген байлар да болған. Мәселен, Шымбайлы Қалмурат бай Қожамберген улы сондай ислеген дейди. Бул туўралы маған Нөкис қаласының Күнхожа көшесиндеги 18 жайда турыўшы 1922-жылы туўылған Меңлимурат Бектурсын улы өзиниң еситкенин маған жазып берген еди [2:5/6].

Қарақалпақ халқының тарийхый тәжрийбесинде исбилерменлик искерлиги ҳәр қашан жәмийетлик социаллық жуўапкершилик пенен тығыз байланыста раўажланған. Лепес бай ҳәм Қалмурат бай сыяқлы тұлғалардың искерлигин таллай отырып, олардың экономикалық модели тек ғана пайда табыўдан ибарат болмай, ал халықтың турмыс дәрежесин көтериўге бағдарланған өзине тән «социаллық шериклик» системасын қураўға тийкарланғанын көриўге болады.

Атап айтқанда, Лепес байдың шола искерлиги мысалында исбилерменниң халықты жумыс орынлары менен тәмийинлеўи, оларға өндирис қуралларын (қайық, аў-сайман) бериў арқалы өз бетинше мал табыўына шараят жаратыўы – бул бүгинги күнниң тили менен айтқанда, инсан капиталын раўажландырыўға қаратылған стратегия болып табылады. Әсиресе, 1911-1912-жыллардағы «Ақ қапшық» ашаршылығы ўақтында Қалмурат бай ҳәм басқа да ел ағаларының халықты азық-аўқат пенен тәмийинлеўи, қарызлардан кешиў сыяқлы ислери – исбилерменниң жәмийетлик кризислерди жумсартыўдағы жетекши ролин көрсетеди.

Солай екен, бул тарийхый шахслардың искерлигин тек бир тәреплеме экономикалық көрсеткишлер менен емес, ал олардың халықтың басына күн туўғанда экономикалық ҳәм руўхый тирек болған ғамқорлық хызмети сыпатында баҳалаў илимий жақтан тийкарлы есапланады. Бул өз гезегинде, қарақалпақ исбилерменлик мәдениятында ҳадаллық, мийнетсүйгишлик ҳәм қайыр-сақаўатлылық қәдириятларының фундаменталлық әҳмийетке ийе екенлигин дәлиллеп береди.

Инсаныйлық, сақыйлық ҳәм ҳадаллық ҳәр бир тараўда, ҳәр бир бағдарда керек саўдагер ҳәм исбилерменлер ғана сондай болыў керек дегени емес. Өмиримизде ушырайтуғын ҳәр бир жөнелисте инсанлар усылай болса екен дейсең бирақ бул "Бес бармақ бирдей емес", дегендей ҳәмме адамлар да бундай иллетлер ушырай бермейди.

Саўдагерлер ҳәм исбилерменлер саўда менен шуғылланар екен ҳәр дайым өз шегарасын билиўи, басқаның малына көз тикпеўи, ҳадал саўда ислеўи керек болады. Себеби, биз жасар екенбиз, биз ислеген

хәр бир жақсылық хәм жаманлық ислердиң өз жуўабы болады. Ҳадалдан мийнет етип нан тапқан, адамларға жәрдем берген басқа оның өз алдына сауғасы болады, жумысың гүллеп раўажланады. Жолың хәмийше ашық болады.

"Тегин мал тесип шығар.

Қайда барсаңда,

Отыз еки пулы бир теңге" [3:180].

Бул мақал исбилерменлик этикасындағы ҳадаллық хәм мисқаллап жыйналған абырой түсиниклерин терең сәўлелендиреди. «Тегин мал тесип шығар» деген гәп – ҳадал мийнетсиз, биреўдиң ҳақысы ямаса наҳақ жол менен келген байлықтың берекеси болмайтуғынын, ерте ме, кеш пе оның сораўы ямаса зыяны тийетуғынын ескертеди. Ал «отыз еки пулы бир теңге» дизбеги – дүньяның қайсы елинде ямаса қайсы базарында болсаң да, сауданың хәм инсаныйлықтың қағыйдасы бир екенлигин, яғный ҳадаллық өлшемлериниң хәмме жерде бирдей баҳаланатуғынын аңлатады. Улыўма алғанда, бул даналық сөз исбилерменди өз мийнетине исениўге, басқаның мал-мүлкине көз тикпеўге хәм қай жерде болса да өз исине, сөзине хәм пулына ҳадал болыўға шақырады.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде сауда-исбилерменлик мәселелери тек экономикалық мәниде емес, ал терең инсаныйлық хәм этикалық қәдириятлар тийкарында талланады. Фольклор үлгилеринде саўдагер образы хәр қашан тапқырлық пенен бирге ҳадаллық сынағында көринеди. Солай екен, халқымыздың ертеклеринде сауда мәдениятының «исеним» хәм «инсап» сыяқлы категорияларына айрықша итибар қаратылған.

Буны биз «Алданып қалған төрт саўдагер» ертегиндеги ҳәдийселер мысалында анық көриўимиз мүмкин. Бул шығармада исбилерменниң (саўдагердиң) өзгениң исенимин ямаса тәжирийбесизлигин пайдаланып, наҳақ пайда көриўи ақыры стратегиялық заянға алып келетуғыны көркем түрде баян етиледи:

Бурынғы ўақытта бир ғарры турмыс кеширипти. Ғаррының кемпири ҳам бир баласы болыпты.

Бир күни ғарры баласына

- Балам, енди сен ержеттиң, оңыңды, солыңды таныйтуғын болдың, мына сыйырды базарға сатып, керек жарағымызды алып кайтағой депти. Баласы сыйырды жетеклеп қалаға кетеди. Жолда саўдагерлердиң биреўи сыйырын арзанға сорайды.
- Арзан сорап турсаң, бул баҳаға сатпайман, депти жигит.

Азғантай жүргеннен кейин оның алдынан екинши бир саўдагер шығып, оннан да арзанға сорайды. Бала оған да сыйырын сатпай кете береди. Бир ўақытта оның алдынан үшинши саўдагер шығып, сыйырды ана екеўинен де арзан сорапты. Бала:

- Бугинги базардың саўдасы усындай қусайды ғой, деп ойлап, алдынан шыққан төртинши саўдагерге сыйырды сораған баҳасына сатыпты. Сыйырды сатқан пулына керек жарағын алып үйине қайтыпты. Әкеси баласынан базардағы ҳәдийсени еситип, оны саўдагерлер алдағанын билипти. Ол баласына:

- Яқшы, балам, жақсы болыпты, депти де ишинен. «Сизлерди бир көрермен» депти. Келеси базарда өзи ешектиң ерине бир неше алтын тенге тығып базарға барып, баяғы баласын алдаған саўдагерлердиң алдынан өте берипти. Сол ўакытта билдирмей ешектиң ериндеги тенгелерди жерге шашып жиберипти

Алтын тенгени көрген саўдагерлер ғаррының алдына жуўырсып келип:

- Ҳәй, ғарры! Мына алтын теңгелер ешегиңниң куйрығынан түсти ме?- деп сорапты

- Аўа, бул ешек алтын туўатуғын ешек, депти.

- Ондай болса, сен бизлерге ешегинди сат, деп саўдагерлер ғаррыға жабыса кетипти.

Саўдагерлер ғаррыға:

- Як, мен бул ешекти сатпайман, депти ғарры.

Бизлер саған қәлеген ақшаңды беремиз, ешегинди сат, деп жалынып қоймағаннан кейин, ғарры ақыры ешегин оларға мың тиллаға сатыўға ыразы болады.

Ғарры оларға ешектиң жибин услатып:

- Ал, енди үйиңизге барып, ешекти аңлып отыра бериң, деп, өзи мың тилланы алып үйине кайтады.

Саўдагерлер ешекти үш күн, үш түн аңлып, өзлериниң ғаррыдан алданғанын бир-ақ биледи [4:458].

Бул ертектеги ғаррының саўдагерлерди алдап кетиўи – тек ғана соларды таўып қойыў емес, ал исбилерменликтеги «алдаған адам ақыры өзи алданып қалады» деген социаллық нызамлылықтың көриниси болып табылады. Саўдагерлердиң жас жигиттиң наданлығынан пайдаланып, оның мүлкин арзанға ийелеп алыўы – исбилерменлик этикасына қарама-қарсы хәрекет есапланады. Ғаррының «алтын туўатуғын ешек» арқалы көрсеткен сабағы болса, қысқа мүддетли нәпси қуўыўдың түбинде үлкен зыянға алып келетуғынын дәлиллеп береди. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ фольклорындағы бул сюжет исбилерменликтеги табыстың тийкары – алдаў емес, ал ҳадаллық хәм өз ара исеним болыўы кереклигин уқтырады.

Жуўмақлаў. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин үйрениў барысында исбилерменлик хәм сауда мәселелериниң ҳадаллық, инсаныйлық, инсаплылық, мийнетсүйгишлик хәм қайыр-сақаўатлылық сыяқлы қәдириятлар менен тығыз байланыста болғаны көринеди. Халық ертеклери, дәстанлары, нақыл-мақаллары хәм аңызларында ҳадал мийнет пенен табылған мал-дәулет оң баҳаланып, алдаў, наҳақ пайда хәм биреўдиң ҳақысын жеп байыў сынға алынған.

Лепес бай, Қалмурат бай сыяқлы тулғалардың искерлиги исбилерменниң тек пайда табыўшы емес, халыққа жумыс, жәрдем хәм қоллаў көрсете алатуғын жәмийет ағзасы болғанын көрсетеди. Демек, қарақалпақ исбилерменлик мәдениятының тийкарында экономикалық пайда менен бирге адамгершилик хәм жәмийет алдындағы жуўапкершилик те турған.

Сонлықтан, халық аўызеки дөретпелериндеги бул қәдириятлар бүгинги күндеги исбилерменлер ушын да әхмийетли. Ҳадал мийнет, инсаплылық, өз ара исеним хәм инсанларға пайда келтириў – исбилерменликтиң беккем хәм берекели болыўының тийкарғы шәртлериниң бири.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Қ. "Тербенбес". –Нөкис: «Билим», 2004.
2. Камалов С. Қайыр сақаўатлық ҳаққында. / «Еркин Қарақалпақстан» 8 январь 1994, №5-6.
3."Қарақалпақ фольклоры" Көп томлық 88-100. – Нөкис: «Илим», 2015.
4."Қарақалпақ фольклоры" Көп томлық. 67-76. –Нөкис: «Илим», 2014.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

GRAMMATICAL FUNCTIONS AND WORD FORMATION OF ONOMATOPOEIC WORDS IN ENGLISH AND KARAKALPAK

Bayimbetova Mekhriban Berdibaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences*
bayimbetovam@mail.ru
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA TAQLID SO‘ZLARNING GRAMMATIK VAZIFALARI VA SO‘Z YASALIShI

Bayimbetova Mexriban Berdibaevna – *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ И СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Байымбетова Мехрибан Бердибаевна – *доктор философии по филологическим наукам*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so‘zlar: taqlidiy so‘zlar, taqlidiy so‘zlar, tovush simvolikasi, so‘z yasalishi, so‘z turkumlari, ingliz tili, qoraqalpoq tili.

Rezume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi taqlidiy so‘zlarning grammatik vazifasi va so‘z yasalishi ko‘rib chiqiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda ham taqlid so‘zlar turli so‘z turkumlari sifatida qo‘llanadi. Ingliz tilida ko‘proq konversiya va sintaktik moslashuvchanlik namoyon bo‘lsa, qoraqalpoq tilida grammatik funksiyalarni rivojlantirishda morfologik derivatsiya va reduplikatsiya aniqroq qo‘llaniladi.

Ключевые слова: подражательные слова, ономатопея, звуковая символика, словообразование, части речи, английский, каракалпакский.

Резюме. В статье рассматривается грамматическое функционирование и словообразование подражательных слов в английском и каракалпакском языках. Анализ показывает, что в обоих языках подражательные слова используются как разные части речи. Английский язык в основном демонстрирует конверсию и синтаксическую гибкость, в то время как каракалпакский язык более отчетливо использует морфологическую деривацию и редупликацию в развитии грамматических функций.

Key words: imitative words, onomatopoeia, sound symbolism, word formation, parts of speech, English, Karakalpak.

Summary. The article examines the grammatical functioning and word formation of imitative words in English and Karakalpak. The analysis shows that both languages use imitative words as different parts of speech. English predominantly demonstrates conversion and syntactic flexibility, whereas Karakalpak more clearly employs morphological derivation and reduplication in developing grammatical functions.

Introduction. Imitative words occupy a distinctive position in the lexical systems of languages because their form is motivated, to varying degrees, by sounds, movements, or other perceptual phenomena. Previous scholars have examined imitative vocabulary from phonosemantic, iconic, historical, and functional perspectives. Anderson [1:246] considers the relationship between linguistic form and meaning within the broader framework of iconicity. Flaksman [2:1067] further examines the nature and historical development of imitative vocabulary in English. Thus, forms such as screech, chirp, and boom can be viewed as linguistically motivated by their association with environmental sounds.

The imitative origin of such words distinguishes them from ordinary lexical items; however, their iconic motivation does not prevent them from functioning as conventional grammatical units. Sugahara [5:17,51] examines onomatopoeia in spoken and written English from a corpus- and usage-based perspective, demonstrating the importance of contextual functioning. Stump [4:2] discusses the linguistic characteristics and status of onomatopoeia in Modern English, while Siddiq [3:106] specifically considers its relationship to word-class categories. These studies suggest that imitative words should be analyzed not only according to their phonetic and semantic motivation but also according to their grammatical categorization and functional behavior.

English terminology includes several designations for this type of vocabulary, such as onomatopoeic, imitative, and echoic. Although these terms may overlap in their application, the differences in their usage highlight the need for a systematic examination of imitative vocabulary from both formal and grammatical perspectives. Therefore, the present study focuses on the grammatical functioning and word-formation patterns of imitative words in English and Karakalpak, with particular attention to the ways in which their iconic motivation interacts with grammatical categorization and morphological development.

The grammatical flexibility of imitative words is particularly significant. According to Sugahara [5:14,51], English onomatopoeia can function as nouns, verbs, interjections, adjectives, and adverbs. For example, *clatter* can function as a verb, *chug* as a noun, and *bump* as an adverb.

Karakalpak imitative vocabulary demonstrates a related but structurally different pattern. The collected material indicates that imitative forms can function as nouns, verbs, adjectives, and adverbial expressions. In addition to syntactic context, morphological derivation and reduplication contribute to the development and grammatical functioning of these forms. Consequently, Karakalpak provides useful evidence for examining the relationship between imitation, morphology, and syntax.

Although imitative vocabulary has received considerable attention in linguistic research, a comparative examination of the grammatical functioning and word-formation of imitative words in English and Karakalpak remains relevant. Comparing the two languages makes it possible to identify a common tendency toward grammatical integration, as well as language-specific mechanisms through which imitative forms acquire different grammatical functions. Therefore, the purpose of this study is to examine the grammatical functioning and word formation of onomatopoeic words in English and Karakalpak, and to identify the similarities and differences in the mechanisms through which these forms integrate into the grammatical systems of the two languages.

The study addresses the following research questions:

1. What grammatical functions can imitative words perform in English and Karakalpak?

2. What word-formation mechanisms contribute to the grammatical development of onomatopoeic words in two languages?

3. What similarities and differences can be identified between English and Karakalpak in the grammatical functioning and word formation of imitative words?

Materials and methods. The study employs a comparative linguistic approach to study the grammatical functioning and word-formation patterns of onomatopoeic words in English and Karakalpak. The analysis is based on collected linguistic and literary examples illustrating the use of imitative forms in various grammatical contexts.

The material was analyzed according to three main criteria: grammatical function, morphological structure, and word formation mechanism. First, imitative forms were classified according to the grammatical functions they perform in context. Particular attention was paid to noun, verb, adjective, adverbial, and interjectional functions. Secondly, morphologically related forms were examined to determine whether grammatical differences were associated with morphological modification. Thirdly, the formal mechanisms involved in the development of imitative forms were compared across the two languages.

For English, the analysis primarily focuses on the multifunctionality of imitative forms. Particular attention is paid to cases where the same or closely related form performs different grammatical functions depending on its syntactic position and contextual usage. Such cases are interpreted in relation to conversion and syntactic flexibility.

For Karakalpak, the analysis focuses on the relationship between imitative bases, morphological derivation, reduplication, and grammatical function. Examples containing related nominal and verbal forms are compared to identify morphological development. Reduplicated forms are analyzed according to their grammatical function within the sentence.

The comparative interpretation draws on previous descriptions of imitative vocabulary and word formation in English and Karakalpak, including the observations of Baskakov [6:239-244] and Embergenov [7:17-21], as well as relevant studies of English onomatopoeia and sound symbolism.

Results. *Grammatical functioning of imitative words in English.* Analysis of English material demonstrates that onomatopoeic words can perform several grammatical functions, particularly verbal, nominal, adjective, adverbial, and interjectional. Their grammatical interpretation is largely determined by their syntactic position and contextual usage.

The verbal function is illustrated by the following examples:

1. The cannons *boomed* incessantly. *(Pushkiler toqtawsız pańqıldap atıldı)*

2. His heavy boots *clatter* upon the round pebbles. *(Onıń awır etikleri taslardıń ústinde toqıldap ketti)*

In both examples, the imitative forms “boomed” and “clatter” function as verbs and denote the production of sounds. The examples demonstrate that an imitative form can be incorporated directly into the verbal system and can receive grammatical marking, as in the past-tense form “boomed”.

The nominal function is demonstrated by:

1. The cannons’ *booms* startled them. *(Pushkiden atılǵan oqlardıń* ***dańǵırlısı*** *olardı shorshıtıp jiberdi).*

2. The *chug* of the engine still filled our ears.*(Matordıń warıldısı ele qulaǵımızdan ketpey tur).*

Here, booms and chug function as nouns. The first example contains the plural form “booms”, while “chug” appears in the noun phrase “the chug of the engine”. These examples demonstrate that imitative forms can become nominal lexical units referring to the sounds themselves.

Imitative forms can also occur in adjectival or attributive positions. For example:

The cannons let out a **booming** sound incessantly. *(Toplardan* ***gúmbirlegen*** *ses tınımsız kelip tur)*

In this construction, booming modifies the noun sound and therefore performs an adjectival or attributive function. The example demonstrates that an imitative base can participate in a derived form that functions within an adjective construction.

An adverbial function is illustrated by:

The cannon went ***boom***.

The carriage went ***bump, bump, bump*** over the sleepers. (*Vagon uyıqlap atırǵanlardıń ústinen bampıldap (signal berip) óte berdi)*

In these examples, boom and bump, bump, bump occur after the verb went and represent the sound associated with the action. The repeated form bump, bump, bump additionally conveys the repeated character of the sound. Rather than treating these forms as prototypical adverbs, they can be more accurately described as performing an adverbial function in a sentence.

Interjectional usage can be illustrated by expressive forms like **Oho!** and **Hmph!,** which occur independently of the syntactic structure of the surrounding sentence and express an immediate reaction or sound-like response.

The examples demonstrate that English imitative vocabulary possesses considerable grammatical flexibility. In particular, forms such as 'boom' can occur in different grammatical environments: “boomed” functions as a verb, 'booms' as a noun, while “boom” in “The cannon went boom” functions as an independent sound expression associated with the action. This flexibility indicates that syntactic context and morphological marking contribute substantially to the grammatical integration of imitative forms.

The English data therefore provide evidence that imitative words can move beyond their original sound-representational function and participate in several grammatical constructions. Conversion is particularly relevant where the same lexical base occurs in different grammatical categories, while derivational morphology can

further modify an imitative base, as illustrated by 'boom' → 'booming'.

Grammatical functioning of imitative words in Karakalpak.

The analysis of Karakalpak linguistic material demonstrates that imitative words can also perform the functions of several parts of speech. The collected examples show their use as nouns, verbs, adjectives, and adverbs. However, unlike the English examples, the Karakalpak material particularly demonstrates the importance of morphological derivation and reduplication in the development of grammatical functions.

The following examples illustrate this multifunctionality:

a) *Ǵawırlı* kem-kem kúsheydi (Noun).

b) Balalar qońıraw shalınıwdan birden *ǵawırlastı* (Verb).

In the first example, ***ǵawırlı*** functions as a noun, whereas in the second example, the related form ***ǵawırlastı*** functions as a verb. This demonstrates that an imitative base can participate in the formation of different grammatical categories.

A similar pattern can be observed in the following examples:

a) Alıslardan ǵazlardıń *ǵańqıldısı* esitildi (Noun).

b) Ele nesin kóripseń, qıl taqqan soń *ǵańqıldaydı* (Verb).

Here, ***ǵańqıldısı*** functions as a noun denoting the sound, while ***ǵańqıldaydı*** functions as a verb describing the production of that sound.

Imitative words can also function as adjectives and adverbs:

a) Júyrikten júyrik shıqsa, ayaqları *tıpır-tıpır* (Adjective).

b) Balalar ǵarrını kóriwden *tıpırlap* qashtı (Adverb).

These examples demonstrate that the grammatical function of an imitative expression depends on its syntactic relationship with other elements of the sentence. The form **tıpır-tıpır**, for example, characterizes the state or appearance of the legs in (a), while **tıpırlap** describes the manner of the children's movement in (b).

Further evidence can be found in Karakalpak literary texts, where imitative words are frequently used in various grammatical functions. For example:

1. Amanlıqtıń jıǵırdanı qaynap *dir-dir* etti (T.Qayıpbergenov). (Verb). 2. Asıǵıs kiyiniw, *pattı-sattını* jıynaw baslandı (T.Qayıpbergenov). (Noun). 3. Olar jóninde el ishi *duw-duw* gáp (T.Qayıpbergenov). (Adjective). 4. Xan *selk-selk* kúldi: – Sen Maydabiykeseń... (T.Qayıpbergenov). (Adverb).

The literary examples provide further evidence that imitative words have a broad grammatical distribution in Karakalpak. They occur not only as independent sound expressions but also as elements integrated into nominal, verbal, adjectival, and adverbial constructions.

The English and Karakalpak examples demonstrate a common tendency: imitative words can move beyond their original sound-imitative function and participate in the grammatical system of the language.

Discussion. The contrast between the two languages can therefore be interpreted typologically. English examples in the present material demonstrate a relatively high degree of functional flexibility of unchanged imitative forms, whereas Karakalpak demonstrates extensive morphological and syntactic derivation. This difference is consistent with the broader structural characteristics of the two languages and illustrates how similar lexical-semantic material may be grammaticalized through different mechanisms.

At the same time, the languages share an important characteristic: imitative words are not peripheral lexical items restricted to reproducing sounds. In both languages, they can develop grammatical functions and become part of ordinary vocabulary. Consequently, the study of imitative words should consider not only their phonetic motivation but also their morphological productivity and syntactic behavior.

The findings also support the view that the distinction between imitative words and ordinary lexical items is not absolute at the grammatical level. Once an imitative form enters a syntactic construction or undergoes derivation, it can perform the same grammatical functions as other lexical items. This is particularly evident in the examples where imitative roots develop into nouns, verbs, adjectives, and adverbs.

Conclusion. This study examined the grammatical functioning and word-formation patterns of imitative words in English and Karakalpak. The analysis demonstrates that imitative words constitute a productive lexical-grammatical category in both languages.

The principal comparative finding is therefore that both English and Karakalpak allow imitative words to move beyond their primary sound-imitative function and become integrated into different grammatical categories, but the mechanisms of this integration differ. English demonstrates considerable functional flexibility of imitative forms in syntactic contexts, whereas Karakalpak demonstrates extensive derivational productivity through affixation, reduplication, and auxiliary constructions.

The study contributes to the comparative investigation of imitative vocabulary by demonstrating that its linguistic significance extends beyond phonetic imitation to include morphological productivity and syntactic functioning. Further research could expand the corpus of English and Karakalpak imitative words and investigate their semantic, cognitive, phonological, and conceptual properties in greater detail.

References

1. Anderson E. A Grammar of Iconism. London: Associated University Press. 1998.

2. Flaksman, M. From IE *u̯ e- TO English window: on the age and number of imitative words in English. St. Petersburg State Electrotechnical University Press. 2019. – P.1067.

3. Siddiq M.B. Onomatopoeia and word class categories analysis in Hulk digital comics. Annual International Conference (AIC), 2019. – P. 106.

4. Stump G. Onomatopoeias in Modern English. Emeritus, University of Kentucky. 2020, – P.2.

5. Sugahara T. Onomatopoeia in Spoken and Written English: Corpus- and Usage-based Analysis. – Hokkaido: Hokkaido University Collection of Scholarly and Academic Papers. Dissertation paper. 2010. – P. 17, 51.

6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Часть I,. –Москва: «Академии наук СССР». 1952.

7. Ембергенов У. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер. -Нөкис. «Қарақалпақстан». 1990.

QARAQALPAQ TILINDEGI WAQÍTQA BAYLANÍSLÍ ADAM ATLARÍNÍŃ SEMANTIKASÍ

Erjanova Dilfuza Qadirbaevna – *doktorant*
dilfuza.erjanova@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

СЕМАНТИКА ЛИЧНЫХ ИМЁН, СВЯЗАННЫХ СО ВРЕМЕНЕМ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ержанова Дильфуза Кадирбаевна – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

SEMANTICS OF PERSONAL NAMES ASSOCIATED WITH TIME IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Erzhanova Dilfuza Kadirbaevna – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: kishi ismlari, onomastika, antroponimika, qoraqalpoq tili, semantika.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilidagi zamon bilan bog'liq kishi ismlari va ularning qo'llanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Antroponimlarning shakllanishida bolaning tug'ilgan kuni, vaqti va mavsumi, diniy, tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitlar, tabiat hodisalari va raqamlarning o'rni tahlil qilinadi. Hafta kunlari, fasl nomlari, "Juma," "Sapar," "Tang" so'zlari hamda sonlar asosida yasalgan ismlar semantikasi aniq misollar asosida ochib berilgan. Tadqiqot qoraqalpoqlarning milliy antroponimik an'analari xalq tarixi, madaniyati, urf-odatlari va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Ключевые слова: личные имена, ономастика, антропонимика, каракалпакский язык, семантика.

Резюме. В статье исследуются личные имена каракалпакского языка, связанные со временем, и особенности их употребления. Анализируется роль дня, времени и сезона рождения ребенка, религиозных, историко-социальных условий, природных явлений и чисел в формировании антропонимов. На конкретных примерах раскрывается семантика имен, образованных на основе названий дней недели, сезонов, слов «Жума», «Сапар», «Таң», а также числительных. Исследование показывает тесную связь национальных антропонимических традиций каракалпаков с историей, культурой, обычаями и общественной жизнью народа.

Key words: names, onomastics, antroponymics, Karakalpak language, semantics.

Summary. The article examines personal names in the Karakalpak language associated with time and their usage patterns. It analyzes the role of the child's birth day, season, and time, as well as religious, historical, social, natural, and numerical factors in the formation of anthroponyms. Particular attention is given to names derived from weekdays, seasons, and the words "Juma," "Sapar," and "Tang." The study demonstrates the close relationship between Karakalpak naming traditions, national culture, history, customs, and social life.

Kirisiw. Hár bir xalıqtıń milliy antroponimiyalıq fondı sol xalıqtıń tariyxına, tiline, salt-dástúrine, úrp-ádetine, diniy túsiniklerine hám dúnya tanıwına baylanıslı qáliplesedi. Adam atları adamdı ajıratıp kórsetiwshi ataw birligi bolıwı menen birge, xalıqtıń tariyxıy yadın, milliy qádiriyatların, arzıw-ármanların hám mádeniy tájiriybesin sáwlelendiredi. Balaǵa at qoyıwda onıń tuwılǵan waqtı, kúni, máwsimi, diniy bayramlar, tábiyiy qubılıslar, ata-analardıń kózqarasları hám shańaraqlıq tilek-maqsetleri áhmiyetli orın tutadı. Qaraqalpaq antroponimiyasında waqıt penen baylanıslı adam atları ayrıqsha semantikalıq hám milliy-mádeniy mazmunǵa iye. Olar balanıń qay kúni, qay máwsimde yamasa qanday jaǵdayda tuwılǵanın kórsetip, sol dáwirge tán xalıqlıq túsiniklerdi sáwlelendiredi.

Izertlewdiń maqseti – qaraqalpaq tilindegi waqıt penen baylanıslı adam atların anıqlaw, olardıń semantikalıq ózgesheliklerin hám jasalıw tiykarların ashıw. Izertlewdiń wazıypaları – adam atların waqıt faktorına qaray toplastırıw, olardıń qoyılıw sebeplerin anıqlaw, milliy-mádeniy mazmunın tallaw hám dástúriy adam atlarınıń búgingi qollanılıw jaǵdayın anıqlaw. Izertlewde sıpatlaw hám semantikalıq analiz usılları paydalanıldı.

Ádebiyatlarǵa sholıw. Dúnya xalıqları til biliminde antroponimlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, olardıń menshikli at sıpatında atalıw tábiyatı, lingvomádeniy, nominaciyalıq tiykarları, lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq usıllardı úyreniw boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen. Bul boyınsha T.J.Januzakov [5], A.V.Superanskaya [11], N.A.Baskakov [2], V.A.Nikonov [7], A.G.Gafurov [4], G.R.Alievlardıń [1] maqala hám dissertaciyaları itibarǵa ılayıq.

Bunnan keyin derlik barlıq túrkiy tillerde úyrenile basladı. Olardan bashqurt tilinde A.Shayxulov [12], ázerbayjan tilinde Z.Sadixov [8], qırǵız tilinde Sh.Japarov [6], tatar tilinde G.F.Sattarov [10], ózbek tilinde E.Begmatov [3], qaraqalpaq tilinde O.T.Sayımbetovlardıń [9] miynetlerin atap ótiw orınlı. Bul miynetlerde antroponimlerdiń payda bolıwı, olardıń rawajlanıw sisteması hám atlardıń ózgeriske ushıraw sebepleri ilimiy tiykarda úyrenilgen.

Nátiyjeler hám talqılaw. Sońǵı waqıtları ata-analar tárepinen balaǵa at qoyıwda kóbirek zamanagóy atlardı tańlaw úrdiske aylanbaqta. Házirgi waqıtta ismlerdiń zamanagóylesiwi dástúrge aylanıp, milliy mazmunǵa iye bolǵan ismler azayıp barmaqta. Bul nárse adam atlarınıń mádeniyat penen jámiyettiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı ekenligin ańlatadı.

Balaǵa at qoyıw hár bir xalıqtıń milliy úrp-ádetleri hám dástúrleri, mádeniy turmısı hám uzaq tariyxı menen baylanıslı. Hár bir shańaraqta tuwılǵan balanıń tuwılıw waqtı, dáwiri, jaǵdayı yamasa ata-anasınıń diniy qarasları, oǵan at qoyıw procesinde inabatqa alınadı.

Qız balaǵa at qoyıw qıyın bolmaǵan, onı áke-sheshesiniń ózi de qoya bergen. Qaraqalpaqlardıń qızlarǵa qoyatuǵın isimller er balalarǵa qoyatuǵın isimllerge qaraǵanda bir qansha názik, sulıw, aytıwǵa jeńil, sıpayı boladı. Xalıq túsinigi boyınsha, qız-balaǵa til-kóz onsha kóp tiye bermeytuǵın bolǵan, sonlıqtan olarǵa eń jaqsı

isimllerdi tańlaydı. Qız bala isimllerine aspan álemi, sulıw ańlar, hasıl taslar, qımbat hám qunlı tawarlar, názik hám siyrek ushırasatuǵın ósimlik atları hám t.b. paydalanıladı. Máselen, *Aygúl, Sholpan, Juldız, Totı, Marjan, Gáwhar, Altınay, Gúmis, Jipek, Maqpal, Shınar, Ráwshan* hám t.b.

Er balalarǵa at qoyıw bunnan kóre juwapkershilikli sanaladı. Er balanıń atın kóbinese atası, awıldaǵı jası úlken adamlar, onıń biri bolmaǵanda balanıń óz ákesi qoyadı.

Sonlıqtan ata-babalarımız balaǵa at qoyıwda belgili bir maqsetti názerde tutqan. Usı maqset balaǵa at tańlaw ushın joqarı motiv esaplanadı. Isimler adamlardı óz ara ajıratıp kórsetiw wazıypasınan tısqarı, at beriwshiniń maqsetin de bildirip keledi. Isim hámme waqıt adamnıń ómiri, mádeniyatı hám tábiyatı menen tıǵız baylanıslı bolǵan. Sonlıqtan, biziń ata-babalarımız at qoyıwǵa úlken itibar bergen, olar isinniń qúdiretine isengen hám isim arqalı ózleriniń tilek hám ármanların bildirip otırǵan.

Adam atlarınıń semantikası sol xalıqtıń tariyxı hám etnografiyası menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, bul eki kategoriyada sol xalıqtıń ómiri hám turmısı, árman-tilekleri, dúnyaǵa kózqarasları óziniń sáwleleniwin tabadı.

Adam atların tańlawdı dáwirdiń hám jámiyettiń ózi anıqlaydı. Waqıt ótiwi menen sociallıq hám tariyxıy waqıyalardıń tásirinde adam atlarınıń sisteması ózgeredi, yaǵnıy ayırımları gónerip, qollanıwdan shıǵıp qaladı, olardıń ornına jańaları payda boladı, al ayırımları dáwirden dáwirge ótedi hám aktual bolıp qaladı.

Qaraqalpaq xalqında adam atları tuwılǵan balanıń hár qıylı jaǵdaylarına, tuwılǵan waqtına hám sol waqıttaǵı bolıp ótken waqıyalarǵa, ata-analar tuwralı maǵlıwmatlarǵa baylanıslı da qoyıladı. Bul jaǵdayda isim perzenttiń qanday waqıtta tuwılǵanın anıq kórsetip turadı. Usınday ózgesheliklerdi kórsetiwshi adam atları hápte kúnlerinen hám sanlıqlardan jasalǵan atlar kiredi.

«Juma» sózi menen baylanıslı atlar. Qaraqalpaq antroponimiyasında waqıt penen baylanıslı adam atlarınıń ayrıqsha bir toparın *Juma* komponenti qatnasqan adam atları quraydı. Juma sózi menen baylanıslı adam atlarınıń payda bolıwında islam dininiń tásiri anıq bayqaladı. Juma kúni musulman xalıqlarınıń diniy túsiniginde ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan kúnlerdiń biri sıpatında qabıl etilgen. Sonlıqtan bul kúni dúnyaǵa kelgen perzentke *Juma* sózi qatnasqan isimniń beriliwi balanıń tuwılǵan waqtı menen isimniń semantikalıq mazmunı arasında tikkeley baylanıs ornatqan.

Qaraqalpaqlarda usı dástúr tiykarında *Jumaaxmet, Jumabergen, Jumaǵáliy, Jumaǵul, Jumakeldi, Jumabay, Jumabek, Jumabiyke, Jumaxan, Jumagúl, Jumajan, Jumambet, Jumatdin, Jumamurat, Jumanazar, Jumaniyaz* sıyaqlı antroponimler qáliplesken. Bul isimlerdiń morfemalıq qurılısında *Juma* komponenti tiykarǵı nominaciyalıq element bolıp, oǵan adam atlarında jiyi ushırasatuǵın *-axmet, -bergen, -ǵáliy, -bay, -bek, -biyke, -xan, -gúl, -jan, -din, -murat, -nazar, -niyaz* sıyaqlı komponentler jalǵanǵan. Demek, bul atlar bir tárepten balanıń tuwılǵan waqtın bildirse, ekinshi tárepten ata-analardıń diniy túsinigi, perzentke baylanıslı tilek-ármanları hám jaqsı niyetlerin de ańlatadı.

Bul topardaǵı isimlerdiń semantikalıq ózgesheligine itibar berilse, olardıń ekinshi komponentleri de ayrıqsha mánige iye ekenligi kórinedi. Máselen, *Jumabergen* isminde perzenttiń ata-anaǵa berilgen sıy, yamasa Juma kúni tuwılǵan perzentke baylanıslı quwanısh túsinigi sáwlelense, *Jumabay, Jumabek* sıyaqlı isimlerde *-bay, -bek* komponentleri er balaǵa baylanıslı qádir-qımbat hám abıroy túsiniklerin kúsheytedi. Al *Jumagúl, Jumabiyke, Jumaxan* sıyaqlı isimlerde *gúl, biyke, xan* komponentleri qız balanıń sulıwlıǵın, mártebesin yamasa sociallıq qádiriyatların sáwlelendiriwge xızmet etedi.

Ayırım isimlerde waqıt faktorı diniy túsinikler menen tıǵız baylanısqan. Mısalı, *Jumatdin* ismindegi *-din* komponenti diniy mazmundı kúsheytip, islam dini menen baylanıslı antroponimler qatarına jaqınlastıradı. *Jumaniyaz, Jumamurat, Jumanazar* sıyaqlı atlarda bolsa perzentke baylanıslı ata-analardıń arzıw-maqsetleri, jaqsı niyetleri hám keleshekke bolǵan úmitleri qosımsha semantikalıq máni retinde kórinedi.

Biraq búgingi qaraqalpaq antroponimiyasında bul modeldiń aktivligi birdey emes. Keltirilgen isimlerdiń derlik barlıǵı erterekte keń qollanılǵanı menen, házir olardıń kópshiligi passiv yamasa siyrek qollanıladı. Házirgi waqıtta *Jumabek, Jumagúl* isimleriniń salıstırmalı túrde jiyi ushırasıwı bul modeldiń ayırım úlgilerde saqlanıp qalǵanın kórsetedi. Al *Jumaaxmet, Jumaǵáliy, Jumakeldi, Jumabiyke, Jumambet, Jumatdin, Jumamurat, Jumanazar, Jumaniyaz* sıyaqlı formalardıń siyreklesiwi dástúriy antroponimiyalıq qordıń zamanagóy adam atları esabınan ózgerip baratırǵanın ańlatadı.

Bunnan kelip shıǵıp, *Juma* komponenti qatnasqan isimler qaraqalpaq xalqınıń isim qoyıw dástúrinde waqıt faktorınıń diniy-mádeniy faktorlar menen birge xızmet etkenin kórsetedi. Bul antroponimler xalıqtıń islam dinine baylanıslı túsiniklerin, juma kúnge berilgen húrmetin, sonday-aq, ata-analardıń perzentke degen jaqsı niyetlerin tillik formada saqlap qalǵan. Sonlıqtan Juma tiykarlı isimlerdi qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy-mádeniy yadın hám antroponimiyalıq dúnyaqarasın úyreniwde áhmiyetli dereklerdiń biri sıpatında bahalaw múmkin.

Sárshembi kúndi qaraqalpaqlar «sátli kún» dep esaplaydı. Barlıq jańa islerdi usı kúni islegendi maqul kóredi. Hápteniń úshinshi kúni yaǵnıy sársenbi kúni tuwılǵan perzentke tómendegishe isimler qoyılǵan. Máselen, *Sársenbay, Sársenbek, Sársenbiyke, Sársengúl.* Bul isimlerdiń derlik barlıǵı búgingi kúni siyrek ushırasadı.

Hápteniń piyshenbi kúni yaǵnıy tórtinshi kúni tuwılǵan perzentke *Piyshenbay, Biysenbay* isimleri qoyılǵan. Bul isimler erterekte jiyi qollanılıp, búgingi kúni ushıraspaydı.

Qaraqalpaq xalqında ekshenbi kúni bazar kúni depte júritiledi. Al, ayırım waqıtlarda awızeki sóylewde qala kúni dep qollanıladı. Sebebi, xalqımız erteden sawda-satıq hám diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Ózleriniń jetistirgen ónimlerin tek ǵana usı 7-kúni bazarǵa aparıp satqan. Sonlıqtan bazar kúni dep qollanılǵan. Al, usı kúni dúnyaǵa kelgen perzentlerge *«bazar»* sózi tiykarındaǵı antroponim qollanılǵan. Máselen, *Bazarbay, Bazarbek, Bazarbiybi, Bazarbiyke, Bazargúl, Bazarxan, Bazarımbet, Qalabay.* Bul isimleridiń barlıǵınıń qoyılıwında bir liniya yaǵnıy bazar kúni tuwılǵan yamasa anasınıń tolǵaǵı bazarda júrgende tutıp qalǵan boladı. Ayırım waqıtlarda bolsa úyimiz balaǵa tolı bolsın yaǵnıy bazar bolsın degen tilekte qoyılǵan.

Qız balanıń tuwılǵan waqtı menen baylanıslı isimleridiń ishinde jıl máwsimleri atlarınan jasalǵan isimler de ushırasadı. Máselen, báhárde tuwılǵan qızǵa *Gúlbáhár, Báhárgúl, Báháray,* jazda tuwılsa, *Gúljaz, Gúljaziyra, Gúlmáhál, Jaziyra.* 1930-jılları qaraqalpaq antroponimiyasında rus kalendarındaǵı ay atamalarınan

jasalǵan isimler kirip keldi. Máselen, *Oktyabrina, Mayya, Marta* sıyaqlı isimler usı aylarda tuwılǵan qızlarǵa qoyılǵan.

Musılmanlar ushın eń ullı bayramlardan biri esaplanǵan Qurban hayıt kúni tuwılǵan qız balalarǵa *Qurbangúl, Qurbanbiyke, Aytgúl, Aytbiyke, Qurbanay, Qurbanbiybi* isimleri berilgen.

Sanlıqlardan jasalǵan isimler birinshi náwbette sol perzenttiń qandayda bir sol sanǵa qatnası tiykarında qoyıladı. Yaǵnıy ákesi ya atası sol jasqa shıqqan waqıtta tuwıladı. Máselen, *Altıbay, Segizbay, Otızbay, Qırqbay, Eliwbay, Alpısbay, Jetpisbay, Seksenbay, Seksengúl, Toqsanbay, Júzbay, Júzmurat, Mıńbay, Mıńjan, Mıńnazar.* Bulardıń derlik barlıǵı erterekte aktiv qollanılıp, búgingi kúni ayırımları jiyi ushırasadı.

Balanıń tuwılıwında júz bergen tábiyiy yamasa tariyxıy-sociallıq qubılıslardı sáwlelendiriwshi isimler. Bunday isimler hawa rayı hám tábiyat kórinislerin bildiretuǵın boran, qar sıyaqlı sózlerdiń qatnasıwında jasaladı. Boranlı kúni tuwılǵan balalarǵa *Boranbay, Boranbiyke, Borangúl,* qar jawǵan kúni tuwılǵan balalarǵa *Qarjawbay, Qarjawbek, Qarlıbay, Qarlıbek, Qarlıgúl* isimleri qoyılǵan.

«Sapar» sózi menen baylanıslı atlar. Bul atlar sapar ayında ya sapar waqtında tuwılǵan balalarǵa qoyıladı. Máselen, *Sapar, Saparay, Saparbay, Saparbek, Saparbiybi, Saparbiyke, Sapargeldi, Sapargúl, Sapargúlayım, Saparjan, Saparmurat, Saparnazar, Saparniyaz, Saparxan, Saparımbet, Buxarbay, Buxarbek, Tashkentbay, Tashkengúl, Úrgenishbay.*

«Tań» sózi tiykarında payda bolǵan adam atları. Bul isimler tań atıp kiyatırǵan waqıtta tuwılǵanı ushın qoyılǵan. Máselen, *Tańabergen, Tańatar, Tańbay, Tańjarbay, Tańsulıw.*

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq tilindegi waqıt penen baylanıslı adam atlarınıń xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, diniy túsinikleri, úrp-ádetleri hám turmıs jaǵdayları menen tıǵız baylanısta qálipleskenin kórsetti. Balaǵa at qoyıwda tuwılǵan kún, máwsim, kún waqıtı, ayrıqsha tábiyiy qubılıslar, diniy bayramlar hám sanlıq kórsetkishler tiykarǵı motivler bolǵan. Búgingi dáwirde ayırım dástúriy adam atlarınıń siyreklesiwi milliy antroponimiyalıq qordıń ózgerip baratırǵanın kórsetedi. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy yadı, dúnyaǵa kózqarası hám milliy mádeniyatınıń áhmiyetli tillik deregi bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Алиев Г.Р. Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии (на материале тюркских языков: азербайджанского, узбекского, казахского, киргизского, татарского и башкирского): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата: 1989.
2. Баскаков Н.А. Элемент GUL «роза, цветок» в составе каракалпакских имен. // Ономастика и норма. – Москва: “Наука”, 1976. –С. 138-143.
3. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: «Фан», 1965. – С. 27.
4. Гафуров А.Г. Имя и история /А.Г.Гафуров. – Москва: “Наука”, 1987.
5. Жанузаков Т.Ж. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дис… канд. филол. наук. / Т.Ж.Жанузаков. – Алма-Ата: 1969. –С. 28.
6. Жапаров Ш. Киргизская антропонимия: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата: 1989.
7. Никонов В.А. Женские имена в России XVIII века / В.А.Никонов // Этнография имен. – Москва: “Наука”, 1971. –С. 120-141; Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – Москва: “Наука”, 1974.
8. Садыхов 3. Личные имена в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1975. – С.24.
9. Сайымбетов О.Т. Қарақаллақ тилиндеги меншикли адам атлары. -Нөкис: «Билим», 2000. 72- б.
10. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы / Г.Ф.Саттаров. – Казан: Татар кит. нәшр., 1990. – 276 б.; Саттаров Г.Ф. Татарстан АССРның антропотопонимнары / Г.Ф.Саттаров. – Казан: КДУ нәшр. 1973. 297- б.
11. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: “Наука”, 1973. Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения: Учеб. пособие / А.Г.Шайхулов. – Уфа: Изд-во Баш. ГУ, 1983.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ РОДСТВЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Дильманов Илья Оракбаевич – *кандидат филологических наук*
ilyusha.dilmanov@mail.ru
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ҚАРДОШ ТУРКИЙ ТИЛЛАР ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Дильманов Илья Оракбаевич – *филология фанлари номзоди*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

CURRENT PROBLEMS OF SOCIO-POLITICAL TERMINOLOGY OF FRATERNAL TURKIC LANGUAGES

Dilmanov Ilya Orakbaevich – *Candidate of Philological Sciences*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: ижтимоий-сиёсий терминология, туркий тиллар, тил сиёсати, ўзлашма, тил қурилиши, атамашунослик.

Резюме. Мақола замонавий қиёсий туркологиянинг долзарб муаммоларидан бири – постсовет ҳудудидаги қардош туркий тилларда ижтимоий-сиёсий лексиканинг шаклланишида юзага келадиган терминологик ассиметрияга бағишланган. Ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ тиллари материаллари асосида ушбу терминологик қатламни тўлдиришнинг учта асосий стратегияси кўриб чиқилади: байналмилал (рус-европа) лексикани сақлаб қолиш, араб-форс историзмларини қайта тиклаш ва асл туркий асосда термин яратиш.

Ключевые слова: общественно-политическая терминология, тюркские языки, языковая политика, заимствование, языковое строительство, терминоведение.

Резюме. Статья посвящена одной из актуальных проблем современной сопоставительной тюркологии – терминологической асимметрии, возникающей при формировании общественно-политической лексики в родственных тюркских языках постсоветского пространства. На материале узбекского, каракалпакского и казахского языков рассматриваются три основные стратегии пополнения данного терминологического пласта: сохранение интернациональной (русско-европейской) лексики, реактивация арабо-персидских историзмов и терминотворчество на исконной тюркской основе.

Key words: socio-political terminology, Turkic languages, language policy, borrowing, linguistic construction, terminology.

Summary. The article is dedicated to one of the pressing issues of modern comparative Turkology - terminological asymmetry, which arises during the formation of socio-political vocabulary in related Turkic languages of the post-Soviet space. Using materials from the Uzbek, Karakalpak, and Kazakh languages, three main strategies for enriching this terminological layer are examined: the preservation of international (Russian-European) vocabulary, the reactivation of Arabic-Persian historicisms, and terminology creation based on the original Turkic language.

Введение. Общественно-политическая терминология представляет собой один из наиболее динамичных и социально маркированных пластов лексической системы языка. Именно эта группа единиц реагирует быстрее прочих на изменения государственного устройства, политического режима, идеологической ориентации и международного положения страны. В отличие от терминологии естественных наук, общественно-политическая лексика теснее связана с ценностными установками общества, а потому оказывается предметом не только лингвистического, но и историко-культурного, а порой и политического осмысления.

Актуальность настоящего исследования обусловлена рядом факторов. Во-первых, за последние три десятилетия узбекский, каракалпакский и казахский языки прошли принципиально разные пути терминологического развития, несмотря на генетическое родство и долгую историю взаимных контактов. Во-вторых, активизация интеграционных процессов в тюркском мире - деятельность Организации тюркских государств, Международной организации тюркской культуры, расширение межгосударственных гуманитарных связей - делает проблему взаимопонимания и относительной унификации терминологии не только теоретически, но и практически значимой. В-третьих, каракалпакский язык, являясь, с одной стороны, государственным языком автономной республики в составе Узбекистана, а с другой – типологически кыпчакским языком, близкородственным казахскому, оказывается в структурно уязвимом положении, которое до сих пор не получило достаточного освещения в терминоведческой литературе.

Целью настоящей статьи является выявление и характеристика основных проявлений терминологической асимметрии в общественно-политической лексике узбекского, каракалпакского и казахского языков, а также определение факторов, обусловливающих данную асимметрию.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: 1) охарактеризовать теоретические и исторические предпосылки формирования общественно-политической терминологии в рассматриваемых языках; 2) выявить основные стратегии терминотворчества, используемые в каждом из языков на современном этапе; 3) на конкретном лексическом материале показать характер и масштаб терминологических расхождений; 4) охарактеризовать особое

положение каракалпакского языка в описываемой системе отношений; 5) наметить возможные пути гармонизации терминологии.

Материалом исследования послужили тексты конституций и отдельных законодательных актов Республики Узбекистан, Республики Каракалпакстан и Республики Казахстан, официальные наименования органов государственной власти, а также данные толковых, переводных и этимологических словарей рассматриваемых языков [5:12]. Основными методами исследования выступили сопоставительно-типологический метод, приёмы компонентного и словообразовательного анализа, а также элементы этимологической реконструкции.

Методология исследования. Изучение терминологии как особой подсистемы языка восходит к трудам Д.С.Лотте, заложившего основы отечественного терминоведения. Согласно классическому представлению, термин, в отличие от обычного слова, стремится к однозначности, системности и относительной независимости от контекста. Вместе с тем, как справедливо отмечал А.А.Реформатский, общественно-политическая терминология занимает промежуточное положение между строгой научной терминологией и общеупотребительной лексикой: она тесно связана с идеологией, подвержена частым переоценкам и легко переходит в разряд общенародной лексики.

Формирование общественно-политической терминологии тюркских языков Центральной Азии прошло, по меньшей мере, три исторических этапа. Домодерный этап связан с чагатайской письменной традицией и административной практикой среднеазиатских ханств, в рамках которых сложился устойчивый пласт арабо-персидской по происхождению административно-политической лексики: хан, бек, везир, мулла, мамлакат (‘государство’), маҳкама (‘палата, канцелярия’) и др. Значительная часть этой лексики впоследствии была вытеснена, однако часть сохранилась в виде историзмов, ставших впоследствии ресурсом для терминологического «возрождения» в постсоветский период.

Советский этап (1920-1991) ознаменовался последовательной унификацией терминотворческих принципов в рамках общесоюзного языкового строительства, детально описанного М.И.Исаевым [4:73]. В 1920-1930-е годы во всех тюркских республиках и автономиях СССР велась работа по созданию терминологии, ориентированной на массовое заимствование интернациональной, преимущественно русской по происхождению, лексики, а также на калькирование при помощи исконных корней [4:142-145]. Именно в этот период сформировался значительный слой терминов-калек (кеңес/кенгаш ‘совет’, ижроия комитет/атқару комитеті ‘исполнительный комитет’), объединяющий тюркские языки СССР на основе единых образцов.

Значительный вклад в изучение грамматического строя и лексической системы тюркских языков внесли Н.А.Баскаков [1:14], Н.К.Дмитриев [3:23], А.Н.Кононов [9:75],. Отдельного внимания заслуживает фундаментальный труд Н.А. Баскакова, посвящённый непосредственно каракалпакскому языку [2:78] и остающийся, спустя более семидесяти лет после публикации, одним из немногих системных описаний его грамматической структуры.

Постсоветский этап (с 1991 г.) характеризуется расхождением терминотворческих стратегий отдельных тюркских языков региона, подробному рассмотрению которого посвящён следующий раздел статьи.

Анализ и результаты. Анализ материала показывает, что в узбекском, каракалпакском и казахском языках на современном этапе сосуществуют три основные стратегии пополнения общественно-политической терминологии.

Значительный пласт терминов, вошедших в тюркские языки в советский период через русский язык, сохраняется во всех трёх языках практически без изменений: президент, парламент, депутат, сенат/сенатор, конституция, референдум, партия, оппозиция. Эти единицы принято рассматривать как интернационализмы, обслуживающие сферу международного политического общения. Устойчивость данного пласта объясняется его включённостью в общемировой политический дискурс: замена подобных терминов исконными эквивалентами затруднила бы международную коммуникацию и в силу этого была признана нецелесообразной во всех трёх языковых сообществах [4:39].

Каракалпакский язык, находясь в едином государственно-правовом пространстве с узбекским, частично воспроизводит данную модель на административном уровне (в частности, употребление формы ҳәким для главы местной администрации). По нашим наблюдениям, подобные единицы нередко воспринимаются носителями скорее как перенесённые извне административные термины, нежели как органичное развитие собственной лексической системы.

Казахский язык в целом придерживается более сдержанной стратегии в отношении арабо-персидских заимствований, отдавая предпочтение калькированию и словообразованию на базе исконных корней.

Расхождение терминологических стратегий усугубляется параллельно протекающими и не вполне синхронизированными процессами реформирования письменности. Узбекский алфавит на латинской графической основе с 1993 г. пересматривался несколько раз, что повлекло за собой изменение написания значительной части заимствованной лексики. Каракалпакский язык в целом следует за узбекской моделью латинизации, однако с определённым отставанием и собственными орфографическими решениями. Казахский язык, переход которого на латинскую графику был официально анонсирован в 2017 г., по состоянию на середину 2020-х годов реализует данный переход постепенно, при сохранении кириллицы в качестве основного средства письменной коммуникации в большинстве сфер. В результате один и тот же по происхождению термин может в разные периоды и в разных изданиях фиксироваться в нескольких графических вариантах, что создаёт дополнительный источник терминологической нестабильности, отдельный от собственно лексико-семантических расхождений, но тесно с ними переплетённый.

Сопоставление рассмотренных стратегий позволяет говорить о формировании устойчивой терминологиче-

ской асимметрии между тремя родственными языками. Ниже приведены наиболее показательные соответствия.

Данные таблицы позволяют выделить несколько типов асимметрии. Во-первых, это фонетико-морфологическая асимметрия при общем этимологическом источнике: формы ҳоким, ҳәким и әкім восходят к одному арабскому этимону, однако демонстрируют разную степень адаптации к фонологической системе соответствующего языка – от практически полного сохранения гортанного согласного в узбекском и каракалпакском до его утраты в казахском. Во-вторых, это лексико-стратегическая асимметрия, при которой одно и то же понятие выражается единицами разного происхождения. В-третьих, это понятийно-институциональная асимметрия, при которой формально сходные наименования (Мажлис / Мәжіліс) обозначают функционально неэквивалентные институты.

Названные типы асимметрии создают вполне конкретные практические трудности. При переводе законодательных и официально-деловых текстов между рассматриваемыми языками (а также при их переводе на русский или английский язык для целей международного сотрудничества) переводчик вынужден преодолевать не только лексические, но и понятийные расхождения, что повышает риск неточной передачи институционального статуса и функций обозначаемого органа.

Каракалпакский язык занимает в рассмотренной системе терминологических отношений особое положение, обусловленное наложением двух типов факторов – типологического и политико-административного.

С типологической точки зрения каракалпакский язык принадлежит к кыпчакско-ногайской подгруппе тюркских языков и обнаруживает значительно большую структурную близость к казахскому языку, чем к узбекскому, относящемуся к карлукской группе [1:14]. Это касается и словообразовательных моделей, лежащих в основе терминотворчества: каракалпакский язык, как и казахский, в принципе тяготеет к калькированию и использованию исконных корней, а не к арабо-персидским заимствованиям.

На основании проведённого анализа можно наметить несколько направлений возможной гармонизации рассмотренной терминологии.

Во-первых, представляется целесообразной разработка сопоставительных терминологических словарей узбекского, каракалпакского и казахского языков, построенных на корпусной основе и охватывающих официально-деловой и общественно-политический дискурс. Подобные словари могли бы опираться на методологические принципы, заложенные в классических трудах по тюркской лексикологии [7:13].

Во-вторых, назрела необходимость создания или укрепления специализированных лексикографических и терминологических подразделений применительно к каракалпакскому языку – в частности, в рамках соответствующих научных учреждений Республики Каракалпакстан, – с целью систематизации уже существующей терминологии и научно обоснованной координации дальнейшего терминотворчества.

В-третьих, значительный потенциал имеет активизация межгосударственного сотрудничества в сфере терминологической политики в рамках существующих тюркских интеграционных структур (Организация тюркских государств), что могло бы способствовать выработке согласованных принципов терминотворчества без ущерба для национальной специфики каждого отдельного языка.

В-четвёртых, необходима разработка научно обоснованных критериев выбора между интернационализмами, арабо-персидскими историзмами и исконными неологизмами – критериев, учитывающих не только идеологические предпочтения, но и системно-языковые, а также коммуникативные факторы, в частности фактор взаимопонятности в пределах тюркоязычного ареала в целом.

Выводы. Проведённый анализ показывает, что общественно-политическая терминология узбекского, каракалпакского и казахского языков, несмотря на общее генетическое происхождение и многовековую историю контактов, развивалась после 1991 г. по существенно расходящимся траекториям.

Дальнейшее развитие общественно-политической терминологии данного языка требует целенаправленной государственной поддержки, институционального укрепления и научно-лексикографического обеспечения.

Представляется, что решение обозначенной проблемы возможно лишь при условии координации терминологической политики на межгосударственном уровне, а также активизации сопоставительных терминоведческих исследований, способных заложить научную основу для последующей унификации либо, как минимум, взаимной адаптации общественно-политической лексики родственных тюркских языков.

Литература

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: «Высшая школа», 1969.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Фонетика и морфология. Ч. 1. - Москва: АН СССР, 1952.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва: «Восточная литература», 1962.
4. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР: процессы создания письменностей народов СССР. – Москва: «Наука», 1979.
5. Каракалпакско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. – Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.; Л.: АН СССР, 1960.
7. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: «Наука», 1984.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOVTÍŃ "TÚSINIKSIZLER" ShÍǴARMASÍNDA "MENMENLIK" (TÁKABBIRLIK) EMOCIONAL KONCEPTINÍŃ SÁWLELENIWI

Kalmuratova Juldız Rustemovna – *tayanısh doktorant*
juldiz25082019@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО КОНЦЕПТА «ГОРДЫНЯ» (ВЫСОКОМЕРИЕ) В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТУЛЕПБЕРГЕНА КАИПБЕРГЕНОВА «ТУСИНИКСИЗЛЕР» («НЕПОНЯТНЫЕ»)

Калмуратова Жулдыз Рустемовна – *базовый докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

REPRESENTATION OF THE EMOTIONAL CONCEPT OF "PRIDE" (ARROGANCE) IN TULEPBERGEN KAIPBERGENOV'S WORK "TUSINIKSIZLER" ("THE INCOMPREHENSIBLE")

Kalmuratova Juldız Rustemovna – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: manmanlik, takabburlik, emocional koncept, Tusiniksizler, badiiy matn

Rezyume. Zamonaviy tilshunoslikda emotsional konseptlarni antropotsentrik paradigma asosida o'rganish muhim yo'nalishlardan biridir. Mazkur tadqiqotning maqsadi To'lepbergen Qayipbergenovning "Tusiniksizler" asari misolida manmanlik (takabburlik) emotsional konseptining badiiy reprezentatsiyasi va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda konseptual tahlil, shuningdek, kognitiv, lingvomadaniy, kontekstual va konseptual metafora yondashuvlari integratsiyalashgan holda qo'llanildi. Tadqiqot natijasida konsept metaforik obrazlar, personajlar o'rtasidagi munosabatlar hamda muallifning aksiologik bahosi orqali ifodalanganligi aniqlandi.

Ключевые слова: гордыня, высокомерие, эмоциональный концепт, Тусиниксизлер (Непонятные), художественный текст

Резюме. В современной лингвистике особое внимание уделяется изучению эмоциональных концептов в рамках антропоцентрической парадигмы. Цель исследования — выявить особенности художественной репрезентации концепта «высокомерие» (гордыня) в произведении Тулепбергена Каипбергенова «Непонятные». В работе применены концептуальный, когнитивный, лингвокультурологический, контекстуальный анализ и теория концептуальной метафоры. Установлено, что концепт репрезентируется посредством метафорических образов, взаимоотношений персонажей и авторской аксиологической оценки.

Key words: pride, arrogance, emotional concept, Tusiniksizler (The Incomprehensible), literary text

Summary. Recent linguistic research increasingly focuses on emotional concepts within the anthropocentric paradigm as a means of revealing the national-cultural and cognitive features of language. This study aims to identify the literary representation of the emotional concept of "arrogance" (pride) in Tulepbergen Kaipbergenov's "The Incomprehensible". Conceptual analysis was employed as the main method, complemented by cognitive, linguacultural, contextual, and conceptual metaphor approaches. The findings show that the concept is primarily represented through metaphorical imagery, character relationships, and the author's axiological evaluation.

Kirisiw. Antropocentrik paradigma tiykarında zamanagóy lingvistikada til insan sanası, oylawı hám mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı qubılıs retinde qaraladı. Koncept bolsa til arqalı sáwlelengen, milliy-mádeniy tájiriybeni jámlegen mental birlik sıpatında túsindiriledi.

Konceptke til bilimi kózqarasınan birinshilerden bolıp A.S.Askoldov anıqlama bergen. Ol koncepti anıq logikalıq qayta islew obyekti bola alatuǵın, ulıwma kóz aldına keltiriw hám túsinikti qamtıytuǵın qubılıs sıpatında túsindirgen [1:29]. Sonday-aq, konceptti pikirlew procesinde birdey túrdegi obyektlerdiń anıq emes toplamın almastıratuǵın aqılıy qáliplesiw dep táriyiplegen [1:31]. E.S.Kubryakova konceptti insan bilimi hám tájriybesin sáwlelendiriwshi, mental leksika, konceptual sistema hám dúnyanıń mental kórinisin túsindiriwge xızmet etetuǵın operativ mánilik birlik sıpatında qaraydı [2:89-90]. D.S.Lixachev koncepttiń qáliplesiwine adamnıń ómir tájriybesi, kásibi hám jasaw ortalıǵınıń tásir etetuǵının atap ótedi [3:4]. Yu.S.Stepanov bolsa konceptti insan sanasındaǵı mádeniyattıń bir túyini, yaǵnıy mádeniyattıń insan mental dúnyasındaǵı kórinisi sıpatında anıqlaydı [6:43].

Konceptler sistemasında emocional konceptler ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, olar insanıń emocional tájiriybesin, qádiriyatların hám jámiyetlik-mádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiredi. G.Lakoff, M.Johnson, Z.Kövecses hám A.Wierzbicka sıyaqlı alımlar emocional konceptlerdiń sanada qáliplesiwi, tilde verbalizaciyalanıwı, konceptual metaforalar arqalı sáwleleniwi hám milliy-mádeniy faktorlar menen baylanısın izertlegen [10:12:15].

Joqarıdaǵı teoriyalıq qaraslar emocional konceptlerdi til hám kórkem diskursta izertlewdiń áhmiyetin kórsetedi. Emocional konceptlerdi izertlew boyınsha júdá kóplep jumıslar bar, biraq qaraqalpaq ádebiyatında, sonıń ishinde Tólepbergen Qayıpbergenovtıń "Túsiniksizler" shıǵarmasında menmenlik (tákabbirlik) emocional konceptiniń kórkem reprezentaciyası arnawlı izertlenbegen. Sol sebepli bul izertlewdiń maqseti – usı koncepttiń verbal hám metaforalıq beriliwin, aksiologiyalıq mazmunın hám qaraqalpaq xalqınıń milliy-mádeniy qádiriyatları menen baylanısın anıqlaw. Tiykarǵı izertlew sorawı – shıǵarmada menmenlik emocional koncepti qanday til birlikleri hám kórkem qurallar arqalı reprezentaciyalanadı? Sonday-aq, onıń aksiologiyalıq mazmunı hám milliy-mádeniy ózgeshelikleri qarastırıladı. Izertlew nátiyjesinde koncepttiń baslı verbal hám metaforalıq reprezentantları, aksiologiyalıq sıpatı hám milliy-mádeniy mazmunı anıqlanıp, bul nátiyjeler emocional konceptlerdi qaraqalpaq

kórkem ádebiyatında kognitiv hám lingvomádeniy jaqtan izertlew ushın teoriyalıq hám ámeliy derek bola aladı.

Ádebiyatlardıń tallanıwı. Tracy, Cheng hám Robins izertlewlerinde maqtanısh haqıyqıy hám menmenlikke tiykarlanǵan eki túrge ajıratıladı. Haqıyqıy maqtanısh miynet, tırısqaqlıq hám jetiskenlikler menen baylanıslı bolıp, ózine isenim hám jańa jetiskenliklerge umtılıwdı kúsheytedi. Al menmenlikke tiykarlanǵan maqtanısh ózin basqalardan joqarı qoyıw, menmenlik hám narsissistlik qásiyetler menen baylanıslı [13]. Keyingi izertlewlerinde Tracy, Mercadante hám Holm maqtanıshtıń sociallıq dárejege erisiwdegi ornın atap, onı jetiskenlikke umtılıw, sociallıq belsendilik hám jámiyette óz ornın tabıwǵa tásir etiwshi psixologiyalıq mexanizm sıpatında túsindiredi [14].

A.Bochkarev óz maqalasında Pride (menmenlik) konceptiniń komik diskurstaǵı aksiologiyalıq-lingvistikalıq sáwleleniwin izertlegen. 70-ten aslam stendap hám 700-den aslam sitkom epizodı tiykarındaǵı tallaw menmenlikti kúlki astına alıwda antiteza hám giperbola sıyaqlı qurallardıń qollanılatuǵının kórsetedi [8]. Malaxova rus hám inglis lingvomádeniyatlarında maqtanısh konceptin salıstırıp, onıń artıqsha menmenlik, maqtanshaqlıq hám ózin joqarı qoyıw menen baylanıslı unamsız semantikalıq qırların ashıp beredi [5].

Professor Magomedova Maqtanısh/Menmenlik konceptin til hám din qatnasında izertlep, sózliklerde "óz qádir-qımbatı, ózin húrmetlew" sıyaqlı jaqsı mániler ushırasqanı menen, diniy sanada hám naqıl-maqallarda "Maqtanshaqlıq/Tákabbirlıq" turaqlı túrde unamsız mániske iye ekenligin atap ótedi [4]. Professor R.Duglas bolsa Bernard Mandevil qarasları tiykarında tákabbirlıq sociallıq kelispewshilik hám morallıq zıyan tuwdıratuǵın, tán alınıwǵa bolǵan kúshli mútájlikten kelip shıǵatuǵın unamsız qásiyet dep bahalaydı [9].

Izertlewdiń metodologiyası. Izertlew materialı retinde Tólepbergen Qayıpbergenovtıń "Túsiniksizler" shıǵarması tańlandı. Sebebi romanda menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti personajlar minez-qulqı, metaforalıq súwretlewler, avtorlıq bahalaw hám qaraqalpaq xalqınıń moral-etikalıq qádiriyatları menen baylanısta kórkem sáwlelenedi. Roman "Qaraqalpaqnama" trilogiyasınıń úshinshi kitabı bolıp, onda xalıqtıń tariyxı, úrp-ádet, dástúrleri, ápsana-ráwiyatları hám turmıs tájiriybesi keń sáwlelengen [7]. Bul shıǵarmanı menmenlik (tákabbirlıq) konceptin kognitiv hám lingvomádeniy jaqtan izertlew ushın qımbatlı material etedi.

Izertlewdiń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarın kognitiv til bilimi, lingvomádeniyattanıw hám konceptual metafora teoriyası quradı. Tiykarǵı metod sıpatında konceptual tallaw qollanılıp, menmenlik konceptiniń verbalizaciyası, semantikalıq dúzilisi hám aksiologiyalıq mazmunı anıqlandı. Kontekstual tallaw til birlikleriniń teksttegi funkciyası hám semantikalıq xızmetin belgilewge, konceptual metafora tallawı metaforalıq reprezentaciyasın ashıwǵa, al lingvomádeniy analiz onıń qaraqalpaq xalqınıń milliy-mádeniy qádiriyatları menen baylanısın anıqlawǵa múmkinshilik berdi.

Nátiyjeler hám talqılawlar. «Túsiniksizler» shıǵarmasında menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti túrli verbal hám kórkem qurallar arqalı reprezentaciyalanadı. Tallaw nátiyjeleri koncepttiń metaforalıq obrazlar, personajlar arasındaǵı múnásibetler, avtorlıq bahalaw hám aksiologiyalıq komponentler arqalı sáwlelenetuǵının kórsetti. Ásirese metaforalıq súwretlewler menmenliktiń psixologiyalıq hám moral-etikalıq mazmunın tereń ashıp beriwde baslı qural retinde xızmet etedi.

Tómende usı koncepttiń kórkem reprezentaciyası shıǵarmadan alınǵan mısallar tiykarında talqılanadı.

Shıǵarmada menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti personajdıń ishki psixologiyalıq halatın súwretlew arqalı da verbalizaciyalanadı. Mısalı, avtor axunnıń bas wázir qasında, Xiywa xanı axunnıń gáplerine kóbirek itibar qaratqan waqtında:

"Gápleri maqullanǵan sayın kewli ósip, hátte, bas wázirdiń barlıǵın umıtqısı keletuǵın axun úlken basın sál qıymıldatıp sóyledi" [11:30] dep súwretleydi.

Bul úzindidegi "*kewli ósip*" sóz tirkemesi personajdıń ózin joqarı bahalaw seziminiń kúsheyiwin bildirip, menmenliktiń ishki psixologiyalıq kórinisin beredi. Al "*basın qıymıldatıp sóyledi*" degen detal personajdıń sırtqı minez-qulqı arqalı onıń ózin basqalardan joqarı qoyıwǵa (usı mısal kontekstinde, hátte, bas wázirden joqarı qoyıwǵa) umtılısın kórsetedi. Avtor bul detallardı neytral emes, bahalawshı kontekstte qollanıp, personajdıń minezindegi tákabbirlıqtı oqıwshıǵa sezdirip beredi.

Shıǵarmada menmenlik (tákabbirlıq) emocional koncepti fitomorfik metaforalıq reprezentaciya arqalı da kúshli súwretlengen. Bunıń ayqın mısalı retinde:

"[...] *kegey terek júdá tákabbir aǵash. Miywe ornına búrtik saladı, ishin ashsań shıbın-shirkey shıǵadı. Adam balasınıń miywesi onıń sózi, isi."* [11:89] degen úzindini kórsetiwge boladı.

Bul úzindide tákabbirlıq "*kegey terek*" obrazı arqalı konceptualizaciyalanǵan. Avtor bul metafora járdeminde sırtınan kúshli hám sawlatlı kóringeni menen, ishki mazmunı bos hám paydasız bolǵan adam obrazın jasaydı. Aǵashtıń miywe bermewi, onıń ornına búrtik salıwı hám ishinen shıbın-shirkey shıǵıwı tákabbir adamnıń ruwxıy kemshiliklerin simvollıq túrde ańlatadı. Keyingi "*Adam balasınıń miywesi onıń sózi, isi*" degen pikir metaforanıń moral-etikalıq mazmunın tereńlestirip, adamnıń qádiri onıń dańqı menen emes, al is-háreketi hám ádepliligi menen belgilenetuǵınlıǵın kórsetedi.

Shıǵarmada menmenlik (tákabbirlıq) emocional konceptiniń metaforalar arqalı reprezentaciyalanıwına jáne de mısal keltirilgen. Bunda avtor zoomorfik metaforadan sheberlik penen paydalanǵan. Ernazar Alakóz zindanǵa túsken waqtında, axun onı qutqarıw arqalı, óziniń qálegen aytqanın oǵan qıldıraman, ózime baǵınıshlı qılıp qoyaman dep maqtanadı:

"– Pıshıqqa bir tislem nan taslasań, mańlayına bir shertip qoyıw kerek, óytpeseń, nandı kim berip atırǵanın umıtadı. Usınnan ullı xandı aytqanıma turǵızıp, Ernazardı bosattırsam, ǵaybar pıshıqlı emes, arıslanlı bolǵanım. Qoldaǵı arıslan anaw-mınawdı sezbeydi, hár saparı mańlayına shertiw túwe, qattı-qattı uraman." [11:199].

Bul úzindide personaj óziniń kúshi hám imkaniyatlarına hádden tıs isenip, hátteki Ernazar Alakózdey xalıq batırın ózine gáp qaytara almaytuǵınday boysındırıp qoyaman dep oylaydı. Avtor onıń bul sózleri arqalı, hám personaj ózi tán alıp turǵan "arıslan" day aybatlı adamdı erkinen ayırıp, ózine boysındırıp qoyaman dep oylawınıń qanshelli tákabbirlıq ekenligin kórsetedi. Al, waqıya izinde bolsa, Alakóz axunnıń astarlı gáplerinen onıń niyetin túsinip, ulıwma óz pikirinen qaytpaydı hám bosattırıwın soramaydı.

Aqıbette, axun tákabbirlıǵı sebebinen oqıwshı tárepinen mısqıl kúlki astına alınadı.

Bul úzindi arqalı avtor menmenlik (tákabbirlik) ayırım jaǵdaylarda hátteki adamdı kúlkili, qolaysız jaǵdaylarǵa salıwı múmkinligin kórsetip beredi.

Náwbettegi mısalda bolsa, menmenlik eksplicit reprezentaciya arqalı hám denedegi emociyaǵa mas háreket penen qosa bildirilgenligin kóriw múmkin:

"Muhammedkárim keń kókiregin kóterip, tamaǵın qırınıp alıp maqtanıwǵa ótti." [11:262].

Bul mısalda menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti personajdıń dene qozǵalısı hám sóylew minezi arqalı verbalizaciyalanadı. "*Keń kókiregin kóterip*" degen obrazlı súwretlew personajdıń ózine artıqsha isenimin bildirip turǵan bolsa, al "*tamaǵın qırınıp alıp*" detalı maqtanıwdıń baslanıwına psixologiyalıq tayarlıq retinde berilgen. "*Maqtanıwǵa ótti*" degen bahalawshı ańlatpa personajdıń minezindegi menmenlikti ashıq kórsetedi. Bul mısalda aldıńǵı úzindidegidey, personajdıń maqtanshaqlıǵı basqa personaj tárepinen kúlki astına alınadı hám eki mısalda da menmenlik mısqıl kúlki astına alınıwına sebep boladı. Bul bolsa, orınsız ózine joqarı baha beriw menmenlik belgisi hám basqa adamlar tárepinen negativ bahalawǵa sebep bolatuǵınlıǵın kórsek boladı.

Sonday-aq, shıǵarmada baǵdarlı metafora tiykarında da úzindiler bar. Olardan birinde Ernazar Kenegeske Xiywa xanınıń bas wáziri aytqan mınanday gápleri bar:

"– Ap-ańsat baxıtlı bolıwdı gózlermedińiz? Ańsat baxıt murnıńdı aspanǵa kótertedi, zıyanlı! Sol ushın ele awırlıqlar kóresiz." [11:351].

Bul mısalda menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti "*murnıńdı aspanǵa kótertedi*" degen baǵdarlı metafora menmenlikti joqarılıq keńisligi arqalı koncetualizaciyalaydı. Avtor usı metaforanı "*zıyanlı*" degen bahalaw menen tolıqtırıp, menmenliktiń moral-etikalıq jaqtan maqullanbaytuǵın qásiyet ekenligin ashıp beredi.

Tallanǵan mısallarda kórsetkenligindey, menmenlik (tákabbirlik) emocional koncepti shıǵarmada kóbinese metaforalıq modeller arqalı reprezentaciya qılınǵan. Fitomorfik, zoomorfik hám baǵdarlı metaforalar koncepttiń teris aksiologiyalıq mazmunın kúsheytedi. Bul Lakof hám Jonson usınǵan konceptual metafora teoriyasındaǵı metaforanıń tek stilistikalıq qural emes, al abstrakt túsinikti konceptualizaciyalaw usılı ekenligin tastıyıqlaydı [12]. Sonday-aq, personajlardıń psixologiyalıq halatı, eksplicit súwretlewler de sheberlik penen qollanılǵan.

Juwmaq. Bul izertlew jumısında Tólepbergen Qayıpbergenovtıń "Túsiniksizler" shıǵarmasında menmenlik (tákabbirlik) emocional konceptiniń verbal, verbal emes hám kórkem reprezentaciya ózgeshelikleri talqılandı. Tallaw nátiyjeleri bul koncepttiń kóbinese metaforalıq modeller, personajlardıń psixologiyalıq halatı, verbal hám verbal emes minez-qúlqı, sonday-aq avtorlıq bahalaw arqalı sáwlelenetuǵının kórsetti. Ásirese fitomorfik, zoomorfik hám baǵdarlı metaforalar menmenliktiń teris aksiologiyalıq mazmunın tereń ashıp, qaraqalpaq xalqınıń moral-etikalıq qádiriyatları menen tıǵız baylanısta ekenin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Izertlew nátiyjeleri emocional konceptlerdi kognitiv hám lingvomádeniy kózqarastan izertlewdiń áhmiyetin tastıyıqlaydı. Biraq bul izertlew tek Qayıpbergenovtıń "Túsiniksizler" shıǵarması menen sheklengenligi sebepli, alınǵan nátiyjelerdi qaraqalpaq ádebiyatınıń barlıq kórkem shıǵarmalarına ulıwmalıq qollanıw múmkin emes. Bul jumıstan alınǵan nátiyjeler qaraqalpaq kórkem ádebiyatındaǵı basqa emocional konceptlerdiń reprezentaciyasın salıstırmalı túrde izertlew ushın teoriyalıq hám metodologiyalıq negiz bola aladı.

Ádebiyatlar

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово. // Русская речь: сборник статей / под редакцией Л.В.Щербы. Новая серия, выпуск 2. - Ленинград: «Academia», 1928. – С. 28–44.
2. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1993, Т. 52, №1. – С. 3-9.
4. Магомедова П.А. Гордость/Гордыня как порок в религиозно-языковом сознании этноса (когнитивно-семантический аспект) П.А.Магомедова, Д.А.Аливалиева // Мир науки. Социология, филология, культурология. 2021, Т. 12, № 4.
5. Малахова С.А. Личностно-эмоциональные концепты «гордость» и «стыд» в русской и английской лингвокультурах: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Волгоград: 2009.
6. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. 2-е изд., исп. и доп. -Москва: Академический Проект, 2001.
7. Bekbergenova Z. Jazıwshınıń dóretiwshilik dúnyası. – Nókis: / Erkin Qaraqalpaqstan, (49), 2009. 3-b.
8. Bochkarev A.I. Concept of PRIDE in Comic Discourse: Axiological approach. Nauchnyi Dialog, 13(6), 2024. 60-77.
9. Douglass R. The dark side of recognition: Bernard Mandeville and the morality of pride. // British Journal for the History of Philosophy, 32:2, 2024. – P. 284-300.
10. Kövecses Z. Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feelings. – Cambridge University Press, 2004.
11. Qayıpbergenov T. Túsiniksizler. Qaraqalpaq dástanı. (Úshinshi kitap). –Nókis: «Bilim», 2019.
12. Lakoff G. and Johnson M. Metaphors We Live by. – The University of Chicago Press, 2003.
13. Tracy J.L., Cheng J.T., Robins R.W., Trzesniewski K.H. Authentic and hubristic pride: the affective core of self-esteem and narcissism. // Self and Identity, 8(2-3), 2009. – P. 196-213.
14. Tracy J.L., Mercadante E., Hohm I. Pride: The Emotional foundation of social rank attainment. // Annual Review of Psychology. 74(5), 2023. – P. 19-45.
15. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge University Press, 1999.

ARTISTIC REPETITION IN GENERAL LINGUISTICS AND KARAKALPAK POETIC DISCOURSE: THE CASE OF K. RAKHMANOV

Kudaybergenova Gulparshin Polatbaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences*
kudaybergenovagulparshin@gmail.com
Karakalpak State University named after Berdakh

UMUMIY TILShUNOSLIK VA QORAQALPOQ ShE'RIY DISKURSIDA BADIIY TAKROR: K.RAHMONOV IJODI MISOLIDA

Kudaybergenova Gulparshin Polatbaevna – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПОВТОР В ОБЩЕМ ЯЗЫКОЗНАНИИ И КАРАКАЛПАКСКОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА К. РАХМАНОВА

Кудайбергенова Гулпаршин Полатбаевна – *доктор философии по филологическим наукам*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Tayanch so'zlar: lingvopoetika, badiiy takror, alliteratsiya, leksik takror, anafora, epifora, simploka, ritm, ekspressivlik.

Rezyume. Maqolada umumiy tilshunoslik va lingvopoetika nuqtayi nazaridan K. Rahmonov she'riyatidagi fonetik va leksik badiiy takrorlar tahlil qilinadi. Alliteratsiya, anafora, epifora, simploka va leksik takrorlarning ritm, matn yaxlitligi hamda emotsional-ekspressiv ta'sirga qo'shgan hissasi aniqlanadi. Misollar kontekstual, struktur-pozitsion va uslubiy tahlil usullari asosida o'rganiladi. Natijalar takror poetik ma'noni tashkil etuvchi va o'quvchi e'tiborini muhim birliklarga yo'naltiruvchi lingvopoetik vosita ekanini ko'rsatadi.

Ключевые слова: лингвопоэтика, художественный повтор, аллитерация, лексический повтор, анафора, эпифора, симплока, ритм, экспрессивность.

Резюме. В статье анализируются фонетические и лексические формы художественного повтора в поэзии К.Рахманова с позиций общего языкознания и лингвопоэтики. Рассматриваются аллитерация, анафора, эпифора, симплока и лексический повтор, а также их роль в ритмической и смысловой организации текста. Материал исследуется контекстуальным, структурно-позиционным и стилистическим методами. Результаты показывают, что повтор выступает средством текстовой связности, смыслового акцентирования и эмоционально-экспрессивного воздействия.

Key words: linguopoetics, artistic repetition, alliteration, lexical repetition, anaphora, epiphora, symploce, rhythm, expressiveness.

Summary. This article examines phonetic and lexical forms of artistic repetition in selected poems by K.Rakhmanov from the perspectives of general linguistics and linguopoetics. The analysis covers alliteration, anaphora, epiphora, symploce, and lexical recurrence, with attention to their role in rhythm, textual cohesion, and expressive meaning. The material is studied through contextual, structural-positional, and stylistic analysis. The findings show that repetition functions as a linguopoetic device that organizes poetic meaning, foregrounds key units, and intensifies emotional perception.

Introduction. Repetition is a central organizing device in poetic language because it can connect sound, lexical choice, rhythm, and line structure within the same artistic unit. In linguopoetic analysis, a repeated sound or word is therefore not treated merely as duplication: its function depends on position, context, and interaction with surrounding language. The source manuscript distinguishes phonetic and lexical repetition and shows that both are productive in Karakalpak poetry. Vekshin's phonostylistic approach also treats sound recurrence as a textually meaningful phenomenon [1:38], while Tuychiev identifies word repetition among the elements that participate in poetic structure [2:39].

The selected examples from K. Rakhmanov's poems reveal several recurring patterns: consonantal alliteration, repeated line openings and endings, symploce, and lexical constructions expressing contrast, indefiniteness, persistence, and emotion. The aim of the present study is to systematize these forms and explain how their position influences textual cohesion and expressive effect. The analysis focuses on the material reproduced in the source manuscript and does not make frequency claims about the poet's complete oeuvre.

Materials and methods. The material consists of excerpts from K. Rakhmanov's poems cited in the source manuscript, including "Gúzgi muhabbat," "Sen haqqında qosıq," and "Arǵımaǵım." Four qualitative methods are combined: descriptive analysis identifies the repeated unit; structural-positional analysis determines where it occurs in the line or stanza; contextual-semantic analysis explains its relation to meaning; and stylistic analysis evaluates its contribution to rhythm, cohesion, emphasis, and emotional effect. For phonetic repetition, the analysis distinguishes vertical recurrence across lines from horizontal recurrence within a line. For lexical repetition, attention is given to anaphora, epiphora, symploce, and repeated words or phrases.

Results.

1. Phonetic repetition and alliteration. A clear phonetic pattern occurs in lines where the consonant represented by "j" is repeatedly placed in prominent positions:

Jeńil joldan júrgenim joq jasımnan,
Turmıs ayap sıypamadı basımnan,
Sırlasar kewil joq qasımda,
Jalǵızlıq janımnıń jegisi.

("Gúzgi muhabbat" ("Autumn Love"))

The recurrence links separate lexical units into a recognizable acoustic chain and strengthens the cohesion of the passage. Its stylistic value is contextual: the sound itself does not carry an independent meaning, but together with vocabulary, rhythm, and the emotional direction of the stanza it becomes perceptually prominent. This interpretation is consistent with the phonostylistic orientation represented by Vekshin [1:38].

The manuscript also differentiates vertical and horizontal alliteration. In the sequence beginning with "Jıl qusları… / Japlardaǵı… / Japıraqsız… / Jalańash…", the repeated initial consonant organizes several consecutive lines and therefore forms a vertical pattern. By contrast, "Qanatsız, qonsam qáyteyin" and "Qaydasań, qayır-saqawat…" concentrate recurrence inside the line, illustrating horizontal organization. The two patterns demonstrate that sound repetition can structure both the internal shape of a line and the relation between lines. The broader phonetic-stylistic tradition cited in the manuscript likewise supports examining sound as part of artistic organization [3:58].

2. Anaphora, epiphora, and symploce. Repetition becomes especially visible when it occupies fixed positions. Anaphora repeats an element at the beginning of successive lines, whereas epiphora repeats an element at the end. Their combination produces symploce, in which both boundaries of adjacent lines are patterned.

Birińiz dúr kibi shashılǵan waqta,
Birińiz gúl kibi ashılǵan waqta,
Birińiz kúlkini jasırǵan waqta.

("Sen haqqında qosıq")

Here "Birińiz" forms an anaphoric frame and "waqta" provides a repeated ending. The middle lexical component changes, so the structure combines stability with semantic variation. The same principle appears in "Kimler ushın gúl ómir / Kimler ushın tul ómir / Kimler ushın qul ómir": the repeated opening and final "ómir" frame contrasting images. Repetition therefore does not reduce semantic content; instead, the stable form makes the changing element more noticeable.

A larger repeated construction is visible in "Men seni kóremen aydıń qasınan / Men seni kóremen saydıń qasınan." The clause "Men seni kóremen" remains stable while the spatial image changes. This type of recurrence creates textual continuity and also intensifies the idea of persistent perception. In each case, the repeated frame directs attention to the element that varies within it.

3. Lexical repetition and expressive meaning. Lexical recurrence is also used to organize semantic contrast. Tuychiev's view of word repetition as a component of poetic structure is relevant because the same lexical frame can simultaneously support rhythm and meaning [2:39].

Birew tez qartayar, al birew tozbas,
Birew baxtın tapsa, birew – urlatqan.
Birewde kúlki bar, birewde – kóz jas.

("Sen haqqında qosıq")

The forms built around "birew" create a chain of indefinite human situations and oppositions. Because the grammatical frame is repeated, differences such as happiness and loss, laughter and tears become more salient. The recurrence thus performs a cohesive function while organizing the conceptual contrast of the stanza.

Iǵbalsız bolsam, qáyteyin...
Biymezgil solsam, qáyteyin...
Qanatsız qonsam, qáyteyin...

("Gúzgi muhabbat" ("Autumn Love"))

The recurring "qáyteyin" appears at the end of successive lines and accumulates emotional tension. Each opening clause introduces a new unfavorable state, but every line returns to the same rhetorical response. The repetition gains expressive force from this repeated return and from the changing context that precedes it.

Shın muhabbat gey waqta,
Eki jasqa dáneker.
Shın muhabbat gey waqta,
Bawırıńdı qan eter.

("Arǵımaǵım")

The phrase "Shın muhabbat gey waqta" functions as an anaphoric thematic anchor. Its recurrence creates unity, while the following lines present different consequences of love. A stable subject frame therefore allows semantic expansion and encourages comparison between the successive descriptions.

Discussion. The analyzed material shows that artistic repetition functions across several levels at once. Phonetic recurrence gives the verse an audible pattern; lexical recurrence provides structural parallelism; and positional repetition connects lines into larger units. The key principle is the interaction of recurrence and variation. Repetition supplies continuity, while changing words or images produce semantic development. This explains why the device can intensify information rather than merely restate it.

The examples also support a cautious interpretation of sound expressiveness. Repeated phonemes contribute to the perceptible form of the poem, but the available material does not justify assigning fixed meanings to individual sounds. Their effect emerges from context, rhythm, lexical semantics, and line structure. In the lexical examples, by contrast, repeated words and phrases directly foreground concepts such as uncertainty, contrast, emotional helplessness, and persistent feeling. From a linguopoetic perspective, repetition therefore acts as a foregrounding mechanism that guides the reader toward structurally and semantically important units. The source bibliography places such analysis within a broader tradition of linguostylistic study of literary language [4:9].

A comparison of the analyzed devices also reveals a functional hierarchy. Sound repetition primarily strengthens perceptual cohesion, whereas lexical and positional repetition more directly organize semantic relations between lines. When these levels coincide, the effect becomes especially pronounced: a recurrent phonetic pattern can support the rhythm of a repeated lexical frame, while anaphoric or epiphoric placement can make a concept visually and aurally prominent. The poetic examples therefore illustrate how stylistic meaning emerges from interaction rather than from a single isolated feature. This interaction is particularly important in short lyrical forms, where a limited number of words must carry structural, semantic, and emotional functions simultaneously.

Because the study is based only on the excerpts contained in the source manuscript, its conclusions are functional rather than statistical. A complete corpus of K.Rakhmanov's poetry would be necessary to determine

the frequency and distribution of each repetition type across different works. Within the available material, however, the interaction of repetition with rhythm, contrast, cohesion, and emotional emphasis is consistently observable.

Conclusion. Artistic repetition in the selected poems of K.Rakhmanov is a multi-level linguopoetic resource. Alliteration contributes to sound cohesion; anaphora and epiphora organize line boundaries; symploce combines repeated beginnings and endings; and lexical recurrence strengthens contrast and emotional emphasis. The most important functional pattern is the balance between stable repeated forms and changing semantic content. Through this balance, repetition structures the stanza, foregrounds key concepts, supports rhythm, and directs the reader's attention. It should therefore be interpreted not as redundant duplication, but as a purposeful mechanism of poetic organization.

The findings also indicate that future analysis of Karakalpak poetry should describe repetition by both linguistic level and textual position. Such a combined approach can distinguish identical forms that perform different functions and can clarify how an author's individual style is created through recurring structural choices. In the present material, the most consistent result is that repetition becomes artistically meaningful when it coordinates form with semantic development.

References

1. Векшин Г.В. Фоностилистика текста: Звуковой повтор в перспективе смыслообразования: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Москва, 2006.

2. Туйчиев У. Ўзбек адабиётида бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2011.

3. Пирогова Н.К., Трубецкой Н.С. Фонетическая стилистика. // Вестник Московского университета. Серия 9. – Москва: 1992.

4. Боймирзаев С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. ном. … дис. автореф. – Самарқанд: 2004.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI "SÓYLEW/SPEECH" KONCEPTOSFERASÍ FRAZEOLOGIZMLERINIŃ PRAGMALINGVISTIKALÍQ TALQÍLANÍWÍ

Kurboniyazov Gulmurza Alambergenovich – *filologiya ilimleri doktorı (DSc), professor*
gulmirza57@mail.ru
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КОНЦЕПТОСФЕРЫ «РЕЧЬ / SPEECH» В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Курбониязов Гулмурза Аламбергенович – *доктор филологических наук (DSc), профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PRAGMALINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE "SPEECH" CONCEPTOSPHERE IN ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Kurboniyazov Gulmurza Alambergenovich – *Doctor of Philological Sciences (DSc), Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: pragmalingvistika, frazeologizm, somatik frazeologizmlar, ekvivalentlik, konseptosfera, pragmatik ma'no, mikromaydon.

Rezyume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi "nutq/speech" konseptosferasiga kiruvchi frazeologizmlarning pragmalingvistik xususiyatlari o'rganiladi. Muloqot jarayonining dastlabki ikkita bosqichi hisoblangan gapirishga chog'lanish va gapirishni boshlash amallarini bildiradigan frazeologizmlar pragmatik tahlil qilinadi.

Ключевые слова: прагмалингвистика, фразеологизм, соматические фразеологизмы, эквивалентность, концептосфера, прагматическое значение, микрополе.

Резюме. В статье исследуются прагмалингвистические особенности фразеологизмов, входящих в концептосферу «речь/speech» в английском и каракалпакском языках. Проводится прагматический анализ фразеологических единиц, выражающих действия подготовки к речи и вступления в речь, которые являются первыми двумя этапами коммуникативного процесса.

Key words: pragmalinguistics, phraseological units, somatic phraseological units, equivalence, conceptosphere, pragmatic meaning, microfield.

Summary. The article examines the pragmalinguistic features of phraseological units belonging to the "speech" conceptosphere in English and Karakalpak. A pragmatic analysis is conducted on phraseological units representing the actions of speech preparation and speech initiation, which constitute the first two stages of the communicative process.

Kirisiw. Frazeologizmlerdi izertlewde olardıń semantik-strukturalıq ózgesheliklerin úyreniw menen bir qatarda, qarım-qatnas procesinde salmaqlı orın tutatuǵın pragmatikalıq ózgesheliklerine dıqqat awdarıw orınlı bolıp tabıladı. Olardıń pragmatikalıq imkaniyatları sáwbet dawamında júzege kelip, sóylewshiniń niyetin hám tıńlawshıǵa tásir etiw potencialın tolıq ashıp beredi. Bunday pragmatikalıq imkaniyatlar frazeologiyalıq birlikler semantikasındaǵı konnotativlik mánisi hám sóylewshiniń jeke múnasibetleri menen baylanıslı boladı. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi "sóylew/speech" konceptosferasına kiriwshi frazeologizmler de sáwbetke tayarlanıw, baslanıwı hám dawam etiwi sıyaqlı sóylesiw basqıshlarında belgili bir pragmatikalıq wazıypalardı atqaradı. Usı sebepten, bul maqalada "sóylew/speech" konceptosferası frazeologizmlerine tiyisli barlıq toparlardı emes, bálkim sáwbetlesiwdi jolǵa qoyıwda hám izbe-izlikti támiyinlewde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın sóylewge tayarlanıwdı hám sóylewdiń baslanıwın bildiriwshi frazeologizmlerdiń pragmalingvistikalıq ózgesheliklerin, illokutivlik niyetlerin úyreniwge itibar qaratıladı.

Ádebiyatlar analizi. Kóplegen alımlar frazeologizmler ústinde jumıs alıp barıp, olardıń mánileri, semantikalıq toparlarǵa bóliniwi, til hám mádeniyat arasındaǵı ózgesheliklerin izertledi. V.N.Teliya konnotaciyanı pragmatikalıq komponent sıpatında bahalap, til birlikleri sonıń ishinde frazeologizmler konnotaciyasın, olardıń denotativlik hám grammatikalıq mazmunın hár túrli pragmatikalıq faktorlar, sóylewshiniń ishki emocional sezimleri, mádeniy-tariyxıy bilimler hám qarım-qatnas múnásibetleri tiykarında bayıtılıp barılatuǵının aytadı [5:107]. Usı kózqarastan "sóylew/speech" konceptosferasına kiriwshi frazeologiyalıq birlikler de ápiwayı sóylew formasın bildirip qoymastan, gáptiń tiykarǵı pragmatik maqsetin anıqlaydı.

J.Tańirbergenov óziniń miynetinde sóylewdi bildiretuǵın frazeologizmlerge toqtalıp ótip, olar sáwbet procesinde xabar beriw, pikir bildiriw, sır saqlaw yamasa úndemew sıyaqlı mánilerdi bildiretuǵıń aytıp ótedi. Bunda somatik frazeologiyalıq birlikler (awız ashıw, awız toltırıp sóylew, tilge kiriw, tis jarıw) tiykarǵı orındı iyelep, gáptiń kórkem obrazlı etip súwretleniwine óz úlesin qosadı [4:25-27].

M.E.Dubova frazeologizmlerdi ásirese sóylew háreketin bildiriwshi frazeologiyalıq birliklerdi tórt kriteriya boyınsha semantikalıq analizleydi: frazeologizmlerdiń definiciyalarında sóylew feyilleriniń bar bolıwı, definiciyalarda sóylew procesin ańlatıwshı erkin sóz birikpeleriniń bar bolıwı, sóylew mánisin ańlatıwshı frazeologizm definiciyalarında sózlik mánisin keńeytiriw arqalı anıqlanıwı, definiciyalarda sóylewdi bildiriwge tiykarlanǵan keń mánili sóz birikpeleriniń bar bolıwı [2:124].

I.Qóchqortoev bolsa sóylew feyillerin tiykarınan frazeologizmlerdi sóylewge tayarlanıw ámelin bildiriwshi feyiller, sóylewdiń baslanǵanın, uzaq hám qısqa sóylew ámelin bildiriwshi feyiller dep mánisi boyınsha tórt toparǵa ajıratadı [3:92].

Bunnan basqada, N.Allambergenova ózbek hám qaraqalpaq tillerindegi "sóylew" mánisin bildiriwshi frazemalardı joqarı dawısta sóylew ámelin bildiriwshi,

temanı ózgertiriwdi bildiriwshi, tez sóylew ámelin bildiriwshi, sóylewge jol bermew ámelin bildiriwshi hám tağı da basqa frazemalar dep on eki semantik toparğa ajıratıp izertleydi [1:12].

Metodlar. Bul izertlew jumısında qoyılğan maqset hám wazıypalardı ámelge asırıw ushın bir qansha ilimiy izertlew metodlarınan paydalanıldı. Pragmalingvistikalıq analiz metodı frazeologizmlerdi sózlik mánisinen tısqarı, sáwbetlesiw dawamında sóylewshiniń maqsetin, niyetin hám tınlawshığa tásir etiwin anıqlaw ushın qollanıldı. Salıstırmalı analiz metodı bolsa, eki tildegi sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslaw mikromaydanlarına tiyisli frazeologizmlerdiń pragmatikalıq funkciyaların salıstırıw, uluwmalıq ózgesheliklerin úyreniw ushın paydalanıldı. Bunnan basqada salıstırmalı ekvivalentlik analiz metodı qollanılıp, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi frazeologizmlerdiń semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten ekvivalentlik dárejelerin anıqlaw hám salıstırıw ushın áhmiyetli esaplandı.

Nátiyjeler hám talqılawlar. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi "sóylew/speech" konceptosferasına kiriwshi sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslawdı bildiriwshi frazeologizmler úyrenildi hám ilimiy nátiyjeler anıqlandı. Maqalada bul toparğa kiriwshi frazeologizmlerdiń ayırımları mısallar menen keltirildi hám pragmatikalıq analizlendi.

Sóylewge tayarlanıw procesi insannıń ishki emocionallıq, psixologiyalıq yamasa fiziologiyalıq tayarlığın óz ishine alatuğın sáwbettiń eń dáslepki pragmatikalıq basqıshı bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde bul toparğa *tili qıshıw, awız juplaw, awızın jıbırlatıw, ernin jıbırlatıw, awızın jasqaw* sıyaqlı frazeologizmler orın iyelep, sóylewshiniń qanday da bir nárse haqqında sáwbetti baslamaqshı ekenligin bildiredi. Keltirilgen birlikler sóylewshiniń sóz aytıwğa bolğan ishki qálewin, ekileniwin, tıńlawshınıń dıqqatın tartıwğa háreket etiw sıyaqlı pragmatikalıq mánilerdi óz ishine aladı. *Sam-saz bolıp, suwıq pishinde tunjırap otırğan qızlarğa amanbısań ayttı, Juwabıy qız ğana, dawısın esittirip, "shúkir!" dedi de qalğanları ele ózlerin bayağı tákabbır minezde uslap, tek erinlerin jıbırlattı. (K.Sultanov)* Sóylewshilerdiń social aralıqtı saqlawdı qálewin, tolıq sóylew háreketin bejeriwdi qálemewin, tek ğana erinlerin jıbırlatıp, ishinen sóylew háreketine tayarlanıp atırğanlığın názerde tutadı. *Esengeldi awızın jańa jasqayın dep otırğanda sırttan at dúrsildisin esitip, kómekeyine kelgen gápti, qayta jutıp jiberdi. (K.Sultanov)* "Awızın jasqaw" frazeologizmi somatikalıq-fiziologiyalıq háreketti bildirip, sóylew háreketiniń biykar bolıwı menen juwmaqlanatuğın, sóylewge tayarlanıw basqıshın bildiredi.

Inglis tilinde de sóylewge tayarlanıw ámelin bildiriwshi frazeologizmler bar bolıp, olardan *to be itching to say something, to part one's lips to speak, to move one's lips, to mouth the words, to open one's mouth* sıyaqlı birlikler mısal bola aladı. "To be itching to say something" frazeologiyalıq birligi inglis tilinde sóylewge, bir gápti aytıwğa tezirek kirisiwge tayarlığın bildirip, "tili qıshıw" frazeologizmine ekvivalent bola aladı. *She was itching to say something, but she held her tongue. (Ol bir nárse aytıwğa tili qıshıp atırğan edi, biraq ózin tuttı).* Keltirilgen mısalda sóylew háreketin baslawğa bolğan insannıń kúshli qálewi bildirilgen, biraq ayırım sebeplerge kóre sóylew aktı toqtatılğan. "To part one's lips to speak" frazasınıń sózlik mánisi sóylew maqsetinde juplanıp turğan erinlerdi bir-birinen ajıratıw mánisin berip, qaraqalpaq tilindegi "awız juplaw" frazeologiyalıq birligine jaqın ekvivalent bola aladı. *She parted her lips to speak, but he had already had sufficient taste of her mood to make him hasten with: "I know. I know..." (A.S.M.Hutchinson) (Ol sóylewge awız jupladı (erinlerin ajırattı), biraq qızdıń keypiyatın aldınnan jaqsı túsingenligi sebepli: "Bilemen. Bilemen...", - dep asığıp sóyledi.)* Sóylewshiniń sóylemekshi ekenligi somatik háreketler arqalı málim bolıp, biraq tıńlawshı bunı sezgenligi sebepli, sóylew aktı juwmaqlanbay toqtatılğan. Bunnan basqada, "to move one's lips" birligi qaraqalpaq tilindegi "ernin jıbırlatıw" frazeologiyalıq birliginiń somatikalıq ekvivalenti esaplanıp, sóylewshi sóylewdi baslamastan aldın erin háreketlerin kórsetiw arqalı sóylewge tayarlanıp atırğanlığın bildiredi. Al, "to mouth the words" frazası bolsa, ses shığarmastan awız háreketleri arqalı sóylewge umtılıwdı bildirip, "awız jıbırlatıw" birligine leksikalıq-pragmatikalıq tárepten tolıq sáykes keledi. "To open one's mouth" birligi sózbe-sóz awızdı ashıw dep awdarmalanıp, óz pikirin bildiriwge tayarlanıp atırğanlığın bildirip, qaraqalpaq tilindegi "awız jasqaw" frazasına eń jaqın alternativ bola aladı. *She opened her mouth to speak, but closed it when the chubby young waiter appeared to set down their desserts... (J.Hubschman) (Ol sóylewge awızın jasqap (ashıp) edi, biraq tolıqtan kelgen jas oficiant desertlerdi qoyıwğa kelgende awızın japtı.)* Gáp sóylewge tayarlanıw procesinde sırtqı tásir sebepli sóylew háreketiniń toqtatılğanlığın názerde tutadı.

Inglis tilindegi joqarıda aytılıp ótilgen frazeologiyalıq birlikler ápiwayı sóylesiw quralları bolıp qalmastan, erkin somatik birikpeler (collocations), idiomalar esaplanıp, sóylew aktınıń baslanajaq ekenligin bildiredi.

Sáwbetlesiwge tayarlıq basqıshı juwmaqlanıwı menen, tikkeley sóylew aktınıń júzege keliw procesi baslanadı. Qaraqalpaq tilinde *gáp qozğaw, tis jarıw, til qatıw, tilge kiriw* sıyaqlı frazeologiyalıq birlikler gáptiń túsinikli hám tásirli baslanıwın támiyinleydi. Keltirilgen frazeologiyalıq birlikler únsizlikti saplastırıw, ekileniwden yamasa uzaq tınıshlıqtan keyin sáwbetti baslaw, dıqqattı tartıw sıyaqlı bir neshe pragmatikalıq wazıypalardı atqaradı. *Murtlash jasawıl suwıq kóz janarı menen adamlardıń ajarına birme-bir qarap shıqtı hám qabağın jawıp, biraz oylanıp barıp, gáp qozğadı. (K.Sultanov)* "Gáp qozğaw" frazeologiyalıq birligi únsizlikten keyin birinshi bolıp gáp baslawdı, qanday da bir tema haqqında aytıwdı, sáwbet jetekshiligin óz qolına alıwdı ańlatadı. *Qosıbay qáddin jazbay biraz oylanıp otırıp, állen waqıtta til qattı. (K.Sultanov)* Bul gápte Qosıbaydıń sóylewge puxta tayarlanıp, oylanıp turıw basqıshınan sózge kiriw basqıshına ótkenligin bildiredi. *Usı waqıtta ğana qamshısı oynap turğan Sadıq biy tilge kirdi. – Bul jalańayaq jetimdi oqıtqannan xan qanday payda kóredi? (K.Mámbetov)* Sáwbetke sóylewshiniń kútilmegende aralasıp, narazılıq kóz qarasın sáwlelendirgenin ayqınlaydı.

Inglis tilinde de sóylewdiń baslanıwın bildiriwshi kóplegen frazeologiyalıq birlikler bar bolıp, olardan *to break the ice, to break one's silence, to find one's tongue, to strike up a conversation* sıyaqlı frazeologiyalıq birlikler joqarıda keltirilgen qaraqalpaq tilindegi birlikler menen semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten eń jaqın sáykes keletuğın ekvivalentler esaplanadı. "To break the ice" frazası tiykarınan "muzdı jarıw" dep sózbe-sóz awdarmalanıp, sóylesiwdegi qolaysızlıqtı jeńip, tiykarğı

máseleni ortaǵa taslaǵan halda gáp baslawda qollanıladı. Bul frazeologiyalıq birlik "gáp qozǵaw" birligine jaqın ekvivalent bolıp, qanday da bir temanı qozǵatıp ortaǵa taslawdı bildiredi. *"...and I was going to speak; though not very well in what words to frame my inquiry – for it is at all times difficult to break the ice of reserve glassing over such natures as his – when he saved me trouble by being the first to commence a dialogue. (Ch.Bronte) (...hám men sóylemekshi bolıp turǵan edim, sorawımdı qanday sózler menen bildiriwdi onshelli jaqsı bilmesem de, sebebi ol sıyaqlı minez-qulıqlı insanlardı qaplap turǵan awır basıqlıq muzın jarıp gáp qozǵaw hár qashan qıyın, ol birinshi bolıp sáwbet baslap, meni qıyınshılıqtan qutqardı.)* Berilgen mısal sáwbetke kirisiwshilerdiń ortasındaǵı psixologiyalıq tosqınlıqtı, gápti birinshi bolıp kim baslawı hám sóz tawalmay qıynalıwı sıyaqlı pragmatikalıq faktorlardı óz ishine aladı. "To break one's silence" frazeologiyalıq birligi áhmiyetli xabardı, jasırın sırdı yamasa qanday da bir haqıyqattı aytıw ushın ishki tosıqlardı jeńip gáp baslawın ańlatadı hám qaraqalpaq tilindegi "tis jarıw" frazasına jaqın ekvivalent esaplanadı. "To find one's tongue" frazeologiyalıq birligi bolsa, sózbe-sóz "tilin tabıw" dep awdarmalanıp, kútilmegen jańalıqtan, qorqıwdan tolqınlanıp, azıraq waqıttan keyin ǵap baslawın bildiredi. Pragmatikalıq tárepten qaraqalpaq tilindegi "til qatıw" yamasa "tilge kiriw" frazeologizmlerine ekvivalent bola aladı. *Presently he found his tongue, drew a heavy breath, and said, 'Good heavens, Joyce, these are diamonds. There are thousands of pounds worth of diamonds here". (J.Herring) ("Qudayım-aw, Djoys, bular almaslarǵo. Bul jerde mıńlaǵan funtlıq almaslar bar" – dep aqırında ol tereń dem alıp, til qattı.)* Uzaq waqıt únsizlikten keyin itibardı áhmiyetli xabarǵa qaratıw ushın sáwbetke kirisiwin bildiredi. "To strike up a conversation" frazeologizmi bolsa, insanlar arasındaǵı sáwbetti jolǵa qoyıw ushın kútilmegende gápti, áńgimeni baslawdı bildiredi. Tiykarǵı maqset tek ǵana maǵlıwmat beriw emes, bálkim sociallıq baylanıs ornatıw bolıp ta esaplanadı. *Across the aisle is an old woman and opposite her a young man. She is about sixty and he is about twenty-five. They have a struck up a conversation. (I.Spurway) (Qatardıń arǵı tárepinde bir kempir, onıń qarama-qarsısında bir jas jigit otırıptı. Kempir alpıs jaslar átirapında, al jigit bolsa jigirma beslerde. Olar áńgimeni baslap jiberdi.)* Jas ózgesheligindegi parıqtıń bar ekenligi hám bir-biri menen biytanıs bolıwına qaramastan sóylew háreketiniń tabıslı baslanǵanlıǵın korsetedi.

Juwmaq. Bul ilimiy maqalada "sóylew/speech" konceptosferasınıń sóylewge tayarlanıw hám sóylewdi baslaw basqıshına tiyisli frazeologizmler semantikalıq hám pragmatikalıq tárepten qısqasha analizlendi hám bir-birine say keletuǵın ekvivalentleri anıqlandı. Eki tilde de ulıwmalıq uqsaslıqlar sóylewge bolǵan ishki qálew, únsizlikti buzıp sóz baslaw sıyaqlı belgiler menen xarakterlenip, kóbinese somatizmler (awız, til, erin/mouth/tongue/lips) arqalı qálipleskenligi kózge taslandı. Inglis tilinde sáwbetti baslaw procesi ayırım jaǵdaylarda tábiyat qubılıslarına teńlestirilse ("break the ice"/"muzdı jarıw"), qaraqalpaq tilinde dene aǵzaları tiykarǵı orındı iyeleydi. Bunnan basqada, inglis tilinde keltirilgen frazeologizmlerdiń kópshiligi uluwmalıq yaǵnıy, universal esaplanıp, rásmiy yamasa rásmiy emes orınlarda da qollanılıwı múmkin. Al, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bolsa, kóbinese kúndelikli sáwbetlesiwde, ádebiy shıǵarmalarda hám rásmiy emes orınlarda qollanılıwı menen ajıralıp turadı. Uluwmalastırıp aytqanda, "sóylew/speech" konceptosferası frazeologizmleriniń pragmalingvistikalıq ózgesheliklerin izertlew pragmatika, awdarmatanıw hám salıstırmalı til bilimi tarawları ushın áhmiyetli esaplanıp, eki tildi tereńnen salıstırmalı túrde úyreniw imkániyatın beredi.

Ádebiyatlar

1. Allambergenova N. G. Oʻzbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalar: filol. fan. b-cha falsafa dok. (PhD) diss. avtoref. – Nukus, 2023.
2. Дубова М. Е. Фразеосемантическое поле «речевая деятельность» как фрагмент фразеологической картины мира. // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А.Некрасова. 2013, № 4. – С. 124.
3. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (Ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: «Фан», 1977.
4. Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler: Monografiya. – Nókis: «Ilimpaz», 2021.
5. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

УДК 811.512.121

QARAQALPAQ TILINDE PRESUPPOZICIYANÍŃ SEMANTIKA-PRAGMATIKALÍQ ASPEKTLERI

Orazımbetov Amir Kayıpbekovich – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
amirbekaga@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕСУППОЗИЦИИ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Оразымбетов Амир Кайыпбекович – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

SEMANTIC-PRAGMATIC ASPECTS OF PRESUPPOSITION IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Orazımbetov Amir Kayıpbekovich – *Candidate of Philological Sciences, Associate professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: presuppozitsiya, semantika, pragmatika, triggerlar, faktiv fe’llar, ekzistensiallik, implikatura.

Rezyume. Maqola qoraqalpoq tilidagi presuppozitsiya hodisasini zamonaviy semantika va pragmatika nuqtayi nazaridan o‘rganishga bag‘ishlangan. Presuppozitsiyalarning asosiy turlari ko‘rib chiqiladi, shuningdek, ularning qoraqalpoq diskursida aktuallashuvining o‘ziga xos leksik-sintaktik qo‘zg‘atuvchilari tahlil qilinadi. Faktiv fe’llar, aspekt predikatlar, yuklamalar va agglyutinativ tuzilishdagi ravishdosh-sifatdosh qurilmalarining analitik roliga alohida e’tibor qaratiladi.

Ключевые слова: пресуппозиция, семантика, прагматика, триггеры, фактивные глаголы, экзистенциальность, импликатура.

Резюме. Статья посвящена исследованию феномена пресуппозиции в каракалпаском языке с позиций современной семантики и прагматики. Рассматриваются основные типы пресуппозиций, а также анализируются специфические лексико-синтаксические триггеры их актуализации в каракалпаском дискурсе. Особое внимание уделяется аналитической роли фактивных глаголов, аспектных предикатов, частиц и деепричастно-причастных конструкций агглютинативного строя.

Key words: presupposition, semantics, pragmatics, triggers, factual verbs, existentiality, implicature.

Summary. The article is dedicated to studying the phenomenon of presupposition in the Karakalpak language from the perspective of modern semantics and pragmatics. The main types of presuppositions are considered, and the specific lexico-syntactic triggers of their actualization in Karakalpak discourse are analyzed. Particular attention is paid to the analytical role of factual verbs, aspect predicates, particles, and adverbial-adjectival constructions in the agglutinative structure.

Kirisiw. Antropocentrizm, pragmatika hám kognitivlik tallawǵa baǵdarlanǵan zamanagóy lingvistikalıq paradigmada diskurstiń jasırın mánilik komponentlerin úyreniw ayrıqsha orın tutadı. Pragmalingvistikanıń tiykarǵı túsiniklerinen biri presuppoziciya – gáp mazmunınıń bir bólegi bolıp, ol kommunikaciya qatnasıwshıları ushın haqıyqıy hám hámmege belgili bolıwı kerek, sonda gáp orınlı dep qabıl etiledi. Hind-Evropa tilleri (R.Stalnaker, Ch.Filmor, I.M.Kobozeva, E.V.Paducheva) materialı tiykarında presuppoziciyalıq fenomenler tereń izertlengen bolsa da, olardıń túrkiy tillerde, atap aytqanda, qaraqalpaq tilinde ámel etiwiniń ózine tánligi elege shekem tolıq monografiyalıq túrde sáwlelendirilmegen. Qaraqalpaq tili rawajlanǵan agglyutinativ morfologiyaǵa hám ózine tán sintaksislik sistemaǵa, pragmatikalıq mánilerdi kodlawdıń ayrıqsha morfosintaksislik jaqtan belgilengen usıllarına iye. Qaraqalpaq diskursındaǵı presuppoziciya triggerlerin izertlew lingvistikalıq pragmatikanıń ulıwma teoriyasın rawajlandırıw ushın da, qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq dúzilisin tolıq táriplew ushın da áhmietli.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Házirgi zaman lingvistikasında gáptiń aytılıwı múmkin bolmaǵan (implicit) mánilerin izertlew oraylıq orınlardan birinde turadı. Sóylewdiń haqıyqıylıǵı hám kommunikativ ótimliliginiń fonlıq shártlerin táriyipleytuǵın tiykarǵı túsiniklerden biri presuppoziciya. G.Frege [7] hám P.F.Stroson [6] miynetlerine barıp taqalatuǵın bul túsinik gáp mánisiniń sóylewshi hám tıńlawshı tárepinen aldın ala belgili yamasa óz-ózinen belgili fakt sıpatında qabıl etiletuǵın komponentin belgileydi. Presuppoziciya (lat. *prae* – алдында, алды ҳәм *suppositio* – шамалаў, болжаў) – lingvistikalıq semantikada gáptiń mánisin támiyinleytuǵın zárúrli semantikalıq komponent bolıp tabıladı. Rus til biliminde presuppoziciyalar N.D.Arutyunova [1], E.V.Paducheva [5] hám basqa da kóplegen ilimpazlardıń jumıslarında gáptiń kommunikativlik tiykarları, sonday-aq, gáp hám tekstti jaratıw jáne túsiniwdegi tekstten aldıńǵı oylaw operaciyaları sıpatında qaralǵan. «Presuppoziciya túsinigi kontekstti de, qanday da bir pikir bildirilgen jaǵdaydı da óz ishine aladı. Presuppoziciya belgili bir sóylew aktinde gáptiń sózleri hám dúzilisinde kórsetilgen mánisti tolıqtıradı» [3]. Óz gezeginde, N.S.Valgina presuppoziciyalar degende tekstti adekvat túsiniwge múmkinshilik beretuǵın implicit túrde bildirilgen "dáslepki bilim"di túsinedi [2:10]. Presuppoziciya gáp semantikası menen óz ara baylanıslı bolǵan pragmatikanıń izertlew obekti bolıp esaplanadı. Sóylew jaǵdayı menen kontekst pragmatikalıq izertlewlerdiń tiykarın quraydı [4:113-120].

Hind-Evropa tilleri (inglis, rus, francuz) materialları tiykarında presuppoziciyalar semantikası tolıq bayan etilgen bolsa, túrkiy tiller, atap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi presuppoziciya mexanizmlerin izertlew áhmietli máslelerdiń biri esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń agglyutinativ tábiyatı, grammatikalıq formalardıń sintetizmi, kelbetlik feyil hám hal feyillerdiń jetilisken sisteması implicit informaciyanı kodlaw usıllarınıń ózine tánligin támiyinleydi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Lingvistikalıq presup poziciya dástúriy túrde eki tiykarǵı baǵdarǵa bólinedi:

1. Semantikalıq presuppoziciya – mániniń tuwra bolmaǵan komponenti bolıp, ol S gáptiń shınlıq mánisine iye bolıwınıń (durıs yamasa jalǵan bolıwınıń) zárúrli shárti bolıp esaplanadı. Eger S pikir P ni keltirip shıǵarsa hám S biykarlaw da P ge alıp kelse, onda P S ushın semantikalıq presuppoziciya boladı:

S = P — S = P

2. Pragmatikalıq presuppoziciya – bul ulıwma bilimler qorı, fonlıq kontekst hám sóylew aktı qatnasıwshıları arasında kommunikativlik kelisimdiń ornatılıwı.

Qaraqalpaq til biliminde presuppoziciya subtekst, fonlıq bilimler (ulıwma bilimler fondı) hám kontekstuallıq shártlilik kategoriyaları menen tıǵız baylanıslı.

3. Qaraqalpaq tilindegi presuppoziciya triggerleri tipologiyası

Gápte presuppoziciyanı júzege shıǵarıwshı til birlikleri hám konstrukciyaları presuppoziciya triggerleri dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde bunday mexanizmlerdiń bir neshe tiykarǵı túrleri bar.

3.1. Ekzistenciallıq presuppoziciya hám atawıshlıq toparlar.

Ekzistenciallıq presuppoziciya belgili bir atlıq topar tárepinen ańlatılǵan obekttiń bar ekenligin kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde anıqlıq artikli xızmetin kóbinese tartım qosımtaları hám ayırıw-sheklew morfemaları atqaradı. Mısalı:

Amangúldiń inisi institutta oqıydı. Presuppoziciya (P): Amangúldiń inisi bar.

Biykarlawda: *Amangúldiń inisi institutta oqımaydı* – Amangúldiń inisi bar ekenlik faktı saqlanadı.

3.2. Faktiv feyiller hám predikatlar.

Faktik feyiller (mental jaǵday hám sezim feyilleri) baǵınınqı gáptiń (yamasa onıń kelbetlik feyil ekvivalenti) shınlıǵın talap etedi. Qaraqalpaq tilinde baǵınınqılı bayanlawısh, ádette, tartım affiksli seplik jalǵawlı kelbetlik feyil formasında (-ǵan/-gen+in konstrukciyası) anlatıladı. Mısalı:

Bayrambek Asqardıń kelgenin biledi. Presuppoziciya (P): *Asqar keldi.*

Biykarlawda: *Bayrambek Asqardıń kelgenin bilmeydi*. – presuppoziciya (P) Asqar kelgeni shınlıq bolıp qala beredi.

Bul toparǵa *ókiniw, seziw, umıtıw* sıyaqlı halattı bildiretuǵın feyiller de kiredi. Máselen, Men keshikkenimne ókinemen. Presuppoziciyanı avtomat túrde tastıyıqlaydı: kesh qalıw faktı haqıyqatında da júz bergen.

3.3. Fazalıq (aspektiv) feyiller

Is-hárekettiń baslanıwın, dawam etiwin, tamamlanıwın bildiretuǵın feyiller (baslaw, toqtatıw, dawam etiw) predmettiń burıńǵı halı haqqındaǵı presuppoziciyanı payda etedi. Mısalı:

Ol temeki shegiwdi toqtattı. Presuppoziciya (P): Burın temeki shekti.

Asserciya (A): Házir ol temeki shekpeydi.

Biykarlawshı formasında (*Ol temeki shegiwdi toqtatqan joq*) presuppoziciya – subekt temeki shekenligi, biykarlanbaydı.

3.4. Janapaylar hám fokuslı markerler

Ayırıwshı, sheklewshi hám kúsheytiwshi (additiv) janapaylar qaraqalpaq tilinde ónimli triggerler bolıp esaplanadı:

Additiv janapaylar *da / de, ma / me*:

Biybinaz da konferenciyaǵa qatnastı. Presuppoziciya (P): Konferenciyaǵa Biybinazdan basqa jáne birew qatnastı.

Ayırıw-sheklew janapayları *tek / ǵana / qana:*

Testten tek Alpamıs ótti. Presuppoziciya (P): Alpamıs test tapsırdı (basqalar da tapsırdı), biraq Alpamıstan basqa hesh kim testten ótpedi.

Tákirarlaw mánili sózler: dáneker / ráwish *taǵı / qaytadan:*

Student sabaqtan taǵı keshikti. Presuppoziciya (P): Student bunnan aldın da sabaqqa keshigip kelgen edi.

3.5. Kebetlik feyil–hal feyiller hám baǵınıńqı konstrukciya

Qaraqalpaq tili sintaksisinde *-ǵanda/-gende (qashan), -qansha/-kenshe* (*házirshe, ele*) qosımtaları menen quralǵan máhál hám maqset baǵınıńqı komponentleri turaqlı máhál presuppoziciyaların payda etedi Mısalı:

Poezd kelgende, biz vokzalda boldıq. Presuppoziciya (P): Poezd keldi.

4. Pragmatikalıq presuppoziciya hám etnomádeniy kontekst

Qaraqalpaq sóylew etiketindegi pragmatikalıq presuppoziciya etnomádeniy fonlıq bilimlerge (belgili bir etnostıń tariyxı, mádeniyatı, dástúrleri, turmıs tárizi, minezqulıq normaları hám reallıqları haqqındaǵı, usı xalıqtıń barlıq aǵzaları qosımsha túsiniklersiz sóylewde ańlatılatuǵın maǵlıwmatlar jıyındısı) súenedi. Paremiologiyalıq birlikler, tabu sózler hám dástúriy sıylasıq formulaların tańlaw adresattıń xabardarlıǵınan kelip shıǵadı. Mısalı: "*Tórge ótińiz*" degen sóz tek ǵana otırıwǵa mirát etpeydi, al avtomat túrde qonaqtıń dástúrdi húrmet etetuǵının, úy iyesi onıń mártebesin moyınlaytuǵının bildirip, qaraqalpaq kommunikativlik mádeniyatınıń norması bolıp esaplanadı.

Juwmaq. Presuppoziciyalardıń tiykarǵı ózgesheligi sonnan ibarat, olar ulıwma biykarlawshı gáplerde biykarlawǵa ushıramaydı, máselen, "*Ol meniń qaytqanımdı biledi*" hám "*Ol meniń qaytqanımdı bilmeydi*" gáplerinde birdey "*Men qaytıp keldim*" presuppoziciyası bar.

Qaraqalpaq tilindegi presuppoziciyanı izertlew tildiń grammatikalıq qurılısı hám onıń semantikalıq-pragmatikalıq shólkemlesiwi arasında tereń baylanıs bar ekenligin kórsetedi. Agglyutinativ morfemalar (tartım, kelbetlik feyil, hal feyil formaları), faktiv bayanlawıshlar hám janapaylar implicit mániniń sistemalı túrdegi triggerleri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń presuppoziciyalıq mexanizmlerin jáne de tereńirek úyreniw kompyuter lingvistikası, tábiyiy tildi avtomatikalıq qayta islew (NLP), awdarma teoriyası hám kontrastiv semantika ushın úlken qızıǵıwshılıq oyatadı.

Ádebiyatlar

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – Москва: «Наука», 1976.
2. Валгина Н.С. Теория текста. – Москва: «Логос», 2003.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – Москва: «Добросвет: 2000.
4. Нурмонов А. ва бошқалар Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Ташкент: «ФАН», 1992.
5. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – Москва: «Наука», 1985.
6. Стросон П.Ф. О референции. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. – Москва: 1982. – С. 55-86.
7. Фреге Г. Смысл и денотат. пер. с нем., «Семиотика и информатика», 1977, в. 8.

АКАДЕМИК РАБИҒА СЫЗДЫҚ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ЖАЗЫЎ ҲӘМ ОРТОЛОГИЯНЫ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Пирниязова Алима Қудияровна – *филология илимлериниң докторы, профессор*
alimapir@rambler.ru
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМА И ОРТОЛОГИИ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА РАБИГИ СЫЗДЫК

Пирниязова Алима Кудияровна – *доктор филологических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF WRITING AND ORTHOLOGY IN THE WORKS OF ACADEMICIAN R. SYZDYK

Pirniyazova Alima Kudyarovna – *Doctor of Philological Sciences, Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: ёзув, алифбо, имло**,** орфоэпия, тилшунослик.

Резюме. Мақолада академик Рабиға Сыздықнинг қозоқ тилининг ёзув, имло ва орфоэпия тарихига оид асарлари ва тадқиқотларининг бошқа туркий тиллар алифбоси ва имлосининг шаклланиши ва ривожланишига таъсири кўриб чиқилади. Қозоқ ва қорақалпоқ тиллари генеалогик жиҳатдан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, фонетик тузилиши, ёзилиши ва талаффузи жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Бу тилларнинг алифбоси, имло ва ёзув тарихининг шаклланиши ва ривожланиши деярли бир хил эди. Бу жараёнда тўртта даврни аниқлаш мумкин.

Ключевые слова: письмо, алфавит, орфография, орфоэпия, лингвистика.

Резюме. Статья посвящена влиянию трудов и исследований по истории письменности, орфографии и орфоэпии казахского языка академика Рабиги Сыздыка на историю формирования и развития алфавита и орфографии других тюркских языков. Казахский, каракалпакский языки хотя и близки по генеалогически, но они отличаются друг от друга фонетическим строем, написанием и произношением звуков. Пути формирования и развития алфавита, орфографии, история письма этих языков были практически одинаковыми. В этом направлении можно указать четыре периода.

Key words: letter, alphabet, spelling, spelling, linguistics.

Summary. The article is devoted to the influence of the works and research on the history of writing, spelling and orthoepy of the Kazakh language by academician Rabiga Syzdyk on the history of the formation and development of the alphabet and spelling of other Turkic languages. Although the Kazakh and Karakalpak languages are close in genealogy, they differ from each other in phonetic structure, writing and pronunciation of sounds. The paths of formation and development of the alphabet, spelling, and history of writing of these languages were practically the same. In this direction, four periods can be indicated.

Кирисиў. Адамзат жәмийетинде, оның мәдений турмысында жазыўдың әҳмийети уллы. Жазыў арқалы улыўма мәденият, әдебият, илим, техника, көркем өнер ҳәм т.б. раўажланады ҳәм улыўма халық мәпине айналады. Сонлықтан да жазыўсыз ҳеш қандай цивилизация болыўы мүмкин емес. Жазба тил ҳәр қандай халықтың, миллеттиң тарийхында үлкен әҳмийетке ийе. Себеби аўызеки тил адамлардың тек белгили бир орталықта ҳәм ўақытта ғана қатнас қуралы болып хызмет ететуғын болса, жазба тил орынға ҳәм ўақытқа байланыслы болмай-ақ турмыстың барлық тараўларында хызмет ете береди.

Әдебиятлар анализи ҳәм методология. Белгили тилши илимпаз, филология илимлериниң докторы, Академик Рәбиға Сыздық (1924-2020ж.ж.) өзиниң бир қанша мийетлерин қазақ тилиниң жазыўы, имласы, сөз сазы оның қәлиплесиў тарийхына, дәўирге байланыслы өзгериў жағдайларына бағышлады [1:278-282; 2:181-203].

Қазақ, қарақалпақ тиллери – түркий тиллес халықлардың ишинде өз фонетикалық системасы, оған тийкарланған имласы, сеслердиң айтылыўы менен өзгешеленип туратуғын тиллер. Олардың туўысқанлық жағынан қыпшақ-ноғай тиллери топарына киретуғынлығы ҳәртәреплеме жақынлығынан дәрек береди. Бул тиллердиң әлипбеси, имласы, улыўма жазыўының қәлиплесиўи менен раўажланыўы да дерлик бирдей жолларды басып өткен. Қарақалпақ тили жазыўының раўажланыўы ҳәм жетилисип барыўында төрт дәўирди атап өтиўге болады: I. Реформаланған араб әлипбеси (XIV әсирден XX әсирдиң 30-жылларына шекем).

II. Латынласқан әлипбе (1928-1940-ж.ж.).

III. Славян-кириллицаға тийкарланған әлипбе (1940-1994 - ж. ж. дейин).

IV. Латынластырылған ҳәзирги қарақалпақ әлипбеси.

Көплеген түркий тиллериниң жазыўының қәлиплесиў жоллары усас болып келген. «Қазақ халқы сан ғасыр бойы араб жазуынан пайдаланып келди – деп атап өтеди Рәбиға Сыздық: – Бұл жазу халықтың рухани-мәдени мұқтажын белгілі бір дәрежеде өтеуге де, түркі халықтарына тән әдеби мұраларды оқып-білуге де, өзге туысқан халықтармен қарым-қатынас жасауларына да, ең негізгісі – сауаттарын ашып, хат тануға, мұсылманша ғылым-біліммен танысуға да әбден жарап келді. Соған қарамастан, XIX ғасырдың II жартысында қазақ мәдениетінде жазу (графика) проблемасы көтерілді. ...Сөйтіп, қазақ халқының ұлттық жазу жасау және жазу мәдениетін көтеру сияқты іс-әрекеттері XIX ғасырдың II жартысында басталып, қазіргі біздің тіл, жазу тәжірибемізге ұласты деп айтуға болады» [2:278].

Қарақалпақ тилиниң жазыўы да тап усындай жоллар менен қәлиплести. Ғәрезсизликтен соңғы жыллары жазыўды жетилистириў бағдарында өзгерислер болды.

Қарақалпақ тилиниң латын графикасындағы әлипбеси 1994-жылда қабылланған болса, усы отыз жыл ишинде үш рет өзгерди. Қарақалпақ әлипбесиниң соңғы варианты 2016-жылы қабылланды.

Қарақалпақ тилиниң жазыўын ҳәзирги жетилискен түрге алып келиў бағдарында бир қайта қарап шығыўлар болды. Көп жыллар даўамында қәлиплескен жазыўды бирден өзгертиў қыйыншылық туўдырады, ўақыт талап етеди. Жаңа нәрсени көпшиликтиң қабыл етиўинде қарсылықлар да ушырайды.

Қазақ тили де әлипбесин қайта қарап латын графикасына өзгертип атыр екен, тәжирийбеси бар түркий тиллеринен үйренгени мақул. Бул процесс узақ даўам етеди. Тилши қәнигелер, психологлар, офталмологлар менен де ойласықлы түрде жумыс алып барған жөн. Улыўма билим бериў мектеплериниң бағдарламасында шет тиллери (англичан, немец ҳәм т.б. тиллер) де үйретиледи. Ол тиллердиң әлипбеси де, имласы да басқаша қурылған. Бул мектеп оқыўшыларының жазыўды, имланы, транскрипцияны, сөз сазын (орфоэпияны) үйрениўинде машқалалар пайда етеди. Латын жазыўындағы миллий әлипбени үйрениў ҳәм көнликпе пайда етиў ушын ҳәр бир инсанның дәслеп көриў қәбилетине, ядына тәсир керек.

Қарақалпақ тилиниң имла қағыйдалары бурынғы кирилл әлипбесиндеги қағыйдалар тийкарында алынды. Р.Сыздық қазақ тилиниң имласын «бир сеске – бир ҳәрип» деп атап өткенинде дурыс логика бар. Ал қарақалпақ тилиниң латын графикасындағы әлипбеде **Ш, Щ** – **SH, Ч** – **CH** – еки ҳәрип пенен қабылланды.

Қарақалпақ тилиниң ҳәзирги әлипбесинде тилдиң өзгешеликлерин билдиретуғын сеслердиң таңбалары латын графикасындағы ҳәриплерге акут белгисин қойыў арқалы жазылады: **Áá** (Әә), **Óó** (Өө), **Íı** (Ыы), **Úú** (Үү), **Ǵǵ** (Ғғ), **Ńń** (Ңң).

Р.Сыздық былай жазады: "Қазақ тілінің анықтағышы" деп жалпы атпен ұсынылған кітапта – деп берилген Алғы сөзде: емле ережелері, тыныс белгілерін қою қағидалары, ауызша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау (айту) заңдылықтары бір жерге жинақталып беріліп отыр. Мұнда сауатты жазу мен сөзді дұрыс айту нормалары ереже түрінде баяндалып қана қоймайды, ол ережелер түсіндіріліп, мысалдармен дәлелденеді, тіпті жаттығу жұмыстары мен шағын орфографиялық сөздік беріледі [1:5].

Академиктиң бул мийнетинде имла қағыйдалары менен бир қатарда иркилис белгилериниң де ҳәр бирине тоқтап, мысаллар менен түсиндирилип берилиўи жумыстың ең жемисли ҳәм нәтийжели шығыўынан дерек береди. Бул қарақалпақ тилшилериниң үйрениўи керек мәселелер. Әсиресе, сөз сазы қарақалпақ тилинде елеге шекем дыққат аўдарылмай киятырған тема. «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал, сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады» - деп атап өтеди академик ҳәм аталған мийнетиниң IV тараўы Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары)на бағышланды.

Сондай-ақ, қазақ тилиниң имласында рус тилинен кирген, айтылыўы өзгерген сөзлер фонетикалық принцип пенен қазақша айтылыўынша жазылады деп белгиленгени айрықша атап өтиўге турарлық. Қарақалпақ тилинде елеге шекем рус тилинен кирген сөзлер сол тилдеги қәлпинде, өзгериссиз жазыў қабыл етилген [5:520-537].

Адамның фамилиясын немесе әкесінің атын білдіру үшін қолданылатын ұлы, қызы деген сөздер жалқы есімге қосылып жазылады: Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы, Сара Сәтбайқызы Есова [1:37].

Бул қубылыс қарақалпақ тилинде 90-жыллардан соң пайда болды. Бирақ, қарақалпақ тилинде улы, қызы көрсеткишлерин бөлек жазыў қабыл етилди.

Р.Сыздықтың атап өткениндей, меншикли атқа қосылып жазылғанын қарақалпақ тилине де ендириў орынлы болар еди.

Изертлеўде тарийхый-генетикалық ҳәм типологиялық методлардан пайдаланылды.

Талқылаўлар ҳәм нәтийжелер. Қарақалпақстан Республикасының аймағында төрт түркий тилиниң ўәкиллери биргеликте жасайды: қарақалпақ, қазақ, түркмен ҳәм өзбек халықлары. Билим бериў бес тилде алып барылады. Жоқары оқыў орынларынан Қарақалпақ мәмлекетлик университети ҳәм Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында усы төрт тил ҳәм әдебияты қәнигеликлери бар. Улыўма билим бериў мектеплеринде өз ана тилинен басқа мәмлекетлик тиллер – өзбек ҳәм қарақалпақ тиллери оқытылады. Буннан тысқары рус ҳәм инглиз тиллери шет тиллери ретинде оқытылады. Мектеп оқыўшысы латын графикасындағы ҳәрқыйлы әлипбелерди, имла қағыйдаларын үйренеди. Дүнья жүзиниң ҳәрқыйлы аймақларында жасап ҳәм билим алып атырған қазақ балаларының жазыўды дурыс өзлестириўине ерисиў ушын латын графикасындағы қазақ әлипбесин дүзиўде усындай жағдайларды есапқа алып, туўысқан қарақалпақ ҳәм қазақ тиллериниң әлипбесин жақынластырып дүзиўди усыныс етер едим. Бурынғы кирилл әлипбеси менен имла қағыйдалары усас еди. Латын графикасындағы әлипбеде усы тәреплери итибарға алынса болар еди.

Ҳәзирги күнде өзбек тилиниң әлипбесине де бир қанша өзгерислер киргизилди ҳәм Өзбекстан Республикасы Сенатында бекитилди. Бурын еки таңба менен жазылып жүрген ҳәриплер, апостроф белгилери алып тасланып, орнына акут белгилери қойылыўы мақулланды: **O'o'→Ö ö; G'g'→ Ğ ğ;**

Sh sh →Ş ş; Ch ch → Ç ç. Солай етип, соңғы өзбек тилиниң латын әлипбесинде

26 ҳәрип ҳәм еки таңбадан ибарат үш белги орнына, 28 ҳәрип ҳәм апостроф белгисинен ибарат әлипбе қабылланды.

Бул түркий тиллериниң латын графикасындағы жазыўларын жақынластырады.

Жуўмақ. Академик Р.Сыздық – ана тилиндеги аўызеки әдебият үлгилерин, уллы Абай дөретпелерин қунт пенен үйренген, тилдиң сөз байлығын, сес өзгешеликлерин, сөйлеў үлгилери менен шеберлигин бүгинги әўладқа жеткерген, кейинги әўладларға да илимий бағдарда изертлеп қалдырған жетик тилши илимпаз еди.

Өзиниң барлық саналы өмирин ана тилин изертлеўге бағышлаған, сөз, сес дүньясының арасында адамның қарар көзиндей болып жылтырап атырған маржанларын ҳәммеден бурын көре алған, тилдиң миллий

өзгешелигин, тәбийғый айрықшалығын терең түсине алған, астарлы сөзлердиң түп мәнисин шаға билген, өзинен соңғы әўладқа сарқылмас ғәзийне етип таслап кеткен тил билиминиң 15 тен аслам тараўлары бойынша илимий изертлеў жумысларын алып барған жетик маман, Орайлық Азиядағы түркий тиллес халықлар арасында ҳаял-қызлардың илимдеги саркәрдасы Рәбиға Сыздықова өзинен өлмес мийрас – мийнетлерин қалдырып кетти.

Бизлердиң ўазыйпамыз оның ғәзийнесин, мийрасын қәстерлеп, тил билимине салып берген жолларын даўам етиў, келешек әўладларға түсиникли етип жеткериў болып қалады. Арал бойы миллий тиллериниң әлипбесин, имласын жетилистирип барыў бағдарында илимпаздың көрсеткен ҳәм айрықша итибар берип айтқан сөз сазы, имла мәселелери нәзерде тутылыўы зәрүр.

Әдебиятлар

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). - Астана: «Елорда», 2000.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Арыс», 2004.
3. Сыздық Р. Қазіргі қазақ баспа мәтіндеріндегі жаңа сөздердің көрінісі. // Тілтанымдық зерттеулер (2000-2002). – Алматы: «Арыс», 2009, 83-87-б.
4. Сыздықова Р. Тілдік норма және қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
5. Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi. – Nókis: «Bilim», 2020.

LEXICAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF ENGLISH BORROWINGS IN MODERN UZBEK BUSINESS TERMINOLOGY

Shakurova Feruza Kurbanbayevna – *master's student*
shakhurova0329@gmail.com
Karakalpak State University named after Berdakh

ZAMONAVIY O‘ZBEK BIZNES TERMINOLOGIYASIDAGI INGLIZ O‘ZLAShMALARNING LEKSIK-SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Shakurova Feruza Kurbanbayevna – *magistrant*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ БИЗНЕС-ТЕРМИНОЛОГИИ

Шакурова Феруза Курбанбаевна – *магистрант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Tayanch so‘zlar: biznes terminologiyasi, inglizcha o‘zlashmalar, o‘zbek tili, leksik-semantik moslashuv, funksional tahlil, biznes diskursi, globallashuv, terminologik rejalashtirish.

Rezyume. Maqolada zamonaviy o‘zbek biznes terminologiyasida inglizcha o‘zlashmalarning leksik-semantik va funksional xususiyatlari tadqiq qilinadi. Tadqiqot inglizcha biznes terminlarining o‘zbek tiliga kirib kelish yo‘llari, ularning orfografik, fonetik, morfologik va semantik moslashuvi hamda zamonaviy biznes diskursidagi kommunikativ vazifalarini tahlil qiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, inglizcha o‘zlashmalar faqat chet tilidan kirgan birliklar emas, balki yangi tushunchalarni nomlash, professional identifikatsiyani ifodalash, innovatsionlikni ko‘rsatish va uslubiy nufuz yaratish vositasidir. Maqolada terminologik siyosat xalqaro tushunarlilik, semantik aniqlik va o‘zbek tilida so‘zlashuvchi auditoriya uchun qulaylik o‘rtasidagi muvozanatga asoslanishi kerakligi asoslanadi.

Ключевые слова: бизнес-терминология, английские заимствования, узбекский язык, лексико-семантическая адаптация, функциональный анализ, деловой дискурс, глобализация, терминологическое планирование.

Резюме. В статье исследуются лексико-семантические и функциональные особенности английских заимствований в современной узбекской бизнес-терминологии. Рассматриваются пути проникновения английских бизнес-терминов в узбекский язык, их орфографическая, фонетическая, морфологическая и семантическая адаптация, а также коммуникативные функции в современном деловом дискурсе. Анализ показывает, что английские заимствования являются не просто иностранными лексическими единицами: они называют новые понятия, обозначают профессиональную идентичность, выражают инновационность и создают стилистический престиж. В статье обосновывается необходимость сбалансированной терминологической политики, сочетающей международную узнаваемость, семантическую точность и доступность для узбекоязычной аудитории.

Key words: business terminology, English borrowings, Uzbek language, lexical-semantic adaptation, functional analysis, business discourse, globalization, terminology planning.

Summary. The article investigates the lexical-semantic and functional features of English borrowings in modern Uzbek business terminology. The research examines how English business terms enter Uzbek, how they are adapted at the orthographic, phonetic, morphological and semantic levels, and what communicative functions they perform in contemporary business discourse. The analysis demonstrates that English borrowings are not merely foreign lexical additions: they name new concepts, mark professional identity, express innovation and create stylistic prestige. The article argues that a balanced terminological policy should combine international recognizability with semantic clarity and accessibility for Uzbek-speaking audiences.

Introduction. Modern business communication is one of the most dynamic areas of lexical development. Market reforms, digital platforms, international investment, e-commerce, corporate management and startup culture continuously introduce new concepts into national languages. In this process, English occupies a dominant position because it functions as a major language of finance, management, technology and global entrepreneurship. Uzbek, like many other languages, actively interacts with English in the economic sphere; as a result, a visible layer of English-origin terms has formed in contemporary Uzbek business terminology.

The relevance of this issue is not limited to the growth of foreign words. Borrowed business terms reveal how a language responds to new social and economic realities. Words such as biznes, marketing, menejer, brend, startap, investitsiya, autsorsing, networking, target, keshbek and dedlayn are now used in advertising, banking, education, social media and entrepreneurial communication. Some of them have become ordinary lexical units, while others still sound specialized, fashionable or restricted to professional communities. This uneven integration makes the topic important for linguistics, translation studies and terminology planning. The selected borrowings may be given in sequence with transcription as follows: biznes [biznes]; marketing [marketing]; menejer [menejer]; brend [brend]; startap [startap]; investitsiya [investitsiya]; autsorsing [autsorsing]; networking [netvorking]; target [target]; keshbek [keshbek]; dedlayn [dedlayn]. In discourse, they are mainly used in business, marketing, banking, education, social media and project-management contexts, showing professional and modern business communication.

Terminology theory defines a term as a lexical unit that denotes a specialized concept in a particular field of knowledge or professional activity [1]. However, business terminology differs from many other terminological systems because it easily crosses the boundary between professional and public discourse. A financial analyst, a bank employee, a small entrepreneur and a social media user may all employ the same business word, but not

always with the same degree of conceptual precision. Consequently, the study of English borrowings in Uzbek business terminology must include both semantic analysis and functional interpretation.

The aim of this article is to analyze the lexical-semantic and functional features of English borrowings in modern Uzbek business terminology. The article addresses four main questions: which types of English business terms are most actively borrowed into Uzbek; how they are adapted in form and meaning; what functions they perform in business discourse; and what problems arise in their translation and standardization. The main hypothesis is that English borrowings are not random lexical imports but a structured and socially motivated layer of Uzbek business vocabulary.

Methods. The research is based on qualitative linguistic analysis. The material consists of English-origin business terms commonly used in modern Uzbek business communication, including entrepreneurship discourse, marketing texts, banking vocabulary, online business courses, job advertisements and social media posts related to commerce and professional development. The study does not claim to provide a complete corpus of all borrowed terms; rather, it focuses on representative examples that clearly demonstrate the main tendencies of adaptation and usage.

The descriptive method is used to identify the structural forms of English borrowings in Uzbek. The comparative method makes it possible to compare the English source terms with their Uzbek usage and to determine the degree of correspondence between the original and borrowed meanings. The lexical-semantic method is applied to examine processes such as meaning preservation, narrowing, broadening and reinterpretation. The functional method explains why speakers choose English borrowings instead of Uzbek equivalents and what pragmatic effects such choices produce.

Four analytical levels are considered. The first is orthographic adaptation, which concerns the spelling of a borrowed term in Uzbek Latin script. The second is phonetic adaptation, where English sounds are adjusted to Uzbek pronunciation habits. The third is morphological adaptation, especially the ability of borrowed terms to receive Uzbek affixes and participate in word formation. The fourth is semantic-functional adaptation, which examines the meaning of a term in actual use and its role in professional, institutional or promotional communication.

The theoretical foundation of the study relies on terminology theory, contact linguistics and translation studies. In particular, the article draws on the view that terminology is not simply a list of words but a system of concepts functioning in concrete communicative situations [1]. It also follows the principle that borrowing is influenced by social need, prestige and intensity of contact between languages [3]. Translation strategies such as direct borrowing, naturalization, calque and descriptive translation are used to explain the Uzbek treatment of English business terms.

Results. The analysis shows that English borrowings in Uzbek business terminology can be grouped according to their degree of adaptation and communicative distribution. The first group consists of fully or almost fully assimilated terms: biznes, marketing, menejer, brend, investitsiya and budjet. These terms are widely recognized and used not only by specialists but also by the general public. Their foreign origin is still identifiable, but they no longer create serious comprehension difficulties. They have become part of everyday economic vocabulary.

The second group includes partially adapted or specialized terms, such as startap, franchayzing, autsorsing, networking, target, keshbek, dedlayn, benchmarking, lead generation and pitch deck. These units are frequent in digital entrepreneurship, marketing, management and investment contexts, but their spelling and meaning may require additional explanation for audiences who are not familiar with global business culture. Selected examples show the following adaptation sequence: *business - biznes, manager - me nejer, marketing - marketing, brand - brend, startup - startap, outsourcing - autsorsing/outsourcing, networking - networking/netvorking, cashback - keshbek/cashback, deadline - dedlayn/deadline.*

This sequence demonstrates that borrowed business terms enter Uzbek through different mechanisms. Some terms are almost unchanged, as in marketing, while others are adapted to Uzbek spelling and pronunciation, as in brend, biznes and startap. A further group exists in two competing spellings, for example keshbek/cashback and autsorsing/outsourcing. This variation indicates that standardization is still developing and that users often choose between international visibility and local orthographic convenience.

The results also reveal significant semantic movement. Marketing in English includes market research, product strategy, pricing, distribution, promotion and customer relations. In everyday Uzbek usage, however, it is sometimes reduced to advertising or sales promotion. Brand in English denotes a complex system of identity and consumer perception; in Uzbek discourse brend may mean a famous company, a prestigious product, a strong image or even high quality in general. Startup is another example of semantic narrowing: internationally it usually refers to a scalable and innovative enterprise, but in Uzbek it may be applied to almost any newly opened small business.

Morphological adaptation is especially important because it shows that English borrowings are not passive foreign elements. They become productive units in Uzbek word formation: brendlar, menejerlar, startapchi, marketingchi, biznesmenlar, targetlash, brendlash and investitsiyaviy are examples of Uzbek affixation applied to foreign stems. The suffix -chi creates agent nouns, while –lash forms verbs that express action or process. Such forms prove that borrowed business terminology gradually enters the grammatical system of Uzbek.

Another visible result is the spread of hybrid combinations. Uzbek business discourse frequently combines English-origin roots with Uzbek or internationally assimilated elements: brend yaratish, marketing strategiyasi, startap loyihasi, target auditoriya, cashback tizimi, biznes reja, networking imkoniyatlari and investitsiya muhiti. These combinations show that borrowing does not occur only at the level of isolated words. It also produces mixed phraseological and syntactic models that reflect the interaction of local and global communicative patterns.

Discussion. The lexical-semantic behavior of English borrowings in Uzbek business terminology can be explained by several interrelated factors. The first factor is nominative necessity. When a new economic practice or digital service enters the Uzbek market, the English term

often arrives together with the concept[2].For example, *startup, outsourcing, networking, cashback,* and *benchmark* are connected with business models and tools that have been institutionalized internationally. In such cases, borrowing is economical because it supplies a concise name for a concept whose Uzbek equivalent may not yet be stable [4].

The second factor is conceptual precision. Some Uzbek equivalents exist, but they do not always cover the same professional meaning. *Management* may be translated as *boshqaruv*, but *menejment* often has a narrower business and organizational sense. *Investment* may correspond to *sarmoya*, yet *investitsiya* is more formal and institutional in economic and legal contexts. *Brand* may be translated as *savdo belgisi,* but *brend* usually includes image, reputation, emotional value, and market recognition. Thus, English borrowings do not simply duplicate Uzbek words; they create functional and stylistic differentiation [5].

The third factor is prestige. In many business contexts, English terms are chosen because they signal modernity, competence and international orientation. Expressions such as; *personal brend, target auditoriya*, *startup ekotizimi* and *digital marketing* are not only informative; they also construct a professional image. This function is particularly strong in advertising, business coaching, online education and social media entrepreneurship. The English element gives the message an impression of innovation and global relevance, even when a local equivalent is possible. However, the active use of English borrowings also creates difficulties. One problem is orthographic instability. The coexistence of cashback and keshbek, networking and netvorking, outsourcing and autsorsing shows that Uzbek business writing has not fully standardized several borrowed forms. Different spelling choices may depend on the writer's education, the target audience, the platform and the desired degree of international appearance. In academic, legal and educational texts, such variation can reduce terminological consistency. A second problem is semantic simplification. When specialized English terms enter public discourse, their meanings may become narrower or less precise. Marketing may be understood only as advertising; branding may be reduced to logo design; startup may be used for any new shop; investment may be confused with ordinary spending. These shifts are natural in language contact, but they can create misunderstandings in professional communication. Therefore, business education and translation practice should explain not only the form of a borrowed term but also its conceptual content.

A third problem is audience accessibility. Terms such as stakeholder, unit economics, lead generation, B2B sales funnel and customer acquisition are meaningful to specialists, but they may exclude readers who do not have English proficiency or business training. In public communication, excessive borrowing may make economic information less transparent. A balanced approach is necessary: widely known international terms may be used, but unfamiliar terms should be accompanied by explanation or by an Uzbek equivalent when clarity is more important than prestige. From the perspective of translation, several strategies are available. Direct borrowing is appropriate when the term is already widely used, as in marketing, brend and startap. Naturalization is used when the borrowed word is adjusted to Uzbek spelling or pronunciation, as in biznes, menejer and keshbek. Calque translation is effective when the concept can be rendered clearly: market share becomes bozor ulushi, business plan becomes biznes reja, and target audience can be translated as maqsadli auditoriya. Descriptive translation is useful for complex terms such as pitch deck or customer journey, especially in academic and educational texts. The functional value of English borrowings is therefore multidimensional. They perform a nominative function by naming new realities; a cognitive function by importing conceptual models; a professional function by marking membership in a business community; a stylistic function by making discourse sound modern; and a pragmatic function by attracting attention in advertising and promotion. These functions explain why borrowed terms remain active even when Uzbek alternatives exist.

Conclusion. English borrowings constitute an important and rapidly developing layer of modern Uzbek business terminology. Their expansion is closely connected with globalization, digital entrepreneurship, international trade, investment culture and the symbolic prestige of English as a language of innovation. The analysis shows that these borrowings enter Uzbek through direct transfer, transliteration, phonetic adaptation, semantic narrowing or broadening, calque translation and hybrid formation. From a lexical point of view, English borrowings enrich Uzbek business vocabulary by naming new practices, professional roles and market realities. From a semantic point of view, they may preserve their original meaning, develop local meanings or acquire broader pragmatic associations. From a functional point of view, they serve nominative, professional, stylistic, prestige-related and identity-forming purposes. Their productivity is confirmed by the fact that many borrowed stems receive Uzbek affixes and participate in native word-formation models. Nevertheless, the active use of English borrowings creates challenges, including spelling variation, unstable meanings, excessive foreignness and unequal accessibility for specialist and non-specialist audiences. For this reason, modern Uzbek business terminology requires balanced standardization. Internationally established terms may be accepted and adapted, but clear Uzbek equivalents should be promoted when they are precise, natural and widely understandable. The central task is to harmonize global business communication with the internal norms and communicative needs of the Uzbek language.

References

1. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999.

2. Martin Haspelmath, "Lexical Borrowing: Concepts and Issues," in Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook, ed. Martin Haspelmath and Uri Tadmor Berlin: Mouton de Gruyter, 2009. – P. 35-47.

3. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing. // Language, Vol. 26, No. 2, 1950. – P. 210-231.

4. Martin Haspelmath, "Lexical Borrowing: Concepts and Issues". -P. 47-50; Asilova G.A., Shirinova E.T. and Iskandarova G. T. "Economic Terminology of the Uzbek Language: Sources and Methods of Development," E3S Web of Conferences 413. 2023, article 03009. – P. 2-4.

5. Asilova G.A., Shirinova E.T. and Iskandarova G.T. "Economic Terminology of the Uzbek Language: Sources and Methods of Development", – P. 4, 8; Martin Haspelmath, "Lexical Borrowing: Concepts and Issues". – P. 48-49.

N.A.BASKAKOV – QARAQALPAQ TILI DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASÍNÍŃ TIYKARÍN SALÍWShÍ

Shınnazarova Saodat Jubatkhanovna – *filologiya ilimleriniń kadidatı, docent*
saodatsynnazarova@gmail.com
Kaypnazarova Miyrixan Kalmuratovna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
Kutlımuratov Ilxamjan Kojabaevich – *erkin izleniwshi*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Н.А.БАСКАКОВ - ОСНОВАТЕЛЬ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

Шынназарова Саодат Жубатхановна – *кандидат филологических наук, доцент*
Кайпназарова Мийрихан Калмуратовна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Кутлымуратов Ильхамжон Кожабаевич – *самостоятельный соискатель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

N.A.BASKAKOV - FOUNDER OF DIALECTICAL LEXICOGRAPHY OF THE KARAKALPAK LANGUAGE

Shinnazarova Saodat Zhubatkhanovna – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Kaypnazarova Miyrixan Kalmuratovna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Kutlimuratov Ilkhamjan Kojabaevich – *independent researcher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, dialektologiya, leksikografiya, dialektal so'zlar, leksika tamoyillari, hududiy xususiyatlar, tarixiy-lingvistik tadqiqotlar.

Rezyume. Maqolada N.A.Baskakovning "Qoraqalpoq tili" (I jild) ilmiy asarida dialektal so'zlarning berilish tamoyillari va leksikografik tamoyillari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida ishning tuzilishi, materiallarni to'plash va tizimlashtirish usullari, shuningdek, dialektal leksemalarning talqin xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Muallifning qoraqalpoq dialektologiyasi va leksikografiyasi rivojiga qo'shgan hissasi atroflicha tavsiflanadi, ishning ilmiy ahamiyati va amaliy qimmati aniqlanadi.

Ключевые слова: каракалпакский язык, диалектология, лексикография, диалектные слова, принципы лексики, региональные особенности, историко-лингвистические исследования.

Резюме. В статье анализируются принципы представления диалектных слов и лексикографические принципы в научной работе Н.А.Баскакова «Каракалпакский язык» (Том I). В ходе исследования рассматриваются структура работы, методы сбора и систематизации материалов, а также интерпретационные особенности диалектных лексем. Вклад автора в развитие каракалпакской диалектологии и лексикографии всесторонне описывается, определяется научная значимость и практическая ценность работы.

Key words: Karakalpak language, dialectology, lexicography, dialectal words, principles of vocabulary, regional features, historical and linguistic research.

Summary. The article analyzes the principles of presenting dialectal words and lexicographical principles in the scientific work of N.A.Baskakov "Karakalpak Language" (Volume I). The research examines the structure of the work, the methods of collecting and systematizing materials, and the interpretational features of dialectal lexemes. The author's contribution to the development of Karakalpak dialectology and lexicography is comprehensively described, and the scientific significance and practical value of the work are determined.

Kirisiw. Qaraqalpaq tili dialektologiyalıq sózliginiń tiykarǵı deregi retinde materiyallar ilimiy dereklerde dialektologiyalıq enciklopediyalardan, qaraqalpaq tiliniń jergilikli ózgesheliklerine arnalǵan bólimleri respublikalıq hám jergilikli baspasóz benen ádebiy shıǵarmalarda, xalıq awızeki ádebiyatında ushırasatuǵın jergilikli til ózgeshelikleri esapqa alıniwi kerek ekenligi soz etildı.

N.A.Baskakovtıń «Qaraqalpaq tili» (I tom) miynetinde dialektlik sózlerdiń beriliw principleri boyınsha tómendegilerdi atap ótiwge boladı.

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasın tillik tallap qaraǵanımızda, búgingi kúnge shekem bir qatar miynetlerdiń júzege kelgenligin kóremiz. Qaraqalpaq dialektlik sózligi haqqında professor O.Dospanov: «Tilimizdiń leksikologiyası menen leksikografiyasınıń áhmiyetli máseleleri bir qansha maqalalarda, sonday-aq izertlew jumıslarında da belgili dárejede sóz etiledi. Qanday da atalǵan sózliklerdi dúziw principlerin keń kólemde sóz etiletuǵın, ilimiy-ámeliy bahalılıǵı boyınsha olarǵa óz tásirin tiygizetuǵını ele de bolsa az. Sonlıqtan, qaraqalpaq ádebiy leksikologiyası menen leksikografiyası tarawındaǵı erisken tabıslar regional leksikologiya hám leksikografiyada jetiskenlikler menen teń dep qarawǵa bolmaydı» dep pikir bildiredi [1].

Haqıyqatında da, dialektlik sózlikler basqalarınan pútkilley parıqlanadı. Atap aytqanda, dialektlik sózlikte de, orfografiyalıq hám túsindirme sózlikte de, dubletlerdi hár qıylı variantlarda beriw dáwirinde olardıń tek ǵana túrli belgiler qoymay, ol puxta túrde anıqlaw hám sózlerdiń shegaraların ayıra biliw, kóp mánili dialektlik sózdiń ádebiy tildegi jubaylasın tabıw isi talap etiledi.

Álbette, tilimizdiń tariyxı hám ádebiy til leksikası bunnan bılay da bayıtıwda dialektologiyalıq sózlikler ózleriniń paydasın tiygizetuǵını bizge málim. Ásirese, keń kólemdegi qaraqalpaq leksikografiyasınıń ayrıqsha tabıslarınan biri akademiyalıq tiptegi sózlik túsindirme sózlik, ol Ózbekstan Ilimler Akademiyası, Qaraqalpaqstan bólimi Til hám ádebiyat institutındaǵı sózlikler hám Terminologiya bóliminiń Ilimiy xızmetkerleri orınlap, baspadan shıǵarılǵan tórt tomlıq, soń 2023-jılı shıqqan jeti tomlıq túsindirme sózlikti yaǵnıy ádebiy til normaların dialektologiyalıq sózliklerde tolıqtırıw oǵada áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Buǵan qosımsha dialektologiyalıq sózlikte xalıqtıń sóylew tiliniń leksikalıq tárepinen qaraǵanda qanday ózgesheliklerge iye ekenligin kórsetip, olardıń óz ara qatnasın ashıp beriw ushın da zárúrli.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler hám sóylesimler ádebiy tilge qaraǵanda leksikalıq, fonetika-morfologiyalıq ózgesheliklerine iye. Soǵan qaramastan, olardıń leksikalıq mánileri ádebiy tilge salıstırǵanda joqardaǵı belgi boyınsha fonetika hám morfologiyalıq ózgeshelikleri kózge taslanadı.

Dialektologiyaıq sózlikte til tariyxınıń ayırım máseleleri, sonday-aq túrkiy tilleri salıstırmalı tariyxıy baǵdarda úyreniwdi erte dáwirlerdegi esteliklerdiń tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi anıqlawda da óz ornına iye.

Tiykarǵi bólim. N.A.Baskakov – belgili dialektolog. Onıń qaraqalpaq til biliminiń derlik barlıq tarawları boyınsha miynetlerin kóriwige boladı. Onıń dialektlik leksikografiya tarawındaǵı kólemli miynetlerinen biri – bul 1951-jılı Moskva hám Leningrad qalalarınan baspadan shıqqan «Qaraqalpaq tili. Dialektologiya boyınsha materiallar» miyneti úlken dıqqatqa iye. Ol jámi kólemi boyınsha 405 betten ibarat, miynet qurılısı boyınsha úlken úsh bólimnen turadı.

1. Tekstler, 2. Sózlik, 3. Qosımshalar.

Tekstler bólimi 15-307-betlerdi óz ishine qamtıydı hám Qaraqalpaqstandaǵı 1951-jıllardaǵı siyasiy-sociallıq aymaqlar esaplanǵan tómendegi materiallar jıynalǵan rayonlar hám ondaǵı informatorlar tómendegishe izbe-izlikte berilgen.

1. Taxtakópir rayonı, 2. Qaraózek rayonı, 3. Moynaq yamasa Primorskiy rayon, 4. Shımbay rayonı, 5. Kegeyli yamasa Kuybıshev rayonı, 6. Qońırat yamasa Shomanay rayonı, 7. Xojeli rayonı, 8. Qıpshaq yamasa Shabbaz rayonı, 9. Tórtkúl rayonı, 10. Tamdı rayonı [2:405].

Al, *sózlik* 315-betten 399-betke shekemgi aralıqtı óz ishine aladı. Sózlikte tiykarınan, qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tilinde qollanılatuǵın sózler berilip, olardıń russha reestri berilip, soń qaraqalpaq tilindegi awdarması hám mánileri jazılǵan.

Kitaptıń sońındaǵı berilgen *qosımshalarǵa* qaraqalpaqtıń er adamlarına hám hayal-qızlarına qoyılatuǵın adam isimleri berilip, bul antroponimlik sózlerden keyin dialektlik materiallar jazıp alınǵan informatorlardıń dizimi berilgen.

N.A.Baskakov tárepinen dúzilgen dialektlik sózliktiń deregi bul – onıń Arqa-shıǵıs hám Qubla-batıs dialektleri boyınsha 1926-1945- jıllar aralıǵında jıynalǵan materiallar tiykarında respublikada qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerlerdegi awızeki sóylew tiliniń jergilikli ózgesheliklerine tán mısallar usınılıp, olardıń mánileri qońsılas túrkiy tilleri, sonday-aq eski túrkiy jazıwlar, esteliklerine tiyisli derekler menen salıstırǵan.

Bul dialektlik sózliktiń qurılısı boyınsha: dáslep jergilikli ózgeshelikke iye sóz beriledi de, sońınan onıń russha túsinigi usınıladı. Dialektlik mısallar retine qaray tuwısqan túrkiy tiline, sonday-aq, ertedegi jazba esteliklerge de salıstırıladı. Ayırım waqıtlarda dialektlik sózdiń qaysı tilden ózlestirilgeni (arab yamasa parsı) taǵı basqa tárepleri qısqasha túrde berilgen. N.A.Baskakovtıń bul miynetinde ayırım sózlerge imla keltirilmegen yamasa túsinik berilmegen sózlerinde ushıratpaymız.

Bul dialektlik sózlerdiń kópshiligi arqa-shıǵıs dialektine tán. Bul sózlik haqqında óz pikirin, kóz-qarasların bildiriw barısında professor O.Dospanov tómendegilerdi málim etedi:

«Izertlewden alınǵan mınaday mısallardı keltiriw múmkin. Eger de geypara rayonlarda Taxtakópir (burıńǵı Qaraózek), Shımbay, Kegeyli (burıńǵı Kuybıshev rayonı) taǵı basqa da mákanlarda jasawshı qaraqalpaqlardıń sóylew tiliniń jergilikli ózgeshelikleri boyınsha avtor tolıǵıraq maǵlıwmat jıynasa, ol Xojeli rayonında eki, Qıpshaq hám Shabbaz (házirgi Beruniy) hám Ámiwdárya (burıńǵı Qıpshaq) rayonlarınan bir, Tórtkúl rayonınan – 1 qaraqalpaq maǵlıwmat beriwshi menen sóyleskenligi bunıń dálili bola aladı. Sózlikte Buxara wálayatı Tamdı rayonında jasawshı qaraqalpaqlardıń jergilikli til ózgeshelikleri tek ǵana úsh maǵlıwmat beriwshiden aspaǵan materiallardan ibarat» [3, 5].

Professor N.A.Baskakovtıń atalǵan jumısı qaraqalpaq tiliniń úlken dialektologiyalıq sózligine materiallar jıynaw, onı dúziwdiń principlerin belgilew, burınnan sońǵı jıynalǵan sóylew tiliniń bay dereklerin esapqa alıp, kózden ótkeriw kerek.

Bul miynet shın mánisinde túrkiy tillerde endi, keleshekte dúziliwi kerek bolǵan dialektlik sózlikler ushın da tiykarǵı derek wazıypasın atqara alatuǵın miynet boladı dep esaplaymız.

Bul sózlikte jazıp alınǵan dialektologiyalıq jazıwındaǵı tekstler quramındaǵı ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, xalıq qosıqları taǵı basqaların ushıratamız.

N.A.Baskakov tárepinen usınılǵan dialektlik materiallar tiykarında dúzilgen sózlikten tómendegi sıyaqlı mısallardı keltiriw múmkin: eki-seyat; ekev – oba, dvoe; ekilik – dvoyka; ekinshi– vtoroy; ikindji, ekindji–ekinshi; elgek–ay; ele – I soyuz a, yeshyo, a tolko: mısalı ele nesin kóripseń, tamashanıń kelinshek. Elemish – uzor, resunok; elestir – mirit, pomirit; elli – pyatdesyat; eltir – marlushka; elshilik – posolstvo,; em – I lekarstvo; em – II chaynica, men yem barayın; em – III sosat, est,koalicya; eńbek – trud; eregis – ssora; erik – abrikos; erke – baloven, izbalovannıy [4:343].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, usı joqarıda atap ótilgen mısallardan kórgenimizdey ayırım itibarǵa alınǵan mısallardıń túrli mánisinde, awıspalı mánisinde, tariyxıy yamasa gónergen mánige iye ekenligi hám bir qatar mısallar arqalı beriliw jaǵdayları da ushırasadı.

N.A.Baskakovtıń bul sózligi haqqında bildirgen pikirlerde O.Dospanov tómendegilerdi málim etip bildiredi: «N.A.Baskakov ayırım aymaqlardan birinshi informator ekinshi yamasa úshinshi informator menen sheklengen.

Ayırım kemshiliklerge qaramastan miynet qaraqalpaq dialektologiyasında, ásirese tilimizdegi dialektologiyalıq sózlik dúziw ishinde óziniń belgili ornına iye dep esaplaymız.

N.A.Baskakovtıń atalǵan jumısı qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligine materiallar jıynaw, onı dúziwdiń principlerin belgilew, burınnan sońǵı jıynalǵan bay awızeki sóylew tiliniń faktlerin esapqa alıp, sózden ótkeriwde eń kerekli izertlew bolıp tabıladı» [5:148].

Demek, bul tárepinen qaraǵanımızda, N.A.Baskakov qaraqalpaq tili dialektologiyasında dialektlik leksikografiyasınıń tiykarın salıwshı hám onı dúziw tájiriybesin kórsetken ilimpaz dep bahalawǵa boladı.

Ádebiyatlar

1. Nasirov D.S., Dospanov O. Qaraqalpaq dialektologiyası. – Nókis: «Bilim», 1995
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I том. – Москва-Ленинград: «Наука», 1951.
3. Dospanov O. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2008.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. (материалы по диалектологии) Том-I. – М. –Л.: «Наука», 1951.
5. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиясы. – Нөкис: «Билим», 1995.

Ádebiyattanıw

QARAQALPAQ KLASSIKALÍQ ÁDEBIYATÍNDA FAUNALÍQ OBRAZLARDÍŃ JASALÍWÍ

Arzıev Sharapatdin Abdiraxmanovich – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
sharapatarziev@gmail.com
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СОЗДАНИЕ ОБРАЗОВ ФАУНЫ В КАРАКАЛПАКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Арзыев Шарапатдин Абдирахманович – *доктор философии по филологическим наукам*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE CREATION OF FAUNA IMAGES IN KARAKALPAK CLASSICAL LITERATURE

Arziev Sharapatdin Abdirakhmanovich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: she'riyat, obraz, adabiyot, poetika, ramz.

Rezyume. Maqolada XIX asr qoraqalpoq klassik adabiyotining yirik namoyondalari Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq va O'tesh shoirlarning ijodida qushlar obrazining yaratilish xususiyati, ularning asarlarning g'oyaviy-tematik yo'nalishlariga ta'siri masalasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Ключевые слова: поэзия, образ, литература, поэтика, символ

Резюме. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются особенности создания образа птиц в творчестве видных представителей каракалпакской классической литературы XIX века – Кунходжи, Ажинияза, Бердаха и Утеша, а также их влияние на идейно-тематическую направленность произведений.

Key words: poetry, image, literature, poetic, symbol

Summary. The article analyzes, from a scientific and theoretical perspective, the characteristics of creating the image of birds in the works of prominent representatives of 19th-century Karakalpak classical literature – Kunhoja, Ajiniyaz, Berdakh, and Utesh – as well as their influence on the ideological and thematic direction of the works.

Kirisiw. Poeziyada burıngı ádebiy jollarğa, dástúrlerge sadıqlıq, olardı basshılıqqa alıw úrdis bolğan XIX ásir klassikalıq ádebiyatı da janrlıq túrleniwler, jańa ideyalar, mazmunlı dóretpeler menen tariyxta qaldı. Sonday-aq, bul dáwir ádebiyatı obraz jasawdıń jańa usılların payda etiwi, romantizimnen realizimge jaqın dóretilgen shıgarmaları menen de belgili boldı.

XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń kórnekli wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Ótesh shayırlar óz shıgarmalarında xalqımızdıń sol dáwirlerdegi social-jámiyetlik turmısın sáwlelendiriwshi, didaktikalıq, filosofiyalıq hám muhabbat temasındağı qosıqları menen jazba ádebiyatımızdı tolıq qáliplestirdi.

Shayırlar ózleriniń poeziyalıq dóretpelerinde kórkem obraz jaratıwdıń sheberligin de asırdı. Ásirese obraz jasaw usıllarında quslar obrazı aldıńğı dáwirge salıstırğanda bir qansha jetiskenligin kóremiz. Kúnxoja, Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń qosıqlarında quslar obrazı allegoriyalıq hám simvollıq sıpatta kóp qollanılğan. Biraq, bul shayırlardıń dóretiwshilik stiliniń ózinshelik belgilerine baylanıslı obraz jaratıwdıń usılları bir-birinen parıq qıladı.

Ádebiyatlar analizi. Shayır bul qosıqlarda «simvollar tiline úlken itibar berip, ózi jasap otırğan shárayat, ózi sezip turğan haqıyqatlıqqa obrazlı qatnas jasawğa, obrazlı pikirlewge umıtıladı» [1:98-104].

Ájiniyaz poeziyasında mistikalıq mazmun menen birgelikte onıń dúnyalıq tamırları tereńlesip, sufiylik táliymatınıń tásiri de ayqın kórinedi. Tuwrı, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ǵárezsizlik dáwirine shekem Ájiniyazdıń dóretiwshiliginde kóplegen qosıqlar ádebiyat tariyxın úyreniwshi alımlar tárepinen bir tárepleme, dúnyalıq táliymatlar sıpatında analiz etilip kelindi [2]. Al, házirgi kúnge kelip shayır poeziyasınıń ayrım tárepleri diniy kózqaraslarda, sufiylik táliymatınıń tásirinde jazılğanlıǵı tuwrı talqıyın etilmekte. Bul haqqında f.i.d prof. Q.Járimbetovtıń ilimiy pikirleri dıqqatqa ılayıq.

«Berdaq xalıq awızeki dóretpelerinen paydalanıwdı, óz poeziyasınıń kórkemligin kúsheytiw ushın emes, mazmunlıq táreplerin dúziwde de ayrıqsha kewil awdarğan» – dep jazadı filologiya ilimleriniń kandidatı J.Nizamatdinov óz maqalasında [3:31].

Talqılaw hám nátiyjeler. Qaraqalpaq rialistlik ádebiyatınıń tiykarın salıwshı Kúnxoja Ibrayım ulı dóretiwshiliginde tiykarğı orındı xalıqtıń sociallıq turmısın jırlaw máselesi iyeleydi. Sol sebepli de qosıqlarında quslar obrazı kóbirek allegoriyalıq tárizde astarlı mánige iye bolıp keledi. Máselen onıń «Jaw torğay» qosıǵı ózi jasağan dáwrdiń qıyınshılıǵın súwretlewshi mazmunğa iye.

Negizinde qosıq bir tárepten jaw torğayğa arnalıp jazılğanday kóringeni menen onıń tiykarğı mánisi hesh qanday qıyınshılıq kórmey xalıqtı ezgen sútxorlardı tımsallap kórsetedi. *«Hár júwerige bir shımshıq»* degen giperbolizaciyalıq qatarlar arqalı miynetkesh xalıqtıń zúráátine awız salıwshı eziwshi qatlam wákillerin tilge aladı. Olar hesh qanday miynet etpesten, egin pisken waqıtları diyqanlardıń ırısqına sherik bolğısı keledi.

Qosıq jámi jeti shuwmaqtan ibarat bolıp onıń hár bir betinde *«jaw torğay»*dıń nápsiqawlıǵı tilge alınadı.

Barınan juda bolğan lirikalıq qaharmanıń arzıw-halı usı bir kishkene qus obrazı arqalı ashıp beriledi. Qosıqtıń túp negizgi mazmunı úlken jámiyetlik teńsizlikti súwretleydi. Shayırdıń «Azıwlı» qosıǵı da ideyalıq jaqtan joqarıdağı qosıqqa sáykes keledi. Bul qosıqta da haywan obrazın tımsalıy mánide qollana otırıp xalıq turmısınıń ayanıshlı kartinaların súwretlep beredi.

«Ushqan qus» qosıǵında bolsa shayır alǵır qus obrazına erkinlik, azatlıq sıyaqlı úlken insanıylıq máselelerdi júklew arqalı jaqtı kúnlerge umıtılıwshı xalıqtıń simvolın jaratadı.

Demek Kúnxoja Ibrayım ulı dóretiwshiliginiń negizi ideyaları tereń gumanizm, insanıylıq princpleri, sol dáwir jámiyetlik dúziminiń kelbeti kórkem obrazlı usıllar tiykarında jarıqqa shıǵadı.

Kórkem ádebiyattı jámiyetlik turmıstan ajıratıp alıp qarawǵa bolmaytuǵınlıǵı bizge belgili. Sol sebepli de Kúnxojanıń hár bir poeziyalıq dóretpesi xalıq turmısın sáwlelendiriwshi sıpatqa iye qunlı dóretpeler dep bahalawǵa turarlıq.

Óz dáwirinde úlken bilimge iye bolǵan, qaraqalpaq ádebiyatın Shıǵıs klassikalıq ádebiyatı úlgileri menen bayıtqan Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwshiligi ádebiyat tariyxında belgili orınǵa iye. Shayır dóretiwshiligi kórkemligi, janrlıq túrleniwleri menen basqa kórkem sóz iyelerinen ajıralıp turadı.

Biz de Ájiniyaz poeziyasında quslar obrazın jasaw ózgesheligin analizlewde ádebiyattanıw iliminiń jańasha kózqarasların basshılıqqa alamız.

Ájiniyaz óz dáwiriniń belgili ilim dárgayları bolǵan Sherǵazı xan, Qutlımurat inaq medireselerinde tálim alǵanlıǵı ushın da kúshli diniy hám dúnyalıq sawatqa iye, Shıǵıstıń belgili danıshpan shayırlarınıń, suwfiyleriniń dóretpeleri menen tanıs bolǵan. Sonıń ushın da shayır poeziyasınıń kópshiliginiń ishki mánisi haq (quda) ıshqısın beriw ideyası menen baylanıslı. Sebebi, sufiylik poeziyanıń baslı ideyası da haq diydarına ashıq bolıw. Sol arqalı kámil insan dárejesine erisiw. Shayırdıń kópshilik qosıqlarında quslar obrazı tımsalıy hám simvollıq obraz jasaw usıllarında jasaladı.

Shayırdıń «Dáwran bolmadı» qosıǵı bastan aqırına allegoriyalıq obrazlardan ibarat.

Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwijge keltirer janan bolmadı,
Tuǵrımda talpınǵan alǵır baz edim,
Qálpe-sayadlarım maman bolmadı, [4:38].

Bul qatarlardaǵı *«alǵır baz», «qáppe-sayad»*, obrazları tımsalıy mánide bolıp, onıń ishki mánisi sufiylik tálimatına baǵdarlanǵan. «Alǵır baz»- alǵır qus, haqqa umtılǵan sufiy obrazı bolsa, «qálpe-sayad» ańshı qustı úyretiwshi, qosıqta kámil pir obrazın beredi.

«Quba qush» qosıǵınıń mazmunın da tuwrı mánide túsinsek, qolınan ańshı qusın ushırıp alǵan ańshı obrazınıń arzıw-halı bayan etilgen. Al, onı tereńrek mánide alıp qarasaq shıǵarma tolıǵı menen tımsalıy mánige iye. Bunda ańshı haq jolına túsken sufiy. Onda alǵır qusınıń-piriniń ornın joqlaw, qıynalıw, azaplanıwın shayır sheberlik penen súwretlep beredi.

Qosıq negizinde obraz jasawdıń allegoriyalıq usılı arqalı tasawıf (sufizm) tálimatınıń bir táreplerin beredi. Ondaǵı *órdek, ǵaz, suńqar, zaǵ (ǵarǵa)* obrazları shıǵarma mazmunın kórkem boyawlar menen tásirli beriw ushın qollanılǵan.

Ájiniyaz shayır óz shıǵarmalarında quslar obrazın simvolikalıq usılda da isletken.

Bul obrazlar ózleriniń tiykarı zatlıq mánilerinen awısıp, basqa belgili bir túsiniklerdi ańlatadı. Bunda ásirese *«búlbil»,* hám *«gúl»* obrazların jiyi ushratamız.

Birinshi mısalda búlbil shayırdıń simvolı, oǵan erkin zaman, ılayıqlı turmıs, baxıt kerekligi aytıladı. Keyingi mısalda gúl obrazı arqalı adamnıń ómirin yamasa janın, al búlbil obrazı arqalı adamnın tánin yaki materiallıq deneni túsiniwge boladı [5:36-37].

Shayırdıń «Aǵalar bir qus qashırdım» qosıǵı da simvollıq usılda dóretilgen bolıp, lirikalıq qaharman, yaǵnıy shayır óz ilham perisin belgisiz ańshı qus obrazında dóretedi.

Ájiniyazdıń yumor-satiralıq qosıqlarında da quslar obrazı shıǵarma mazmunına say qollanılǵan. «Ala qus» qosıǵı belgili bir qızıqlı waqıyalarǵa baylanıslı yumorlıq usılda dóretilgen. Onda ala qustıń háreketleri, adamlarǵa hám haywanatlarǵa keltiriletuǵın zıyanı haqqında aytıladı. Biz belgili ilimpaz Q.Orazımbetovtıń «…qálegen kórkem shıǵarmadan awıspalı mazmun izley beriw de durıs emestey» [6:29] degen pikirlerin esapqa alsaq «Ala qus» qosıǵınıń da bayanlanıwı, obrazlar sistemasın tuwrı mánide qabıllaǵanımız jón. Sebebi, qosıq mazmunı yumorlıq spatqa iye bolǵanlıǵı ushın da onda waqıya-hádiyseler, ayrım insanlardıń atları anıq keltirilgen.

Xorezm oypatında jasawshı xalıqlar tariyxındaǵı iri waqıyalardıń biri bolǵan 1858-1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisi hám usınıń menen qabatlasa júz bergen «Bozataw» waqıyası. Bul waqıyalar Ájiniyazdıń ómir táǵdirinde, shayırlıq jolında úlken burılıs jasadı. Xalıq qayǵısı Ájiniyazdıń ataqlı «Bozataw» shıǵarmasın júzege keltirdi.

Elden, jerden, «kózi kunqarıdan» ayrılıp at aldına túsken xalıqtıń qayǵı-muńın sonshelli tereń lirizm menen súwretlewshi bul shıǵarma haqqında akademik M.Nurmuxamedov: «Ájiniyaz óziniń hámmege málim bolǵan «Bozataw» poemasında 1858-1859-jıllardaǵı Xiywa xanlıǵına qarsı eń úlken kóterilisti basıwdaǵı jawızlıq hám zorlıqtıń, xalıqtıń posıwın, kóterilisshilerdi qullıqqa hám tutqınǵa alıw, sonday-aq tuwıp ósken eldi taslap keter aldındaǵı waqıya súwretlenedi,» - dep jazǵan edi [7:270].

Poema jawgershilikten keyin Ájiniyaz shayırdıń tuwılǵan mákanı menen xoshlasıwınan baslanadı. Men jerimnen ayrılsam sen elińnen, xalqıńnan ayrıldıń, sonlıqtan ekewimizde kóz jaslarımızdı tógip xoshlasamız deydi shayır «Bozataw»ǵa múrájat etip.

Ájiniyaz shayır poemanı dóretiwde Shıǵıs xalıqlarınıń poeziyasına tán bolǵan filosofiyalıq, didaktikalıq usılların orınlı jerlerinde paydalanıp otırǵan.

Eger de Bozataw xalqınıń hámmesi derlik posıp yamasa tutqınǵa túspegenligin esapqa alsaq, («Bozataw» waqıyasında satqınlardıń da qolı bar, sol jerde jasaytuǵın-aq birewler dushpanlarǵa dárwazanı ashıp bergen) onda shayırdıń *«búlbil ushtı zaǵ qaldı»* dew arqalı ne aytpaqshı bolıp atırǵanlıǵın anıqlaw onsha qıyın emes. «Bozataw»dan ushıp ketken búlbiller tuwǵan jeri, eli-xalqı ushın ayanbay gúres júrgizgen azamat erler.

Eń aldı menen solar at aldına tústi. Olardıń bala-shaǵalarına deyin túrli ellerge satıp jiberildi. Al, óz Watanın satqan satqınlar ǵarǵalarday bolıp (zaǵ) sol jerde qaldı. Bunı shayır tereń astarlı mánide metaforalıq usıl menen jetkizip otır.

Berdaq Ǵarǵabay ulı shıǵarmalarında quslar obrazınıń kórkem obraz sıpatında qollanılıw ózgesheligine itibar qaratsaq, ondaǵı quslar mistikalıq obraz sıpatında emes, al real turmıslıq obrazlardı astarlı

mánide kórsetiwshi obrazlar túrinde kórinedi. Shayır ózi jasap turǵan dáwirge kóz qarasın, zaman teńsizligin kóbinese tımsalıy mánide kórsetken:

Kúnler óter árman menen,
Júgiń keter kárwan menen,
Atı *búlbil* bolǵan menen,
Torǵayday dáwranı bolmas [8:29].

Bunda búlbil shayırdıń simvolı. Ol jarıq kúnlerdi árman etedi, erkin sayraw ushın mákan izleydi. Máselen, shayırdıń usı «Búlbil», qosıǵınıń ózinde úlken jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylar, dáwir qıyınshılıqları, sóz sheberiniń xalıqtıń azatlıq hám erkinlikke umıtılıw ideyaların ilgeri súredi.

Bul mısallardıń bárshesinde derlik shayırdıń ishki sezimlerin ashıq ayta almay, «qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda» jasap, ádalat izlegen lirikalıq qaharmannıń tolǵanısı obrazlı usılda beriledi.

Shayırdıń yumor-satiralıq usılda dóretilgen «Qus» qosıǵı biz joqarıda mısal keltirgen Ájiniyazdıń «Ala qus» qosıǵına mazmunı jaǵınan jaqın keledi. Bul qosıqta da shayır ańshı qus obrazı arqalı geypara el basqarıwshılardıń is-háreketlerin áshkaralaydı. Bunda obraz jasawdıń awıspalı usılları qollanılmasa da obrazdı detallastırıw arqalı óz ideyasın júzege shıǵaradı.

Lirikalıq qaharmannıń kewil keshirmelerin tábiyattıń zańlı qubılısları arqalı súwretlew, máwsimler almasıwı, ósimlikler, haywanatlar hám quslar dúnyasındaǵı ózgeshelik belgiler arqalı óz zamanınıń turmıslıq obrazların jasaw Berdaq shayır dóretiwshilik stiliniń negizi sanaladı. Bunday usıl onıń «Búlbil», «Pana ber», «Bolǵan emes», «Jaz keler me?», «Zamanda», «Kórindi», «Izler edim», «Aqıbet», «Bolmadı» hám t.b qosıqlarında kútá orınlı beriledi.

Berdaq Ǵarǵabay ulı óziniń xalıqshıl demokratiyalıq ideyalar menen suwǵarılǵan shıǵarmalarınıń tematikasınıń keńligi, formasınıń sulıwlıǵı jaǵınan óz zamanındaǵı shayırlardıń arasında oǵada salmaqlı orın iyeledi.

Berdaq lirikalarında folklorlıq dástúrlerdiń qollanılıw ózgesheliklerine itibar berip qaraǵanımızda shayır ózine deyingi awızeki ádebiyat úlgilerin ózlestirip, olardı mazmun hám forma jaǵınan bayıtıp qollanıw múmkinshiligine iye bolǵanın kóremiz.

Shayırdıń «Bolǵan emes» qosıǵında kórkem súwretlew quralları folklorlıq shıǵarmalar úlgisinde sheberlik penen qollanılǵan. Bul metaforalar jámiyetlik dúzimdi, ádalatsız zamandı, xalıqtıń awır turmısın, tariyxıy sharayattı tásirli jetkerip beriwde úlken áhmiyetke iye: *«Búlbil boldım, sayramadım», «Tawdan ushqan búrkit boldım», «Tobınan qalǵan ǵaz boldım», «Qarshıǵa boldım, qorıqtım», «Dán joq jerde torǵay boldım»* sıyaqlı qatarlarda qus atları metaforalıq súwretlew xızmetin atqarıp tur. Bul usıl xalıq poeziyasında da ónimli qollanıladı. Mısalı dástanlarda *«Ushırdım suńqar qusımdı», «Ayırılǵan kóllerde jalǵız sonaman», «Aq suńqar ósken qıyada»* hám t.b degen metaforalar ushırasadı.

Dóretiwshilik stil kórkem shıǵarmanıń avtorınıń individuallıǵın belgilep beriwshi kórkem usıllardıń biri. Berdaq shayırdıń dóretiwshiliginiń stillik jaqtan ayırmashılıǵı, onıń barlıq dóretpeleriniń tiykarǵı ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleriniń jıyıntıǵı, yaǵnıy onıń dúnyaǵa kózqarasın hám shıǵarmalarınıń mazmunın belgileytuǵın tiykarǵı ideyalar, súwretleytuǵın xarakterleri, lirikalıq súwretlew quralları menen til ózgesheliklerinen ibarat. Demek, shayır dóretiwshiliginiń stili belgili dárejede onıń filosofiyalıq lirikaları menen baylanıslı. Sebebi, Berdaq óz lirikalarında filosofiyalıq oylardı beriwdiń, ápiwayı xalıqlıq til menen jetistiriwdiń usılların taba bilgen. Bul onıń dúnyaǵa kózqarası, turmısta súwretlew metodı, ol ómir súrgen zamandaǵı jámiyetlik-tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı dóretpeleriniń mazmunınan da, formasınan da kórinip turadı. Usı jaǵınan Berdaqtıń dóretiwshilik stilin belgilewde, anıqlawda onıń filosofiyalıq lirikalarınıń áhmiyeti ayrıqsha orındı tutadı.

Berdaqtıń didaktikası tereń filosofiyalıq mánige qurılǵan bolıp, adamnıń ishki sezimin sırtqı ortalıq penen jámiyettiń rawajlanıwına sáykes keletuǵınına tireledi. Ishki sezim, oy, aqıl-parasat penen is etiwshilerdi quwatlap, tek óz mápi ushın júrgenlerdiń unamsız qásiyetlerine qarsı gúreske atlanadı.

Berdaq shayırdıń filosofiyalıq oy-pikirleri jámiyettiń haqıyqıy kórinisin ashıp beriw arqalı da sáwlelenedi. Bul jaǵdayda da shayır tereń obrazlılıqqa kútá áhmiyet qaratadı da, janlı tábiyat obrazların beriw arqalı pikirin ele de tereńlestirip, kórkem boyawlar menen jetkerip beredi.

Shayırdıń awır sociallıq jaǵdaylardı óz kózi menen kórip, óz basınan keshirgen, olardan sociallıq-filosofiyalıq, etikalıq juwmaqlar shıǵaradı. Demek, sociallıq motivler de Berdaqtıń filosofiyalıq lirikalarınıń baslı ideyalarınan biri boldı.

Lekin, Berdaq dóretiwshiligin izertlewlerde de onıń ayrım shıǵarmaların ilimiy analizlewde bir tárepleme baha beriw, qosıqlarınıń ishki mazmunındaǵı negizgi mánige jeterli itibar qaratpastan, onı tuwrı halında qabıl etiw halatları ushırasadı. Mısalı ádebiyatshı A.Pirnazarov óz miynetinde shayırdıń «Jaz keler me?» qosıǵındaǵı dóretiwshilik usılına baha beriwde qosıqtı máwsimlerdiń almasıwın ańlatatuǵın, qıs penen jazdıń arasındaǵı parıqtı kórsetip beretuǵın shıǵarma qatarında talıqlaydı [9:16-17]. Biraq onıń mazmunına tereń názer taslasaq, shıǵarma máwsimler haqqında emes, al tábiyat qubılısların astarlı mánide, obrazlı túrde bere otırıp shayır zamanlaslarınıń ayanıshlı ahwalın sáwlelendirgen. Bul shayırdıń ózine tán sheberligi. Al, tábiyat hádiyselerin, ondaǵı tirishilik nızamların qurǵaq, ápiwayı bayanlaw poeziyanıń atqaratuǵın wazıypalarına kirmeydi.

Ótesh Alshınbay ulı da XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik shayırları qatarında óz dáwiriniń oǵada sawatlı, bilimdan adamlarınıń biri bolǵan. Shıǵıs xalıqlarınıń sóz marjanların tereń qızıǵıwshılıq penen úyrengen, óz zamanlaslarınıń shıǵarmaların oqıǵan hám tereń bahalap bilgen dóretiwshi. Onıń bir qatar shıǵarmaları saylandı toplamlarında, sabaqlıqlar arqalı kópshilik kitap oqıwshıları tanıs. Biraq, usı toplamlar yaki sabaqlıqlarǵa engizilmegen, ilimpaz X.Xamidov tárepinen 1991-jılı ÓzIAQQ bóliminiń «Xabarshı» jurnalında járiyalanǵan «Fariy qız» (1961-jılı jazıp alınǵan) qosıǵında obraz jasawdıń Shıǵıs klassikalıq ádebiyatı úlgisinde jazılǵanına itibar bersek, shayırdıń óz zamanında ádewir dárejede sawatqa iye dóretiwshi bolǵanlıǵın bayqaymız.

Qosıq haqıyqatında da ilimpazdıń kórsetip ótkenindey, Óteshtiń avtorlıǵında dóretilgen bolıp, «óziniń jalpı xarakteri jaǵınan Ótesh qosıqları menen

júdá únles, bir tiples shıǵarma ekenligi kórinip tur. Bul qosıqta shayır dóretiwshiliginiń derekleriniń biri sol gezlerdegi Shıǵıs tillerinde jazılǵan jazba derekler bolǵanı ayqın kózge túsedi» [10:97].

Qosıqtıń tili, súwretlew usılları hám kórkemlew quralları Shıǵıs jazba poeziyasınıń hám qaraqalpaq klassigi Ájiniyazdıń qosıqlarınıń kórkemlik dástúrlerine, eski qaraqalpaq ádebiy tiline oǵırı jaqın. Onda Záwre degen qızdıń gózzal sırtqı portretin sóz benen salıw, giperbolalıq súwretlewler, teńewler bulardıń barlıǵı da Shıǵıs poeziyası ruwxınan kelip shıqqan.

Juwmaq. Solay etip, qaraqalpaq ádebiyatında quslar obrazınıń jasalıw evolyuciyası óziniń rawajlanıw jolın kútá erte zamanlardan basladı. Áyyemgi urıw-qáwimlik jámiyetten baslap insanlar tábiyat sırların meńgere baslaǵan bolsa, keyin ala kórkem ádebiyattıń dáslepki kórinislerinen baslap xalıq awızeki dóretpelerinde, shıǵıs klassikalıq hám eski túrkiy jazba esteliklerinde haywanatlar hám quslar álemi de obrazlıq sıpatqa iye boldı. Bul keyin ala jıraw-shayırlar miyrası, XIX ásirdegi klassikalıq ádebiyatta jeterli dárejede qáliplesti. Eń tiykarǵısı kórkem obraz jasawdıń hár qıylı usılları arqalı quslar obrazı endi ele de keńrek qollanıldı. Rawajlanıwdıń bunday basqıshpa-basqısh kóp ásirlik jolın basıp ótiw arqalı quslar obrazı XX ásirdegi kórkem ádebiyatta, sonıń ishinde qaraqalpaq poeziyasında joqarı dárejege kóterildi. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında dúnya ádebiyatı tájiriybelerin dóretiwshiliginde qollana bilgen jazıwshı-shayırlar quslar obrazın jasawda óz sheberliklerin asırdı.

Ádebiyatlar

1. Абдуллаев О. Ўткир сўз қолмаса… Жаҳон адабиёти, 1997. №3. 98-104-б.
2. Қәлимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981; Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988; Байниязов Қ. Әжинияз шайыр мийрасларының ҳәзирги изертлениў жағдайлары. //«Әмиўдәрья». №10-12. 1995.
3. Низаматдинов Ж. Бердақ ҳәм фольклор. Бердақ дүньясы. – Нөкис. 2008.
4. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
5. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998.
6. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. – Нөкис: «Билим». 2004.
7. Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы, 1-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
8. Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.
9. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилик усыллар. – Нөкис: «Билим», 1998.
10. Хамийдов Х. Бердақ заманласының жаңа қосықлары. // Өз ИАҚҚб. «Хабаршысы», 1991, №3.

“ҒӘРИП-АШЫҚ” ДӘСТАНЫНЫҢ МИЛЛИЙ ВАРИАНТЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ ҲӘМ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Есебаев Марат Матекович – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*
marat.esebaev1963@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ ДАСТАНА «ҒӘРИП-АШЫҚ»

Есебаев Марат Матекович – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE IDEOLOGICAL CONTENT AND GENRE CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL VARIANTS OF THE "GARIB-OCHIK" EPIC

Esebaev Marat Matekovich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: достон, жиров, бахши, қадимий, этнография, миллий, маънавий, қисса айтувчи, хотираси яхши кишилар, қубиз, дутор, фольклор, вариант, версия.

Резюме. Мақолада бахшиларнинг яккахон ижрочилик маҳорати ва достоннинг мавзуси, ғояси ва жанр хусусиятини аниқлашда достоннинг феодализм жамиятининг сиёсий-ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ тасвирлангани, унда икки ёшнинг ўз муҳаббатини ҳимоя қилиш, ишқий муҳаббат туйғулари поэтик маҳорат билан куйлангани таққосланади. Шунингдек, достоннинг қорақалпоқ миллий вариантларининг мазмуни, сюжети, мотивли ўхшашлиги ва хусусиятларини ўрганиш, ҳар бир бахшининг достон поэтикасида яккахон ижрочилик маҳорати, индивидуал ўзига хослиги ўрганилди.

Ключевые слова: эпос, сказитель, бакши, древний, этнография, национальный, духовный, рассказчик, внимательные люди, гобиз, дуутар, фольклор, вариант, версия.

Резюме. В статье сравнивается индивидуальная исполнительская способность бахши, тематика, идея и жанровые особенности эпоса, изображение эпоса в связи с политической и социальной жизнью феодального общества, а также поэтическое мастерство двух молодых людей в защите своей любви и выражении их романтических чувств. Также были изучены содержание, сюжет, мотивные сходства и особенности каракалпакских национальных вариантов дастана, а также индивидуальные особенности каждого бахши в поэтике дастана.

Key words: epic, storyteller, bakhshi, ancient, ethnography, national, spiritual, narrator, attentive people, gobiz, dutar, folklore, variant, version.

Summary. The article compares the bakhshis' solo performance skills and the epic's themes, ideas, and genre characteristics, highlighting how the epic is depicted in connection with the political and social life of feudal society. It compares the two young people's defense of their love and the poetic skill with which their feelings of romance are sung. Furthermore, the study of the content, plot, motifs, and characteristics of the Karakalpak national variants of the dastan, as well as the solo performance skills and individual characteristics of each bakhshi in the poetics of the dastan, was conducted.

Кирисиў. Қарақлапақ халық эпослары көп қатламлығы менен дүнья халықлары эпослары арасында айрықша ажыралып турады. Бул қарақалпақ халқының узақ тирийхый раўажланаўы басқышларын басып өткенлигинен дерек береди. Эпостың ҳәр бир қатламы болса оны жаратқан халықтың көркем ой пикириниң айрым басқышларына туўра келеди. Егер қаҳарманлық эпос қарақалпақ халқының ғәрезсиз этносы сыпатында тарийх сахнасында пайда болыўының эпик тийкаршасы сыпатында жүзеге келген болса, лиро-эпикалық дәстанлар халықтың феодаллық жәмийеттиң жағдайындағы өмири, арзыў әрманларын жоқары дәрежеде идеалластырылғанлығы ақыбетинде жүзеге келгенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ дәстаншылығында қаҳарманлық эпостан кейинги раўажланаўы басқышына көтерилген, лиро-эпикалық дәстанлар болып олар феодализим дәўириниң социаллық сиясий мүнәсебетлери менен байланыслы болып, олардың тематикалық, иеялық ҳәм оның әҳмийетли тәрепи муҳаббатты улығлаў, қорқынышлы саяхатлар, ертекке тән қыялый ўақыялар, соның менен бирге, турмыс ҳәдийселерин сүўретлеўи көрсетиледи. Шын мәнисиндеги ышқы муҳаббат сезимлери ҳәм бул жолдағы мәртлик идеалы, бул тип дәстанлардың тийкарын шөлкемлестиреди. Оларда шын муҳаббаттың шыңына шығыў менен оған ерисиў жолындағы қыялый саяхатлар қаҳарманлығы бериледи. Ашықлық дәстанлардың сюжет схемалары жүдә бир-бирине уқсас болып, әдетте, қаҳарман ғайбана ашық болған муҳаббатын излеп сапарға атланыды, әжайып ҳәм күтилмеген ҳәдийселерге дусласады, машақатлы саяхатларды басынан кеширеди, ғайры тәбийий күшлер менен дусласады, барлық қыйыншылықларды жеңип өз мақсетине ериседи. Дәстан ўақыялары көркем сарайларда, шаўқымлы базарларда, сыйқырлы бағларда, тилсимли қорғанларда кешеди. Бирақ, бул дәстанның ҳәр бир сюжети, композициялық қурлысы, образлары, мотивлердиң қолланылыўы, характери ҳәм мазмуны жағынан ғәрезсиз болып келеди.

Әдебиятлар анализи ҳәм методология. Қыялый ўақыялар, саяхатлар қоршаўында, қыйын социаллық ўақыяларды барлық реал кеширмелер менен майда-шүйдесине шекем ҳәм қарама-қарсылықлары менен сүўретлениўи лиро-эпикалық дәстанларға тән әпиўайы шынлықты туўдырады. Турмыс ўақыялары характериндеги бундай реалистлик тематика халық

юморы ҳәм дидактикасы өзгешеликлери менен беккем байланыслы,[1:378.] - деп келтирип өтеди.

Қ.Мақсетовтың илимий мийнетинде "Ғәрип-ашық" дәстанының идеялық тематикалық бағытына мынандай баҳа береди. Мысалы: "Ғәрип-ашық" дәстанының тийкарғы идеясы муҳаббат еркинлигин жырлаў. Дәстан бирин-бири сүйген еки жастың ишки туйғылары. Әлбетте, айтылайын деген пикирлердиң барлығы да сол дәўирдиң көзқарасынан қурылған. Сүйиўшилик дәстанда биринши орынға қойылған. Бул уллы қәсиет турмыс фактлеринен гөре күшли, халыққа идеал болған эпикалық планда сөз етиледи. Бир-бири менен дийдарласыўдың өзинде өмирдиң уллы бир ләззетин сезеди. Ғәрип пенен Сәнемниң муҳаббатының күшлилиги ҳәтте зәрүр болса өлимге де бас байлайтуғыны менен көрсетиледи [2:272-272].

Белгили өзбек фольклористлери В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зариповлар лиро-эпикалық дәстанларының қәлиплесиўи ҳәм оның дәстан сыпатында беккемлениўи дәўирин XVII әсирдиң басларынан, XIX әсирдиң орталарына шекем, [3:191] - деп көрсетеди. Усыған тийкарланып проф. Т.Мирзаев ҳәм профессор Б.Саримсақовлар лиро-эпикалық дәстанлардың жүдә көп жаратылған дәўири XVII әсирдиң екинши ярымы ҳәм XX әсирдиң баслары деп есаплайды [4:51-55]. Бул өзбек, түркмен, қазақ, қарақалпақ ҳәм басқа да түркий халықларының бир жерден таралып, олардың географиялық жасаў орынлары да бир-биринен узақ емес, айрым ўақытлары аралысыпта жасаған. Соның ушын бул дәстаннаң қәлиплесиў дәўири бир-бирине жүдә жақын, қашық емеслигин көрсетеди.

Н.Дәўқараевтың изертлеўинде: «Бул типдеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдиң ишинде түркменлер, хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде тарала баслаған. Бул дәстанның бир қатарлары, мәселен «Ғәрип-ашық», «Саятлы-Ҳамира», «Гөруғлы» дәстанлардың көпшилигин XIX әсирдиң ишинде қарақалпақлар арасында узақ жасаған түркменлердиң атақлы бақсысы Сүйеўден ҳәм Хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген», қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип, алып таслап та, қосып та айтқанлығы мәлим, [5:322] – деп көрсетеди. Дәстанның дөреген ҳәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседи.

Талықлаўлар ҳәм нәтийжелер. Биз бүгинги күни «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған тоғыз вариантына ийемиз. Ҳәр бир бақсының атқарған вариантларын композициялық дүзилиси, сюжетлик ўақыясы ҳәм мазмуны бойынша салыстырмалы үйрениў, бақсылардың жеке усылын, атқарыўшылық шеберлигин, өзине тән өзгешелигин анықлаўға кең мүмкиншилик береди.

«Ғәрип-ашық» дәстанының мазмуны қарақалпақ версиясында гейпара өзгешеликлери менен берилсе де, басқа миллет версиялары менен сәйкес келеди. Ҳәбибназар Абутов тапсырған «Ғәрип-ашық» дәстанының қол жазбасы бойынша оның мазмуны мынандай: "Диярбәкир деген ўәлиятта Шаббаз деген бийперзент патша болады. Оның Ҳәсен ўәзир деген ўәзириниң де перзенти болмайды. Екеўи аң аўлап жүргенде алдынан бууаз қоян шығып екеўиде атпайды, олар егер ул-қызлы бола-ғойсақ қуда болайық деп ўәделеседи" [6.9].

Гейпара қарақалпақ бақсылары Диярбәкир демей, Хорезим ўәлаятында депте келтиреди, ал гейпаралары перзентсиз патша менен ўәзирди әўлийеге түнетеди. Әмет бақсы патша менен ўәзирди аңға да шығармай, әўлийеге де түнетпей, бирден Ғәрип пенен Сәнемниң мектепте оқып жүрген жеринен дәстанды баслап кете береди. Соны да белгилеп өтиў керек, дәстанның вариантлары аўызша вариантларға қарағанда ҳәр тәреплеме кең ҳәм толық баянлаўды көзде тутады.

Мысалы, Ҳәбибназар Абутов тапсырған жазба вариантта кирисиўдиң өзи әдеўир кең сүўретленеди. Шаабаздың қызы Шасәнем, Ҳәсенниң баласы Ғәрип 6-7 жасқа келип мектепке барады. Екеўи мектепте оқып жүргенде Ҳәсен ўәзир қайтыс болады. Шаабаз ўәзири өлгеннен кейин қызын Ғәрипке беремен деген ўәдесин бузып, Шасәнемди мектепке жибермей қояды. Усыннан баслап бир-биреўине муҳаббат оты жүреклеринде лаўлаған Ғәрип пенен Шасәнемниң ышқы айралығы басланады [7:283].

Бул эпизодларда тийкарғы мазмун сақланған менен ҳәр бир бақсы, ҳәр бир жазба материалларда белгили бир өзгешеликлер менен бериледи. Ғәрип пенен Сәнемниң мектепке барғаннан баслап пайда болған муҳаббатын бир вариантта олардың ҳәдден тыс сулыўлығына байланыстырса, екинши вариантта әзелден атастырып қойыўға тийкарлайды, үшинши вариантларда олардың ишки сезимлерин жақынлығынан деп баянланады, төртинши бир вариантларда бул сапалардың ҳәммеси қосылып та гейпара белгилери түсирилип те, сөз етиледи.

Дәстанларды атқарыўшы бақсылар өзлериниң жеке индивидуал қатнасы арқалы жырлайды. Себеби, айрым хат саўаты бар бақсылар өзлери де, қосып алып та дөретиўшилик ҳәм импровизаторлық уқыбы, шайыршылық таланты оларға үлкен мүмкиншиликлер берген. XX әсирде жасап бақсышылық еткен Жапақ Шамуратов ҳәм Әмет Тарийховлар да «Ғәрип-ашық» дәстанын атқарып халыққа белгили бақсы дәрежесине жеткен. Бул еки бақсының да хат саўаты бар болған. Олар араб-латын имласында жазып билген. Хат саўаты бар бақсылар көлеми үлкен дәстанларды ықшамластырып қысқыртып ҳәм өзлери де дөретиўшилик пенен қатнас жасап оған алып та қосып та қайта ислеў бере алған.

Усы Жапақ Шамуратов ҳәм Әмет Тарийховлар бақсышылық еткен дәўиринде бурынғы комунистлик идиологияның басым болып турған пайтта той-тамашаларға барып той саўған, ол дәўирде тойды белгили бир ўақытта жуўмақлаў талап етилген, себеби, адамладың ертеңиси мәмлекеттиң жумысына шығыўы керек болған. Соның ушын олар дәстанның мазмунын тойға маслап, бир қанша ықшамластырып алған болыўы керек. Мысалы:

Жапақ Шамуратов атқарған «Ғәрип-ашық» дәстанының кирисиўинде: "Ерте заманда Диарбакир журтында Шаббаз деген бир патша болады. Оның Ҳәсен деген ўәзири бар еди. Булардың екеўиде улдан-қыздан тырнақсыз бийперзент еди. Күнлерден бир күн

екеўиниң ҳаялының бойында ҳәмле пайда болады. Бир күни Шаббаз бенен Ҳәсен ўәзир қус салып шкарға шықты, шкар етип "Найзақал" төбениң басына барды, сол жерге екеўи аттан түсип, дем алып отырып ўәде етишти.

Шаббаз патша айтты: - Ҳай Ҳәсен ўәзир сениң улың болса, мениң қызым болса, мен қызымды сениң уғлыңа берейин деди. Сениң қызың болса мениң улыма бермисең ўәзир деди. Ҳәсен ўәзир айтты: мениң көкирегимдеги андишем ҳәм пикирим де сизиң айтқаныңыздай еди. Әне Шаббаз патша менен Ҳәсен ўәзир шкардан қайтып, шәҳәрге келген соң, мениң ўәдем шул болсын, ықырарымда шул болсын деп, екеўи хат жазып, патшалық моҳир басып ўәде етисип, хаттың бирин Ҳәсен ўәзирдиң қолына береди.., [8:1-2] - деп дәстан усылай даўам етеди.

Ал, Әмет Тарийхов вариантында: Әне, Ғәрип билән Шаҳсәнем мектепте оқып жүрип, еккиси илаҳийдан ашық болды. Шаҳсәнем Ғәрибин көрмегенше тақаты болмай, бәрҳә интизир болып күтер еди. Бир күни Шаҳсәнемниң анасы айтты:

-Әй, Шаҳсәнем, атаң сени жақында байға бермекши, енди ылғый ҳөнер үйрен, - деп, Шаҳсәнемниң қолына бир шарықты алып келип берди, яне ҳәм таўсылмас бир дәсте пилте алып келип берди. Шаҳсәнем не етежағын билмей, зар-зар йығлап, шарқны қолына алып, анасына қарап бир ғәззел айтты", [9:343.] - деп даўам етеди. Еки бақсының да кирисиўинде өзгешелик бар, басқа мазмуны бирдей болып келеди. Бул еки вариантта да еки жастың муҳаббаты қара сөз ҳәм қосық қатарлары арқалы жеткериледи. Басқа дәстандағылардай мифлик сүўретлеўлер, басқа еллерге талап ислеўге баратуғын жерлери жоқ, тек рал турмыс ўақыялары арқалы сүўретленеди.

Қ.Камлов "Ғәрип-ашық" тың баслы қаҳарманлары Ғәрип пенен Шасәнем тәбийийлықтан тыс қыйыншылықлырды да жеңип ҳадал муҳаббаттың жеңисине ериседи," [10:25] – деп көрсетеди. Илимпаздың дурыс көрсеткениндей, дәстанда тийкарынан еки жастың шын муҳаббаты сүўретленеди, соған жетисиў ушын олардың гүреси, айралық кеширмелери, шын мәнисиндеги дослықтың көркем көринислери ҳәм сабырлылық, жоқары адамгершилик сезимлери өз сәўлелениўин тапқан.

Ҳәр қандай дәўирдиң социаллық көриниси дәстанның экспозициясында-ақ өзиниң изин қалдырғанын байқаймыз. Мысалы, эпослардың перзентсизлик мотиви менен басланыўы дәстүрий қублыс. Бул мотив "Ғәрип-ашық" дәстанының вариантларының ишинде өз сәўлелениўин тапқан. Мысалы, К.Медетов атқарған вариантында перзентсизлик мотиви кең сүўретленген онда тийкарынан перзенттиң туўылыўы диний характерге ийе болып онда Алланы ядқа алып, әўлеге түнеп, қудайдан перзент тилегенин көремиз. Әмет Тарийхов вариантында перзетсизлик мотиви берилмейди. Ал, Рейим Қайыпназаров, Жапақ Шамуратов ҳәм Карам жыраў вариантларында перзентсизлик мотиви бериледи бирақ, қысқа бериледи онда әўлеге барып түнетиў, Алланың я пирлериниң жолына мал атап садақа беретуғын сюжетлер жоқ, динге байланыстырылмайды. Дәстанда усындай жағдайлардың болатуғынлығы ҳаққында профессор Т. Мирзаев: "...айрым мотивлер жоғалып барады яки олардың изи қалады, жаңа мотивлер киритиледи ҳәм қосылып барады", [11:4]-деп атап өтеди.

К.Медетов вариантында қаҳарманның дүньяға келиўи идеализацияланып, динниң тәсири күшейтип бериледи. Шаҳаббаз шын ықласы менен қудаға жылап, перзент ушын жәҳән гезип жүрип бир әўлеге келип түнеп, түсинде аян берип, перзентли болатуғынлығы ҳаққында хабар берилиўи ислам идеологиясының тәсири. Фольклорист Ж.Эшонқул "Алпомиш" дәстанын мысалға келтире отырып: Байбөриниң перзентсизлик жағдайы дәстанда символлық бир мәниге ийе болып, гәп жаңа әўлад – мәдений қаҳарманның туўылыўы ҳаққында болады. Қаҳарман туўылғанда-ақ, оның мойнына жүкленген ўазыйпа, яғный оның өтеўи шәрт болған сынаўлардың алданнан белгилеп қойылыўы", [12:87.] - деп көрсетеди. Демек, ҳәмме дәстанларда да қаҳарманының тәғдири алдынан белгиленип қойылатуғынлығын көрсетеди. Ғәрип пенен Шаҳсәнемниң де өтеўи шәрт болған сынаўлардың алдыннан белгилеп қойылыўы, яғный олардың дүньяға келиўинен-ақ, усындай жүк оларға да жүкленеди. Олар алдындағы тосықларды жеңсе ғана өз мақсетлерине ерисиўи күтиледи.

Карам жыраў варианты менен К.Медетов вариантларын салыстарып қарағанымызда Карам жыраў варианты Ж.Шамуратов, Ә.Тарийхов вариантлар менен жүдә жақын болып келеди. Ал, К.Медетов варианты басқа Алпамыс, Қоблан, ҳәм т.б. дәстанлары сыяқлы перзентсизлик мотиви, туўылыў мотиви менен бирдей десек болады. Мысалы: Ҳамме рәўият кулўрлар Хорезм үлкесида Шахаббаз деген патша болыпты. Жасы ортаға келгенше перзент көрмепти. Қудаға шыны менен жылап перзент ушын жәҳән гезип, жүрип бир әўлиеге келипти. Әўлеге түнеп жатып, түс көрди. Түсинде әўле аян етипти. Әй Аббаз бунша неге йиғларсаң, көз жасың кабыл болды, тилегиң ушын ықласыңа бир қыз бердим жаҳанның раўшаны болғандай деди. Шахаббаз куўанып турады. Үйине келип аўлиениң жолына көп мал сойып садақа берипти. Өзиниң ўәзири билән шағал мәсликте отырып, бас ўәзир Хасанға ай, ўәзирим сениң улың бар, бизге алла қыз берди, екеўмиз қуда болайық деди. Әне екеўи араға қудайды ортаға салып қуда болды", [13:1-2] - деп дәстан усылай даўма етеди. Биз жоқарыда айтып өткен вариантлардан парқы, бул вариантта Хорезим үлкесинде деп басланады ҳәм қудайды кеўлине алып Алладан перзент тилеп әўлеге түнейди, түсине айян берип оған бир қыз атағаны ҳаққында хабар береди.

Р.Қайыпназаров вариантында: "Бурынғы заманда Бағдат шәҳаринде Асан шах деген патша болды. 40 жасына келгенде перзенти болмады. Талай әўлийелерге зыярат етсе де ҳеш нышан болмади. Ақыры патшалығын ўазирине таслап ҳаялы Абаданды ертип, Диябәкирге кетти. Барса Диябакирдиң патшасы Шаҳаббаз Асанды өзине ўәзир етип алды. Арадан бираз күн өткеннен кейин Асан ўазирдиң ҳаялы жүкли болды. Патшаның ҳаялы да жүкли болды. Екеўи аҳлай қуда болды», [14:1] - деп басланады. Көргенимиздей еки бирдей варианттың бир-биреўинен өзгешелиги бар. К.Медетов вариантларын әўлеге түнеп түсинде қызлы болдың деп

аян береди, Р. Қайыпназаров вариантында, қанша әўлелерге түнесе де перзентли бола алмайды Диярбәкирге келгеннен кейин перзентли болады. Айрым диний инанымларда перзентли бола алмаса "журт өзгертиў" деген ырымлар да бар, соған қарағанда журт өзгерткен болыўы да мүмкин.

Карам жыраў вариантында улыўма басқаша, болып басланады. Мысалы: Буның жигитлерге басшылық еткенин күнлеп буны патшаға жаманлап барды. Шахым усы елде Удай деген жигит бар. Қасына жигит жыйнап сени өлтирмекши хәм орныңа патша болмақшы дейди. Удайды елден шығарып жибереди, ол Диярбәкир журтына келеди ҳәм Шаҳаббазға болған ўақыяларды айтады. Сол елде Абадан деген нашарға үйленеди. Шаҳаббаз өзине ўәзир етип алады ҳәм атын Ҳасан деп өзгертеди" [15:1-2]. Жоқарадағы Ж.Шамуратов, Ә.Тарийхов вариантларындағы басланыўы менен бирқанша парық қылады.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда "Ғәрип-ашық" дәстаны феодализим жәмийетиниң сиясий социаллық өмири менен байланыслы сүўретленип, дәстанның тийкарғы идеялық тематикалық, бағдары еки жастың өз муҳаббатын қорғаў, ышқы муҳаббат сезимлерин жырлаў ҳәм алдынан шыққан ҳәр қандай тосықларды жеңип өтип өзлериниң муҳаббатына ерисиўди мақсет етип қояды. Сондай-ақ, дәстанның қарақалпақ миллий вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы ҳәм өзгешеликлери анализ етилип, ҳәр бир бақсының дәстан поэтикасында жеке атқарыўшылық, индвидуаллық өзгешелиги үйренилди.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В.М., Зарипов Ҳ.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: ГИХЛ, 1947.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1979.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный геройческий эпос. – Москва: Гослитиздат. 1947.
4. Мирзаев Т., Саримсақов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти. // Узбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: "Фан". 1991.
5. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық XIV-том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. –Нөкис: "Билим", 1996.
8. Жамалов А. Жазып алған 1962-жыл 1-июль. "Ғәрип ашық Шасәнем" Библиотека филиал АН.Уз ССР инв № 33689.
9. Қарақалпақ фольклоры көп томлық 35-том. Жазып алған: Н.Камалов (1959-жыл). –Нөкис: "Илим" 2011.
10. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятының көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: "Қарақалпақстан", 1988.
11. Мирзаев Т. "Алпомиш" достонининг ўзбек вариантлари. -Тошкент: "ФАН" 1968.
12. Эшонқул Ж. Миф ва бадиий тафаккур. –Тошкент: "ФАН", 2019.
13. Медетов К. "Ғәрип-ашық" " Библиотека филиал АН.Уз ССР, инвентарь номери Р-428, инв № 172958.
14. Қайыпназаров Р. варианты. Көшириўши Баўетдинова С. Инвентарь номери: П-422 Н 172812. Б. 1.
15. Карам жыраў нусқасы «Ғәрип – ашық» Көшириўши: С.Бахадырова. Инвертарь номери Р-512 N176455.

XIX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA DÁSTAN JANRÍ

Ganieva Gulmira Maksetbaevna – *tayanısh doktorant*
ggulmiraganieva@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ЖАНР ЭПОСА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Ганиева Гульмира Максетбаевна – *докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE EPIC GENRE IN 19TH-CENTURY KARAKALPAK LITERATURE

Ganieva Gulmira Maksetbaevna – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: yozma adabiyot, janr, doston, qissa, poema.

Rezyume. Bu maqolada qoraqalpoq yozma adabiyotidagi dostonlar, ularning tadqiq etilishi badiiy xususiyatlari haqida soʻz yuritiladi. Dostonlar qoraqalpoq adabiyotida oʻziga xos oʻrin tutib, badiiyligi hamda janriy oʻziga xosligi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi.

Ключевые слова: письменная литература, жанр, дастан, повесть, поэма.

Резюме. В данной статье рассматриваются эпосы в каракалпакской письменной литературе, их исследование и художественные особенности. Дастаны занимают особое место в каракалпакской литературе, отличаясь от других произведений своим художественным и жанровым своеобразием.

Key words: written literature, genre, epic, short story, poem.

Summary. This article delves in to the epics of written Karakalpak literature, their research and their artistic characteristics. Epics hold a distinctive place with in Karakalpak literature, standing apart from other works due to their artistic beauty and unique genre specific qualities.

Kirisiw. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı óziniń mazmunı, kórkemlik ózgeshelikleri hám xalıqtıń dúnyaqarasın sáwlelendiriwi menen ayrıqsha orın iyeleydi. Dástanlar xalıqtıń tariyxın, turmıs tásirlerin, úrip-ádetlerin hám ruwxıy qádiriyatların saqlap kelgen kórkem miyras bolıp tabıladı. Olar tek bir dáwirdiń jemisi emes, al áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan xalıq dóretiwshiliginiń úlgisi esaplanadı.

Tiykarǵı bólim. Belgili bir waqıya tiykarında dóretilgen keń kólemli lirikalıq shıǵarmalarǵa "dástan" hám "poema" atamaları derlik sinonim tárizinde qollanılıwı baqlanadı. Ullı rus sınshıları V.G.Belinskiy hám N.G.Chernishevskiyler de óz dáwirinde "poema" termini hám janrlıq ózgeshelikleri máselesine ózleriniń bahalı pikirlerin bildirgen. Sonıń ishinde V.G.Belinskiy "Jańa poeziyada epostıń sonday bir ayrıqsha túri bar, ol mazmunı jaǵınan házirgi insannıń dúnyaǵa bolǵan kóz-qarasınıń keńligi menen ádep-ikramlıq máselelerin hám de ómirdiń poetikalıq ideal jaǵdayların qamtıp, artıqsha bayanlawǵa jol qoymaydı. Epostıń bul túri jeke halda "poema" atın bildiredi. Bayronnıń barlıq poemaları, Pushkinniń bir qatar poemaları ("Cıganlar", "Kepter"), sonday-aq Lermontovtıń "Iblis", "Boyarin Orsha" sıyaqlılar usınday shıǵarmalardan", - dep jazadı [1:410].

Belinskiydiń pikirlerine tiykarlanıp, bular jańa qosıq penen jazılǵan dástanlar ekenligin hám poemanıń tiykarında waqıya jatatuǵınlıǵın esapqa alıp, onı epikalıq túrge kirgizedi.

Al, belgili ózbek ádebiyatshısı I.Sultan dástan janrınıń ózgesheligin túsindire otırıp, onda epikalıq hám lirikalıq táreplerdi itibarǵa alıp bılay dep jazadı:

"Dástan tiykarınan alǵanda epikalıq shıǵarma, biraq qosıq formasında jazılıwı onı házirgi waqıtta lirikaǵa da jaqınlastıradı. Dástanda epos hám dramadan parıqlı túrde lirizm ayrıqsha kúsh iyeleydi" [2:180].

Alım zamanagóy ádebiyattaǵı áhmiyetli janrlardan biri bolǵan dástannıń ózine tán ózgesheliklerin áne usı tárizde ashıp bergen. Álbette, dástan janrı haqqındaǵı aytılǵan bul pikirler oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Akademik B.Valixojaevtıń "Ózbek epikalıq poeziyası tariyxınan" atlı izertlew jumısında dástanshılıqtıń tamırların, jańa túrlerdiń jaratılıwın tek ǵana xalıq dástanları, bálki áyyemgi estelikler, atap aytqanda M.Qashǵariydiń "Devonu luǵat-at turk" shıǵarmasında keltirilgen jetik, ótkir sóz, qıssa sıyaqlılar hám jazba ádebiyatta ushırasatuǵın nama úlgileri, másnawiyde jazılǵan poeziyalıq shıǵarmalar hám xamsashılıq dástúrleri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótedi [3:6].

Ulıwma alǵanda "poema" terminin folklor, klassika hám zamanagóy ádebiyatta jaratılǵan úlken kólemli syujeti qosıqqa salınǵan shıǵarmalarǵa qollanıw barlıq xalıqlardıń ádebiyattanıwında ushırasadı. Sonnan kelip shıǵıp qaraytuǵın bolsaq, haqıyqattanda da Sh.Xasanovtıń aytıp ótkenindey, "poema" termini "dástan" termininiń evropaǵa tán ekvivalenti degen kózqaras kelip shıǵadı. Degen menen waqıya-hádiyselerdi qosıq formasında súwretlegen shıǵarmalardıń barlıǵın poema dep ataw orınsız boladı. Sebebi ayrım izertlengen miynetlerde dástanlardıń da poema termini menen atalǵanlıǵın kóremiz. Gápimizdiń dálili retinde, XX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı ózbek ádebiyatında dóretilgen dástanlardıń poetikasın keń túrde izertlegen ilimpaz Sh.Xasanov "poema" atamasın "dástan" atamasınıń evropaǵa tán ekvivalenti dep kórsetedi [4:68].

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatın, ásirese Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwshiligin tereń izertlegen belgili ilimpaz Q.Jarimbetov bolıp, onıń ilimiy miynetleri XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiw, rawajlanıw tariyxı hám janrlıq ózgesheliklerin úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Q.Járimbetovtıń miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq jaqtan bayıwı, shıǵıs ádebiyatı tásirinde jazba ádebiyatı úlgileriniń kóbeyiwi haqqında keńnen toqtalıp ótilgen.

XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiw dáwiri retinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı klassik shayırlar dóretiwshiligin klassifikaciya qılǵan hám olardıń zamanı menen baylanıslılıǵın ashıp bergen. Q.Jarimbetovtıń izertlewleri XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń forması, mazmunı, kórkemlik sheberligi hám shıǵıs ádebiyatı menen baylanıslılıǵın ilimiy tiykarda úyreniwde áhmiyetli orın tutadı.

"XIX ásirdegi ádebiy process folklor menen jazba ádebiyattıń bir-birine tásir etiw, bir-birin ózlestiriw, bir-birine eliklew jaǵdayında rawajlandı. Bul dáwirde janrlıq atamalar hám jikleniwler kórkem dóretiwshiliktiń ámeliy barısında qáliplesip bardı. XIX ásir qaraqalpaq sóz ónerindegi baslı janrlıq atamalar tómendegilerden ibarat:

-dástanlar, shejireler, qıssalar, qosıqlar yamasa ǵázzeller, tolǵawlar, termeler hám t.b" [5:23].

Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı xalıqtıń ruwxıy turmısınıń aynası bolıp, qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiwinde hám rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı. "Al, XIX ásirdegi shayırlardıń dástanları ashıqlıq temanı, dramatizmge tolı qızıqlı waqıyalardı sáwlelendiredi. Original dástanlardan Berdaqtıń "Shejire", "Aqmaq patsha", "Ráwshan", "Xorezm" hám t.b. dástanları belgili" [6:54].

Bunnan biz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrınıń óz aldına janr sıpatında rawajlana baslaǵanlıǵın kórsek boladı.

"Aqmaq patsha" dástanı XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında payda bolǵan jazba dástan janrınıń jańa hám ózine tán úlgilerinen biri bolıp esaplanadı. Bul shıǵarma haqqında ádebiyattanıw iliminde bir qatar ilimiy pikirler aytılǵan. Ásirese, Berdaq dóretiwshiliginiń ideyalıq baǵıtın bahalaw máselelerinde hár qıylı qaraslar ushırasadı.

Belgili ilimpaz Nájim Dáwqaraev "Aqmaq patsha" dástanınıń ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgesheliklerine baylanıslı salmaqlı ilimiy pikirler bildirgen. Ol óz miynetlerinde dástannıń mazmunına qısqasha toqtalıp, onıń qaharmanların, xarakterin ulıwmalastırıwshı juwmaqlar isledi. N.Dáwqaraevtıń pikirleri dástannıń mazmunı hám onıń iri-iri belgilerine sholıw (obzor) xarakterine iye bolıp shıqqan.

Sonday-aq I.T.Saǵıytov "Berdaqtıń tvorchestvosı" atlı monografiyasında "Aqmaq patsha" dástanına arnawlı bólim ajıratqan. Bul izertlewde dástannıń ideyalıq mazmunı, unamlı hám unamsız obrazları, shıǵarmanıń jazılıw tariyxı hám onı bahalawǵa baylanıslı pikirler keń túrde tallanǵan. Alım házirgi dáwir talapları negizinde qunlı juwmaqlar jasap, shıǵarmanıń ádebiy áhmiyetin ashıp bergen.

Q.Maqsetov "Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası" degen kitabında dástanlardıń eki túriniń bar ekenligin, biri awızeki xalıq dóretpesi túrindegi, ekinshisi belgili bir avtor (shayır) tárepinen dóretilgen jazba dástanlar hám usı ekinshi túrine Berdaq Ǵarǵabay ulınıń "Aqmaq patsha" dástanı, Abbaz Dabılovtıń "Bahadır" dástanı, Sadıq Nurımbetovtıń "Baxtiyar" dástanları mısal bolatuǵınlıǵın jáne bul atamanıń Nawayı, Hafız, Jámiy dáwirinen berli tradiciya bolıp qáliplesip, házir bul sózdiń iri poeziyalıq polotno mánisine iye bolıp otırǵanın durıs kórsetip berdi [7:37].

Durısında da xalıq awızeki dóretpesindegi dástanlar menen jazba dástanlar birin-biri tákirarlamaytuǵın parıqqa iye. Sonıń menen birge jazba dástanlar xalıq dástanlarınıń rawajlanǵan bir salasına, awızeki dástan tradiciyasın esapqa alıp, onıń ishinen ósip shıqqan jańa jazba formaǵa uqsaydı.

Demek, "Aqmaq patsha" dástanı qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástan janrınıń rawajlanıwında ayrıqsha orın tutqan, ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgeshelikleri birikken klassikalıq shıǵarma retinde bahalanadı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń baslı ideyalıq jónelisleriniń biri bul qaraqalpaqlardıń xalıqlıq ózligin jırlaw, olardıń ótmishin, qaharmanlıq tariyxın, keleshegin jırlaw. Qaraqalpaqlardıń óz aldına xalıq bolıp uyımlasıw, qáliplesiw tariyxın shejire janrında bayanlaytuǵın "Shejire" dástanın atap ótiw múmkin.

N.Dáwqaraev XX ásirdiń 30-50-jılları aralıǵında Berdaq "Shejire"si boyınsha dáslepki ilimiy obyektiv pikir bildirgen alım bolıp tabıladı.

Haqıyqatında, N.Dáwqaraev Berdaqtıń "Xorezm", "Shejire" sıyaqlı tariyxıy dástanların izertlew arqalı óz xalqı ádebiyatınıń tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bir sistemaǵa túsiriw, onı ilimiy jaqtan úyreniw ushın jan-tánin ayamay gúresti. Sol ushın da ol "Shejire"niń tariyxıy tiykarların keńnen ashıp beriwge háreket etti. Solay etip, ilimpaz Berdaqtıń bul "Shejire" arqalı óz xalqınıń tariyxın islep shıǵıw ushın birinshi bolıp qolına qálem alǵan qaraqalpaq zıyalısı ekenligin dástiyarlı dálillep berdi. Ulıwma, Berdaq "Shejire"si haqqındaǵı dáslepki ilimiy pikir N.Dáwqaraevtıń "Berdaq shayır" haqqındaǵı usı izertlewlerinen baslanadı.

N.Dáwqaraev penen bir qatarda usı 30-40-jıllarda "Shejire"ni jıynap, bastırıp shıǵarıwǵa hám izertlewge belsene qatnasqan ilimpazlardıń biri I.Saǵitov boldı. Ol óziniń usı jıllarda jarıq kórgen "Berdaq-ullı patriot shayır" (1943), "Berdaqtıń tvorchestvosı" (1958) miynetlerinde Berdaq dóretiwshiligin arnawlı izertley otırıp, onıń "Shejire" shıǵarması jóninde bahalı pikirler bildirip ketken.

Á.Paxratdinov ótken ásirdiń 70-80-jıllarında Berdaqtanıw ilimine, sonıń ishinde "Shejire"ni izertlew máselelerine salmaqlı úles qosqan záberdes alım bolıp tabıladı. Bul pikirlerimizdiń durıslılıǵın onıń usı jıllarda bastırıp shıǵarǵan "Qaraqalpaq shejiresi" (1984), "Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları" (1987), "Berdaq shayır tvorchestvosınıń jıynalıw, basıp shıǵarılıw hám izertleniw tariyxınan" (1980) sıyaqlı monografiyalıq miynetleri menen kóp sanlı ilimiy maqalaları ayqın kórsetip turadı. Ol bul miynetleriniń kópshiliginde Berdaqtıń "Shejire" dástanınıń jıynalıwı, bastırıp shıǵarılıwı hám izertleniwi, ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri mashqalalarına ayrıqsha dıqqat awdarıp, bul dóretpe boyınsha burın Berdaqtanıw iliminde gáp etilmegen kóp ǵana pikirlerdi ortaǵa taslaydı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxında folklordan jazba ádebiyatqa ótiw procesi úlken áhmiyetke iye boldı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, jazba ádebiyattıń payda bolıw dáwirinde ulıwmalıq avtorlıqtan jeke avtorlıqqa ótiw bayqaladı. Biraq, bul process birden emes, áste-aqırın ámelge asqan. Sol sebepli aldıńǵı jazba shıǵarmalarda avtorlıq obrazı anıq kórinbeydi, folklorlıq bayanlaw usılı basım bolıp qaladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirge kelgende qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen tıǵız baylanısta boldı. Folklorlıq janrlar, obrazlar, motivler hám súwretlew quralları jazba ádebiyatqa keń túrde ótti. Sonıń menen birge ayırım jazba shıǵarmalar xalıq arasında keń taralıp, folklorlıq variantlarda jasadı. Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen jazba ádebiyattıń óz ara

baylanısqan ótiw dáwiri retinde belgilenedi. Qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástanlar xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslı bolıp, xalıq shayırları dástanlarda ómir shınlıǵın súwretlewde, qahárman obrazın jasawda, poeziyalıq formalardı kórkemlew quralların qollanıwda jetiskenliklerge erisken.

Ádebiyatlar

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинении. Том VI. –Москва: Академ наук, 1955.
2. Иззат Султан, Адабиёт назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2005.
3. Валихўжаев У. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. -Тошкент: «Фан», 1974.
4. Хасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек достонлари поэтикаси. Филология фанлари докторлик диссертацияси. –Тошкент: 2004.
5. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. -Nókis: “Bilim”, 2004.
6. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. -Nókis: “Bilim”, 2004.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан»,1965.

ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ LIRIKASÍNDA POETIKALÍQ OBRAZDÍ JARATÍWDA LEYTMOTIVTIŃ XÍZMETI

(Shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqları mısalında)

Xojamuratov Ramil Ibraximovich – *doktorant*
hozamuratovramil@gmail.com
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

РОЛЬ ЛЕЙТМОТИВА В СОЗДАНИИ ПОЭТИЧЕСКОГО ОБРАЗА В УЗБЕКСКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИРИКЕ

(на примере стихотворений поэтов Э.Вахидова и Т.Жумамуратова)

Хожамуратов Рамиль Ибрахимович – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE ROLE OF THE LEITMOTIF IN CREATING POETIC IMAGERY IN UZBEK AND KARAKALPAK LYRIC POETRY

(Based on Poems by E.Vahidov and T.Jumamuratov)

Khojamuratov Ramil Ibrakhimovich – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: leytmotiv, motiv, poetik obraz, xotira, lirik subyekt, semantik taraqqiyot, o‘q obrazi, to‘lqin obrazi, kogeziv funksiya, qiyosiy tahlil.

Rezyume. Maqolada o‘zbek va qoraqalpoq lirikasida leytmotivning poetik obrazlar tizimini shakllantirishdagi o‘rni qiyosiy-lingvopoetik aspektda tadqiq etilgan. E.Vohidovning «Dehli aeroportidagi voqea», T.Jumamuratovning «To‘lqinda» she’rlarida o‘q va to‘lqin obrazlarining semantik taraqqiyoti tahlil qilinadi.

Ключевые слова: лейтмотив, мотив, поэтический образ, память, лирический субъект, семантическое развитие, образ пули, образ волны, когезивная функция, сравнительный анализ.

Резюме. В статье в сравнительно-лингвопоэтическом аспекте исследуется роль лейтмотива в формировании системы поэтических образов в узбекской и каракалпакской лирике. Анализируется семантическое развитие образов стрелы и волны в стихотворениях Э.Вахидова «Случай в аэропорту Дели» и Т.Жумамуратова «На волне».

Key words: leitmotif, motif, poetic image, memory, lyrical subject, semantic development, image of the bullet, image of the wave, cohesive function, comparative analysis.

Summary. The article examines, from a comparative linguopoetic perspective, the role of the leitmotif in shaping the system of poetic images in Uzbek and Karakalpak lyric poetry. It analyzes the semantic development of the images of the arrow and the wave in E.Vahidov’s poem An Incident at Delhi Airport and T.Jumamuratov’s poem On the Wave.

Kirisiw. Lirikalıq shığarmada ayırım obrazlar tek belgili bir predmetti, tábiyat qubılısın yamasa waqıyanı súwretlew menen sheklenbeydi. Olar teksttiń túrli bólimlerin birlestiriwshi semantikalıq orayǵa aylanıp, lirikalıq subyekttiń keshirmeleri menen oy-pikirleriniń rawajlanıw bağdarın belgileydi. Bunday obraz shığarmanıń dawamında jańa belgiler, waqıyalar hám associaciyalar menen bayıp, ayırım súwretlew quralınan shığarmanıń ulıwma ideyalıq-kompoziciyalıq dúzilisin qáliplestiretuğın leytmotiv dárejesine kóteriledi.

«Leytmotiv» termini nemis tilindegi *Leitmotiv* – «jetekshi motiv» túsiniginen kelip shıqqan. Dáslep muzıkatanıwda qollanılğan bul termin keyinirek ádebiyattanıwda shığarmanıń dawamında tákirarlanıp, onıń ideyalıq hám emocional rawajlanıwın basqaratuğın motiv, obraz yamasa sóylew elementi mánisinde qollanıla baslaydı.

Ilimpazlar D.Quronov, Z.Mamajonov hám M.Sheralieva tárepinen dúzilgen «Ádebiyattanıw sózligi»nde leytmotiv keń mánide avtor tárepinen alǵa súrilgen tiykarğı ideyanıń shığarma dawamında úzliksiz aytılıp barılıwı sıpatında túsindiriledi. Tar mánide bolsa ol shığarmadağı áhmiyetli ideya, sezim, xarakter jağdayı yamasa olardı bildiriwshi obraz hám sóylew elementleriniń qayta-qayta aktuallasıwın ańlatadı [1].

Ilimpaz B.V.Tomashevskiy motivti shığarma temasınıń bóliniwi múmkin bolmağan eń kishi mánilik bólegi sıpatında bahalaydı. Shığarmanıń quramında qayta payda bolıp, onıń tematikalıq hám kompoziciyalıq rawajlanıwına bağdar beretuğın motiv leytmotivlik qásiyetke iye boladı [2:137-141].

Motiv penen leytmotiv arasındağı tiykarğı parq olardıń tekstlik belsendiliginde kórinedi. Motiv belgili bir waqıya, obraz yamasa psixologiyalıq jağdaydıń tiykarı bolıwı múmkin. Leytmotiv bolsa teksttiń túrli bólimlerinde qayta aktuallasıp, basqa obrazlar hám motivlerdi óziniń átirapına birlestiredi. Sonlıqtan hár bir leytmotivti motiv dep bahalaw múmkin, biraq hár qanday motiv leytmotiv dárejesine kóterile bermeydi.

Leytmotivti leksikalıq tákirar hám refren menen de bir qubılıs dep qarawǵa bolmaydı. Leksikalıq tákirarda belgili bir sózdiń qayta qollanılıwı tiykarğı orında turadı. Refrende sóz, sóz dizbegi yamasa qosıq qatarı belgilengen kompoziciyalıq orınlarda tákirarlanadı. Leytmotivte bolsa bir obraz yamasa máni sózbe-sóz tákirarlanbasa da, sinonimlik qayta ataw, metaforalıq ózgeris, associaciya hám bir-birine jaqın semantikalıq belgiler arqalı tekst dawamında úzliksiz rawajlanadı.

Tariyxıy qosıqlarda leytmotiv ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi ótmishtegi waqıya lirikalıq tekstte bárqulla xronologiyalıq izbe-izlikte bayanlanbaydı. Ol belgili bir predmet, mákan, tábiyat qubılısı yamasa seziw tájiriybesi arqalı qayta aktuallasadı. Materiallıq predmet ótmish

waqıyanıń gúwasına, tábiyat kórinisi bolsa psixologiyalıq este saqlawdı háreketke keltiriwshi faktorǵa aylanadı.

Usı kózqarastan shayırlar E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» hám T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıqların salıstırıp úyreniw áhmiyetli. Birinshi shıǵarmada tariyxıy este saqlaw oq obrazı, ekinshisinde avtobiografiyalıq este saqlaw tolqın obrazı arqalı sáwlelendirilgen.

Izertlewdiń maqseti – ózbek hám qaraqalpaq lirikasında leytmotivtiń poetikalıq obrazlar sistemasın qáliplestiriwdegi xızmetin shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqları tiykarında salıstırmalı-lingvopoetikalıq aspektte anıqlaw bolıp tabıladı.

Usı maqsetke erisiw ushın tómendegi wazıypalar belgilendi: motiv, leytmotiv, refren hám leksikalıq tákirardıń teoriyalıq ayırmashılıqların anıqlaw; oq hám tolqın obrazlarınıń teksttegi semantikalıq rawajlanıw basqıshların belgilew; bul obrazlardıń lirikalıq subyekt hám este saqlaw menen qatnasın ashıw; hár eki leytmotivtiń tekst bólimlerin bir semantikalıq oray átirapına birlestiriw xızmeti, kompoziciyalıq xızmetlerin salıstırıw; ózbek hám qaraqalpaq lirikasında este saqlawdı poetikalıq obrazlar arqalı sáwlelendiriw, olardıń ulıwma hám milliy ózgesheliklerin anıqlaw.

Izertlew materialları. Izertlew materialı sıpatında shayırlar E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» hám T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıqları alındı. Bul shıǵarmalardı tańlaw tómendegi belgiler menen tiykarlanadı: 1. Hár eki qosıqta da tariyxıy tema oraylıq orın iyeleydi. 2. Este túsiriw abstrakt túsinik túrinde emes, anıq obraz arqalı sáwlelendirilgen. 3. Oq hám tolqın obrazları shıǵarma dawamında jańa semantikalıq belgiler menen bayıp baradı. 4. Hár eki obraz ótmish penen házirgi waqıt arasında baylanıs ornatadı. 5. Obrazlardıń semantikalıq rawajlanıwı lirikalıq subyekttiń ruwxıy jaǵdayı menen tikkeley baylanısqan.

Izertlew metodları. Maqalada salıstırmalı-tipologiyalıq, lingvopoetikalıq analiz, kontekstlik analiz, interpretaciyalıq metodlardan paydalanıldı.

Izertlewde poetikalıq obrazdı leytmotiv sıpatında bahalaw ushın tómendegi kriteriylar basshılıqqa alındı: obrazdıń teksttiń túrli bólimlerinde semantikalıq jaqtan qayta aktuallasıwı; basqa obrazlar, waqıyalar hám keshirmelerdi bir orayǵa birlestiriwi; hár bir jańa kontekstte qosımsha máni iyelewi; lirikalıq subyekttiń emocional hám ruwxıy háreketin bildiriwi; shıǵarmanıń kompoziciyalıq hám semantikalıq pútinligin támiyinlewi; konkret predmetlik obrazdan ulıwmalastırıwshı simvolǵa shekem rawajlanıwı.

Leytmotivtiń leksikalıq tákirar hám refrenden parqı tómendegi kóriniste belgilenedi:

Qubılıs	**Tiykarǵı belgisi**	**Teksttegi xızmeti**
Leksikalıq tákirar	Sózdiń qayta qollanılıwı	Mánini kúsheytiw hám tekstlik baylanıs payda etiw
Refren	Sóz, dizbek yamasa qatardıń belgili kompoziciyalıq orınlarda tákirarlanıwı	Bántlerdi ritmlik-kompoziciyalıq jaqtan birlestiriw
Leytmotiv	Obraz yamasa mániniń túrli formalarda sistemalı aktuallasıwı	Teksttiń ishki semantikalıq rawajlanıwın basqarıw

Usıǵan muwapıq, refren qosıqtıń belgili orınlarında birdey formada qaytalanıp, onıń bántlerin birlestiredi; leytmotiv bolsa tekst dawamında mánilik jaqtan rawajlanıp baradı.

Izertlew nátiyjeleri. Shayır E.Vahidovtıń «Dehli aeroportında bolǵan waqıya» qosıǵında lirikalıq waqıya aeroporttaǵı texnikalıq qadaǵalawdan baslanadı. Qadaǵalaw apparatı jolawshınıń denesinde metall bar ekenin anıqlaydı:

Шунда таржимонга дер кекса шоир:
«Тушунтир, ҳеч нарса яширганим йўқ.
Сергак аппарати илгаган темир -
Кўкрагим остида қолиб кетган ўқ » [3:272].

Úshinshi qatardaǵı «temir» lekseması predmettiń ulıwma materiallıq qásiyetin bildiredi. Apparat predmettiń tariyxın, onıń insan ómirindegi ornın yamasa emocional qımbatın túsinbeydi. Ol tek metall zattıń bar ekenin anıqlaydı. Sonlıqtan «temir» dáslep denotativlik hám neytral nominaciya sıpatında qollanılǵan.

Keyingi qatarda sol predmet «oq» dep qayta ataladı. Nátiyjede onıń semantikalıq statusı keskin ózgeredi. Oq ápiwayı metall emes, al belgili bir tariyxıy waqıya, fizikalıq jarahat hám ómirlik tájiriybe menen baylanısqan predmet:

temir - metallıq belgi; oq - tariyxqa iye predmet.

«Kókiregim astında qalǵan» dizbegi oqtıń lirikalıq qaharman denesinde saqlanıp qalǵanın bildiredi. Bunda tariyx abstrakt este saqlaw emes, al insan denesinde materiallasqan iz sıpatında kórinedi. Urıs tamamlanǵanı menen, onıń aqıbeti deneden shıǵıp ketpegen. Solay etip, oq ótmish tariyxtıń házirgi turmısta dawam etip atırǵanlıǵın ańlatadı.

Obraz Smolensk sawashı menen baylanıstırılǵannan keyin, onıń semantikalıq kólemi individual biografiyadan jámáátlik tariyxqa shekem keńeyedi. Lirikalıq qaharmannıń jeke jarahatı arqalı sol dáwirdegi urıs áwladınıń ulıwma táǵdiri sáwlelenedi. Bir insannıń denesindegi oq millionlaǵan insan basınan ótkergen tariyxıy tragediyanıń koncentraciyalanǵan belgisine aylanadı.

apparat ushın oq – qáwipli metall; insan ushın oq – ótmishtegi tragediyanıń awırıwlı gúwası; waqıya tınısh zamanda júz beredi, biraq predmet urıs dáwirin qayta aktuallastıradı.

Oq sózi tekstte kóp márte tákirarlanbaǵanı menen, ol keyingi pikir hám ishki keshirmelerdiń baǵdarın belgileydi. Waqıya, biografiyalıq este saqlaw, fizikalıq awırıw hám tariyxıy juwmaqlardı bir semantikalıq orayǵa birlestiredi. Bul qásiyet onı ápiwayı kórkem detal emes, al leytmotiv sıpatında bahalawǵa tiykar boladı.

Oq leytmotiviniń eń áhmiyetli ózgesheligi – este saqlawdıń denelik-materiallıq formasın jaratıwı bolıp tabıladı. Tariyx tek insan sanasında saqlanbaydı, al onıń denesine sińip ketedi. Nátiyjede lirikalıq qaharman urıstı eslewshi subyekt ǵana emes, tariyxıy waqıyanı óz denesinde alıp júriwshi tiri hújjet sıpatında kórinedi.

Shayır T.Jumamuratovtıń «Tolqında» qosıǵında tolqın obrazı Aral tábiyatı, balalıq este saqlawı, waqıt háreketi hám lirikalıq subyekttiń ózligi arasında semantikalıq baylanıs ornatadı:

Balalıq ótken basımnan,
Uyqıda kórgen tús bolıp.
Suwda da júzdim jasımnan,
Kókke de ushtım qus bolıp [4:67].

Balalıqtıń «uyqıda kórgen tús»ke megzetiliwi onıń ótmishte qalǵanın hám shayır yadında túske, qıyalǵa uqsas

kórinis alǵanın bildiredi. Suwda júziw hám qus bolıp kókke ushıw obrazları balalıqqa tán erkinlik, keńlik hám háreket mánilerin aktuallastıradı.

Qosıqtıń birinshi bántinde «tolqın» lekseması tikkeley qollanılmaǵan. Biraq suw, júziw, ushıw hám tús obrazları tolqınnıń keyingi semantikalıq rawajlanıwı ushın associaciyalıq tiykar tayarlaydı. Demek, leytmotiv sózdiń birinshi ret qollanılıwınan emes, al oǵan alıp baratuǵın semantikalıq maydannan baslanıwı múmkin.

«Aralǵa keldim oralıp» qatarındaǵı lirikalıq qaharman Aralǵa qaytıp keliwi arqalı ózi tuwılıp-ósken mákanına qaytadı, al tolqındı kórgennen keyin yadında balalıq dáwirine qaytadı. Bul eki háreketti tolqın obrazı birlestiredi:

Aralǵa qaytıw – tolqındı kóriw – jaslıqtı eslew. Tolqınǵa «nazlanıw», «buralıw» hám «jaslıqtı eske salıw» sıyaqlı insanǵa tán qásiyet hám háreketler berilip, ol janlandırılǵan obrazǵa aylandırılǵan. Tolqın endi passiv peyzaj detalı emes, al este saqlawdı háreketke keltiriwshi belsendi subyektke aylanadı.

Keyingi qatarlarda tolqınlardıń háreketi waqıt hám áwladlardıń dawamlılıǵı menen associaciyalıq qatnasqa kirisedi. Bir tolqınnıń artınan ekinshi tolqınnıń keliwi jıllar hám áwladlardıń almasıwın esletedi. «Tolqınnan tolqın tuwadı» qatarında tábiyat háreketi áwladlar dawamlılıǵınıń poetikalıq modeline aylanadı. Ayırım tolqın payda boladı, háreketlenedi hám joǵaladı. Biraq tolqınlanıw procesi toqtamaydı. Bul semantikalıq qatnasta waqıt hám zaman sáwlelenedi: ayırım tolqın – ótip baratırǵan insan ómiri; tolqınlar dizbegi – tirishilik hám áwladlardıń dawamlılıǵı; tolqın háreketi – waqıt aǵımı; Aral – este saqlawdı ózinde saqlaytuǵın mákan.

Qosıqtıń kulminaciyalıq noqatında lirikalıq subyekt ózin tolqın menen tikkeley baylanıstıradı. «Tuwılǵan janman tolqında» metaforalıq konstrukciyası tolqındı sırtqı tábiyat qubılısınan shaxsiy ózlik belgisine aylandıradı. Lirikalıq subyekttiń tuwılıwı biologiyalıq mániden tısqarı mákan hám ruwxıy mazmunǵa iye boladı. Onı Aral ortalıǵı, tolqınnıń háreketi hám suw menen baylanıslı mádeniyat qáliplestirgen. Sonlıqtan tolqınnıń qásiyetleri lirikalıq qaharmannıń xarakterine kóshedi: tolqınnıń háreketsheńligi – belsendilik; kúshi – shıdamlılıq hám mártlik;

tákirarlanıwı – este saqlaw dawamlılıǵı; erkin háreketi – balalıqtıń sheksiz ruwxı.

Qosıq aqırında lirikalıq qaharman «Jaslıǵım qayta oraldı.» - dep juwmaq shıǵaradı. Balalıq real xronologiyalıq waqıt sheńberinde qaytpaydı. Biraq tolqın tásirinde ol este saqlaw hám emocional keshirme túrinde qayta tiklenedi. Demek, leytmotiv xronologiyalıq waqıttı psixologiyalıq waqıtqa aylandıradı.

Talqılaw. Shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqlarındaǵı oraylıq obrazlar konkret materiallıq tiykarǵa iye. Oq – metall predmet, tolqın – suwdıń tábiyiy háreketi. Biraq olar teksttiń ishinde denotativlik máni menen sheklenbey, este saqlawdıń túrli kórinislerin bildiriwshi semantikalıq modelge aylanadı.

Shayır E.Vahidovtıń qosıǵında ótmish insan denesiniń ishinde saqlanadı. Este saqlawdı háreketke keltiriwshi faktor sırtqı apparat bolǵanı menen, onıń deregi lirikalıq qaharmannıń denesinde jaylasqan. Sonlıqtan oq obrazında este saqlawdıń ishki-denelik modeli qáliplesedi.

Shayır T.Jumamuratovtıń qosıǵında este saqlaw tuwılǵan mákanǵa qaytıw arqalı aktuallasadı. Aral tolqını sırtqı peyzaj elementi bolıwı menen birge, lirikalıq subyekttiń ishki dúnyası hám biografiyalıq ótmishin qayta tikleydi. Bul jerde este saqlawdıń sırtqı-mákanlıq modeli payda boladı.

Oq hám tolqın obrazlarınıń waqıt penen qatnası da birdey emes. Oq ótmishtegi jarahattıń tamamlanbaǵanın hám onıń házirgi turmısta ele de bar ekenin bildiredi. Bul obraz xronologiyalıq jaqtan ótip ketken tariyxıy waqıyanıń fizikalıq nátiyjesi házirgi zamanda dawam etetuǵının kórsetedi.

Tolqın bolsa waqıttıń ótiwi menen birge este saqlawdıń qayta tikleniw imkaniyatın sáwlelendiredi. Tolqınlar almasıp turadı, biraq tolqınlanıw toqtamaydı. Sol sıyaqlı áwladlar almasıp, insan ómiri ótip barsa da, tirishilik hám este saqlaw dawam etedi.

Birinshi qosıqta tariyxıy awırıw hám sergeklik, ekinshisinde saǵınısh hám ruwxıy jańalanıw basım. Sol sebepli eki qosıqta este saqlawdıń tómendegi poetikalıq modelleri qáliplesken:

Analizlengen qosıqlarda leytmotiv bir obrazdı tákirarlaw menen sheklenbeydi. Ol basqa obrazlardıń mánisin de óziniń semantikalıq maydanına tartadı. Shayır E.Vahidovtıń qosıǵında apparat, temir, oq, kókirek, jarahat, Smolensk sawashı hám urıs áwladı bir semantikalıq shınjırdı payda etedi. Usı birliklerdiń barlıǵı oq leytmotivi átirapında birlesedi. Nátiyjede texnikalıq qadaǵalawǵa baylanıslı ápiwayı turmıslıq waqıya tariyxıy este saqlaw haqqındaǵı filosofiyalıq juwmaqqa aylanadı.

Juwmaq. Salıstırmalı-lingvopoetikalıq izertlewlerden tómendegidey juwmaqlarǵa keldik: Leytmotiv tek belgili bir sózdiń sistemalı tákirarlanıwı menen emes, obrazdıń semantikalıq belgileriniń tekst dawamında qayta aktuallasıwı arqalı da qáliplesedi.

Ulıwma alǵanda, leytmotiv poetikalıq teksttiń ishki semantikalıq pútinligin támiyinleytuǵın dinamikalıq obrazlı birlik bolıp tabıladı. Onıń xızmeti bir sózdi qayta-qayta qollanıw menen sheklenbeydi. Leytmotiv shıǵarmanıń túrli bólimlerinde jańa mániler hám associaciyalar menen bayıp, waqıya, keshirme hám obrazlardı bir konceptuallıq oray átirapına birlestiredi.

Ádebiyatlar

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Ádebiyattanıw sózligi. – Tashkent: «Akademnashr», 2010.
2. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Лениград: Государственное издательство, 1925.
3. Воҳидов Э. Бедорлик: Шеърлар ва драмалар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1985. 272-б.
4. Жумамуратов Т. Аралга келдим оралып… – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2016.
5. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
6. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: очерки русской литературы XX века. – Москва: «Наука», 1994.

VERLIBR JANRÍNÍŃ TEORIYALÍQ TALQÍLANÍWÍ

Jienbaev Musa Azatbaevich – *tayansh doktorant*
jienbaevmusa1998@gmail.com
Berdaq atındaģı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЖАНРА ВЕРЛИБРА

Жиенбаев Муса Азатбаевич – *базовый докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THEORETICAL ANALYSIS OF THE GENRE OF VERS LIBRE

Jienbaev Musa Azatbaevich – *doctoral student*
Karakalpak State university named after Berdakh

Tayanch so'zlar: lirika, verlibr janri, ritmik xususiyatlar, lirik proza, prozaviy lirika, sintaksistik verlibr, intonatsiya, logik urg'u.

Rezyume. Maqolada lirikadagi verlibr janri, uning kelib chiqishi, an'anaviy va yangi turlari, ritmik xususiyatlari va shakliy tuzilishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek verlibr janrining qofiya, vazn, satr, sher mazmuniga tasiri va gramatik xususiyatlari ham tahlil qilinadi.

Ключевые слова: лирика, жанр верлибра, ритмические особенности, лирическая проза, прозаическая лирика, синтаксический верлибр, интонация, логическое ударение.

Резюме. В статье рассматриваются жанр верлибра в лирике, его происхождение, традиционные и новые виды, ритмические особенности и формальная структура. Также анализируются влияние жанра верлибра на рифму, размер, строку и содержание стихотворения, а также его грамматические особенности.

Key words: lyrics, free verse genre, rhythmic features, lyrical prose, prosaic lyrics, syntactic free verse, intonation, logical stress.

Summary. The article examines the genre of free verse in lyrics, its origins, traditional and new types, rhythmic features, and structural composition. It also analyzes the impact of the free verse genre on rhyme, meter, line, and poetic content, as well as its grammatical features.

Kirisiw. Dúnya ádebiyattanıwında verlibr búgingi kúnge shekem kóp izertleniwine qaramay lirikadaģı eń tartıslı hám quramalı janrlardıń biri bolıp qalmaqta. XIX ásirde qáliplesken bul janrģa Evropa shayırlarınıń dóretiwshilik izlenisleri, lirikada jańa forma jaratıw maqseti menen tiykar salındı. Ózinde epikanıń da, lirikanıń da elementlerin jámlegen janr XIX ásir anglichan ádebiyatında proza, nemis ádebiyatında antik grek lirikası, al francuz ádebiyatında dástúriy francuz qosıqlar tiykarında qálipleskenlikten, janrdıń teoriyalıq negizleri, túrleri hám poetikalıq ózgeshelikleri túrlishe analizlenbekte, janrdıń shegarasın belgilewde tartıslı pikirler, kózqaraslar dawam etpekte.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Verlibr – (fr. vers – qosıq, libres - erkin) ólshem hám uyqasqa iye bolmaģan, prozadan tek belgilengen qosıq qatarlarına ajıratılıwı menen parıqlanatuģın qosıq [1:957]. Onda qosıq qatarları, gápler shayırdıń poetikalıq maqseti hám qálewine baylanıslı jayģastırıladı. Belgili rus ádebiyatshısı V.M.Jirmunskiv erkin qosıqtıń dástúriy qosıqtan baslı ayırmashılıģın hám áhmiyetin bılay túsindiredi: "Dástúriy qatań metrikalıq kompoziciyanıń bolmawı, yaģnıy metrikalıq jaqtan teńdey qosıq qatarlarına hám strofalarģa bólinbew – kompoziciyalıq dúzilistiń basqa da áhmiyetli faktorların, birinshi gezekte, ritmikalıq-sintaksislik parallelizmniń hár qıylı túrlerin baslı orınģa shıģaradı. Sintaksislik qatarlardıń kórkemlik jaqtan tártiplestiriliwi hám oģan baylanıslı bolģan pátlerdiń nızamlı jayģasıwı bizler kónligip qalģan strofalıq lirikadaģı qatań metrikalıq sxemanıń ornın basadı" [2:527-528]. Bul pikirler verlibrdiń dástúriy qosıqtan ayırmashılıqların kórsetiw menen birge ústemlik táreplerin de ashıp berdi. Óytkeni, verlibr dástúriy lirikaģa jayģaspaģan qosıq formaların, ritmikalıq ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendire aldı.

Erkin qosıqtıń imkanyatları tuwralı lirika izertlewshisi M.Gasparov mınaday pikirlerdi bildiredi: "Eger taktovik (rus lirikasındaģı qosıq túrlerinen biri – M.J) taza tonikanıń eń tártipke salınģan forması bolģan bolsa, onıń eń erkin forması – ritm hám rifmasız jazılģan erkin qosıq (verlibr) edi. Ol XX ásir Evropa poeziyasında rawajlana baslaydı. Erkin qosıq "qosıqtan" hám "prozadan" kelip shıqqan dep qabıllanıwı múmkin, bunda tek ekinshisi ģana qosıq qurılısındaģı revolyuciyalıq hádiyse bolıp esaplanadı" [3:231]. M.Gasparov erkin qosıqtıń proza tiykarında payda bolıwı degende – verlibr dástúriy qosıq ólshemlerine emes, al prozalıq sóylew namasına, onıń sintaksislik qurılısına súyeniwin názerde tutadı. Erkin qosıq ózine jat bolģan "proza" maydanına kirip, onı ritmge saladı. Bul qosıq qurılısınıń sırtqı qatań qaģıydaların rifma, buwın sanı, turaqlı metr, irkilis belgilerin tárk etip, prozalıq tildiń ishki imkaniyatlarınan qosıq jasaw degen sóz. Ózbek ádebiyatshısı M.Ibrohimov verlibrdıń mánilik, emocionallıq jańalıģına ayrıqsha dıqqat qaratqan: "Svobodniy stix" (verlibr) "volniy stix"dan o'zining sheriy nutqqa xos barcha element va komponentlarining yana ham norasmiy, sochilgan, universal tarzda qo'llanilishi bilan farq qiladi. Shoir bu poetik shaklda o'z niyatini, olg'a surayotgan g'oyasini istemolchilar qalbi va ongiga kuchli xis-hayajon bilan etkazishda misralarning sintaktik qurilishida, ulardagi bo'g'inlar miqdori va sifati (urg'uli yoki urg'usiz), turoqlar soni, band strukturasi, qofiya tartibi, ritm va ohang toblanishlarida o'zini mutlaqo erkin his etadi, yani hech qanday majburiy qoida-qonunlarga rioya qilmaydi" [4:201]. Al, erkin qosıqtaģı eń tiykarģı elementlerden biri – bul

kórkem pikir. Kórkem pikir erkin qosıqtıń poetikasın belgilewde uyqasqa salıstırǵanda úlken xızmet atqaradı. Oqılıwı awır hám dástúriy emes formaǵa iye qosıqtıń baslı qásiyetleri, mine, usı pikirge ǵárezli boladı. Bul tuwralı ádebiyatshı Q.Orazımbetov: "Erkin qosıqta sistemalı uyqastıń bolıwı shárt emes. Biraq báribir kóp ǵana erkin qosıqlarda hálsiz bolsa da uyqas qatnasadı. Erkin qosıqta uyqastıń ornın basatuǵın birinshi element pikir. Kúshli mazmun hám ótkir pikir qosıqtıń uyqasqa bolǵan talabın qanaatlandıradı, oqıwshıda uyqasqa degen ańsawshılıq bolmaydı" [5:139]. Demek, verlibrdiń baslı qásiyetlerin dástúriy qosıq sıyaqlı belgilengen formalar emes, al kórkem pikir, avtor maqseti hám ishki ritmge qatnaslı bólingen qatarlardıń erkin jayǵasıwınan ibarat.

Talqılaw. Verlibr janrınıń Evropa ádebiyatında keńnen belgili bolıwında francuz lirikası ayrıqsha rol oynadı. Anglichan yamasa nemis verlibrine salıstırǵanda olarda qosıq intonaciyası, ritmi jaqsı saqlanadı. "Eń dáslepki verlibr úlgileri A.Rembo dóretiwshiliginde ushırasadı. Nemis yáki anglichan verlibrin oqıǵanda yamasa tıńlaǵanda onda anıq bir ritmikalıq qálip joq ekenligin ańlaysız, al francuz verlibrinde bolsa oqıwshı dástúriy lirika sıyaqlı buwınlar sanınıń teń keliwin bayqaydı, sebebi onda dástúriy francuz qosıǵınıń ruwxı saqlanıp qalǵan" [6:227]. Bunday verlibrlerde qosıq qataqları, ondaǵı buwınlar sanı teń bolıp, belgili dárejede uyqasıp ta keliwi múmkin. Biraq ol dástúriy qosıqtan sintaksislik, grammatikalıq ózgeshelikleri, pikir aǵımı menen ajıralıp turadı. Usı orında verlibrdıń eki tiykarǵı túri: sintaksislik hám antisintaksislik túrleri aytıp ótiw kerek. Olar janrdıń ózgesheliklerin ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı.

Sintaksislik verlibr dástúriy qosıqqa biraz jaqın keledi, biraq onda aldınnan belgilengen qatań forma, uyqas, buwınlardıń teń bolıwı, qatar sanlarınıń shekleniwi sıyaqlı shártler bolmaydı, al antisintaksislik verlibr sintaksislik verlibr sıyaqlı erkin bolıw menen birge, qosıq qatarlarınıń keskin ózgerisi – gáplerdiń bóliniwi menen ajıralıp turadı. Yaǵnıy, antisintaksislik verlibrde gáp qatar aqırında tamamlanbaydı, ol birinshi qatardan baslanıp ekinshi ya úshinshi qatarda juwmaqlanıwı múmkin. Bul tuwralı M.Gasparov: "Eger sintaksislik verlibrde qatarlarǵa bóliw óz-ózinen túsinikli bolıp, tiykarǵı itibar qatarlardıń erkin ishki ritmine qaratılsa, antisintaksislik verlibrde qosıq tekstiniń eń birinshi belgisi bolǵan qatarlarǵa bóliwdiń ózi birinshi orınǵa shıǵadı hám anıq kózge taslanadı" [6:228-229]. Bul ayırmashılıq tómendegi ózgesheliklerdi keltirip shıǵaradı:

1) Intonaciya hám ritm. Sintaksislik verlibrdiń ritmi tábiyiy sóylew ritmine uqsas, bir tegis hám ashıq intonaciyanı payda etedi. Oqıwshı kútilmegen pauzalarsız, qosıqtı gáptiń mánisine qarap tábiyiy oqıy aladı. Al, antisintaksislik verlibrde ritm jasalma túrde buzılıp, úzilgen hám keskin túske enedi. Gáp úzilgen jerde kútilmegen pauza payda boladı;

2) Sózlerge túsetuǵın logikalıq pát. Sintaksislik verlibrde sózler óziniń ápiwayı gáptegi mánisin hám salmaǵın saqlap qaladı. Antisintaksislik verlibrde gáp úzilip, ekinshi qatarǵa túsirilgen sózge óz aldına logikalıq pát túsedi. Qatardıń eń aqırında qalǵan hám keyingi qatardıń eń basında kelgen sózler kútilmegende baslı orınǵa shıǵıwı hám jańa, tereń maǵana ańlatıwı múmkin;

3) Avtordıń maqseti. Sintaksislik verlibrde avtor lirikadaǵı qatań ólshem hám uyqas shınjırınan qutılıp, pikirdi erkin, poetikalıq prozaǵa jaqın formada ashıp beriwdi maqset etedi. Antisintaksislik verlibrde avtor oqıwshını aljastırıw, oylandırıw, emocionallıq hám psixologiyalıq keskinlikti arttırıw ushın sintaksisti sanalı túrde buzadı.

Verlibrdıń eń birinshi kózge taslanatuǵın ózgesheliklerinen jáne biri onda dástúriy uyqastıń bolmawı. Pikirlerdi jetkeriwde dástúriy uyqas formaları emes, al avtor tárepinen tańlap alınǵan sózler, sanalı túrde islengen pauzalar hám bóliniwler uyqastıń rolin atqaradı. Buǵan qosımsha qosıqta poetikalıq tákirar, yaǵnıy qaytalanıwshı sózler hám sóz dizbegi de ayrıqsha xızmet etedi. Bul bolsa verlibrge tán ırǵaqtıń jaratılıwına imkan beredi. "Uyqastıń ornın iyeleytuǵın ekinshi bir elementler poetikalıq kórkem sóz hám qaytalanıwshı sózlerden payda bolǵan ırǵaq. Erkin qosıqtıń tábiyatı artıq yamasa ápiwayı sózdi qabıl etpeydi. Sonlıqtan erkin qosıqlarda tek pikirdi jetkeriwge tikkeley qatnasatuǵın sózler paydalanıladı hám olar poetikalıq jaqtan joqarı sózler bolǵanı ushın da oqıwshı sanasında uyqastıń ornın iyeleydi" [5:139]. Erkin qosıq, yaǵnıy verlibrdıń baslı ózgesheligi de usında – shayır sózlerdi uyqas ushın paydalanbaydı, muzikalılıq, sulıw intonaciyanı payda etiwdi niyetlemeydi, onda pikir aǵımı baslı orınǵa shıǵadı. Verlibrde oqıwshı qosıqtı oqıǵan sayın tereńge, shıǵarmanıń ishki mazmunına kirip barıwı kerek, ol geyde uzın, bir neshe qatardan ibarat gápti oqısa, geyde bir sózden ibarat gápke dus keledi. Dástúriy qosıqtaǵı sıyaqlı hár bir qatardıń óz aldına gáplik intonaciyaǵa iye bolıwı, hár qatarda bir pikir aytılıwı názerde tutılmaǵanlıqtan irkilis belgileri qosıq qatarınıń gáp tamamlanǵan jerinde qoyıladı. Birinshi qatarda baslanǵan gáptiń noqatı ekinshi qatar ortasında ya basında qoyılıwı, mine, usı talapqa qatnaslı kelip shıqqan.

Nátiyjeler. Verlibr janrı bir qansha ilimpazlar tárepinen proza hám lirika shegarasındaǵı janr sıpatında qaralsa da, kópshilik ilimpazlar onıń negizinen lirikaǵa tiyisli janr ekenligin, onda lirikanıń qásiyetleri ústemlik etetuǵının moyınlaydı. Lirikada jańa formanı payda etiw niyeti menen jaratılǵan bul janrǵa búgingi kúnde kópshilik shayırlar, ásirese, intellektual poeziya dóretiwshileri kóbirek múrájat etpekte. Óytkeni, verlibr óziniń erkin ólshemge, erkin formaǵa tiykarlanıwı menen shayırǵa insannıń quramalı psixologiyasın súwretlewge, pikir aǵımın erkin jetkeriwge keń múmkinshilik beredi. Onda dástúriy qosıqtaǵı qatań talaplardıń bolmawı bolsa erkin qosıqtaǵı hár bir sózdiń, sóz dizbeginiń intonaciya yáki muzikalılıqqa emes, tikkeley mánige, kórkem pikirdi jetkeriwge xızmet etiwin támiyinleydi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda verlibr (bizińshe erkin qosıq) XIX ásirdiń ekinshi yarımında payda bolıwına qaramay, búgingi kúnde zamanagóy dúnya poeziyasında avtor oy-pikiri, lirikalıq qaharman psixologiyası sáwlelendiriwde hám jańa zaman oqıwshısınıń talǵamın qanaatlandırıwda tiykarǵı janrlardı biri dárejesine kóterildi. Onıń erkin stili, ondaǵı pikir aǵımı hám tereń poetika búgingi quramalı insan sanasın kitap oqıwshılarına sáwlelendiriwde ayrıqsha xızmet atqaradı.

Ádebiyatlar

1. Литературная энциклопедия: термины и понятий. – Москва: НПК Интелвак, 2001.
2. Жирмунский В. Теория стиха. – Ленинград: «Советский писатель», 1975.
3. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. – Москва: «Фортуна Лимитед», 2000.
4. Иброхимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши (1917-1930-йиллар). – Тошкент: «Фан». 1983.
5. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасынла көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы (1970-2000-жыллар лирикасы мысалында). Монография. – Нөкис: «Билим». 2004.
6. Гаспаров М.Л. Очерки истории европейского стиха. – Москва: «Фортуна лимитед», 2003.

KÓRKEM OChERK HÁM ONÍŃ ÓZINE TÁN ÓZGEShELIKLERI

Kamalova Dilfuza Enuarovna – *doktorant*
dilkamay@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОЧЕРК И ЕГО СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Камалова Дильфуза Энуаровна – *докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ARTISTIC DESCRIPTION AND ITS SPECIFIC FEATURES

Kamalova Dilfuza Enuarovna – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: adabiy jarayon, janr, badiiy ocherk, nasr, g'oya, tematika, kompozitsiya, syujet, hujjatlilik, aniqlik.

Rezyume. Maqolada badiiy publitsistikaning yetakchi janrlaridan biri bo'lgan badiiy ocherk, uning o'ziga xos nazariy-estetik xususiyatlari va zamonaviy adabiyotdagi o'rni yoritilgan. Tadqiqotda taniqli qoraqalpoq yozuvchisi va publitsisti O'mirboy O'teuliyev ocherklarining g'oyaviy-badiiy mazmuni, obrazlar yaratish mahorati hamda hujjatlilik va badiiylikning uyg'unligi ilmiy tahlilga tortiladi. Muallif ocherklaridagi inson psixologiyasi, hayotiy haqiqatning aks etishi va tildan foydalanish mahorati aniq misollar orqali ko'rsatib berilgan.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, художественный очерк, проза, идея, тема, композиция, сюжет, документальность, ясность.

Резюме. В статье освещаются художественный очерк, являющийся одним из ведущих жанров художественной публицистики, его специфические теоретико-эстетические особенности и место в современной литературе. В исследовании подвергается научному анализу идейно-художественное содержание, мастерство создания образов, а также гармония документальности и художественности очерков известного каракалпакского писателя и публициста Умирбоя Утеулиева. В очерках автора на конкретных примерах показаны человеческая психология, отражение жизненной правды и мастерство использования языка.

Key words: literary process, genre, artistic description, prose, idea, theme, composition, plot, factuality, clarity.

Summary. The article examines the artistic description, which is one of the leading genres of literary journalism, its specific theoretical and aesthetic features, and its place in modern literature. The study examines the ideological and artistic content, the mastery of image creation, and the harmony of documentary and artistic features in the description of the famous Karakalpak writer and publicist Umirboy Uteuliyev. In the author's essays, human psychology, the reflection of life's truth, and language mastery are shown through specific examples.

Kirisiw. Ádebiyattanıw hám kórkem publicistikada kórkem ocherk - turmıslıq haqıyqatlıq hám hújjetli anıqlıqtı emocionallıq-kórkem pikirlew menen úylestiriwshi eń jetekshi hám quramalı janrlardan biri. Ápiwayı publicistikalıq yamasa informaciyalıq ocherkten parqlı túrde, kórkem ocherkte tek waqıya-hádiyselerdi xronologiyalıq bayanlaw jeterli emes. Onda oraylıq orındı real insan xarakteri, onıń ruwxıy-psixologiyalıq dúnyası hám de waqıyanıń kórkem-filosofiyalıq ulıwmalastırılıwı iyeleydi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. "Ocherk – epikalıq (súwretlew) ádebiyattıń túrlerinen biri bolıp, ol basqa janrlardan (roman, povest, gúrriń) ózinde real turmısta júz bergen waqıyalar hám de haqıyqatında jasaǵan adamlardıń anıq súwretleniwi menen ajıralıp turadı. Máselen, gúrrińde jazıwshı turmıslıq faktlerdi úyrenip, olardan eń áhmiyetli hám xarakterlisin tańlap aladı hám kórkem toqıma hám dóretiwshilik oylaw járdeminde ulıwmalastırılǵan kartinanı jaratadı (yaǵnıy turmısta ulıwmalıq bolmaǵan yamasa jazıwshı súwretlegendey bolmaǵan waqıyalardı beriwi múmkin). Ocherk avtori (ocherknavis) turmıslıq faktlerdi súwretler eken, hárbir dóretiwshi sıyaqlı turmıstan tek eń áhmiyetli hám xarakterli táreplerin, insan minez-qulqı hám waqıyalardıń rawajlanıwındaǵı óz ideyası hám turmısqa bolǵan múnásibetin kórsetiwshi belgilerdi ǵana tańlap aladı. Biraq ol faktlerdi ózgertiwge yamasa sezilerli dárejede kórkem toqımaǵa múrájat etiwge haqılı emes" [1:93-94]. Kórkem ocherktiń teoriyalıq hám stilistikalıq tábiyatın tómendegi tiykarǵı normalar belgileydi. Birinshiden, kórkem ocherktiń tiykarı real waqıya, konkret hám turmıslıq hújjetlerden ibarat. Onda toqıma syujet yamasa oylap tabılǵan qaharmanlarǵa orın joq. Reallıq shaxslar, anıq geografiyalıq orın hám waqıt koordinataları janrdıń isenimlilik dárejesin támiyinleydi. Ekinshiden, hújjetli fakt kórkem ocherkte jazıwshınıń sheberligi hám názeri arqalı qayta islenedi. Avtor qaharmannıń ishki keshirmeleri, dramalıq jaǵdaylardaǵı ruwxıy túrleniwleri hám háreket motivlerin súwretlew arqalı anıq insan táǵdirin ulıwmainsanıylıq qádiriyatlar dárejesine kóteredi. Úshinshiden, kórkem ocherkte tábiyat súwreti yamasa belgili bir detal (mısalı, aqqan juldız, pıshaq, suw ıdısı) tek ǵana fonǵa emes, al qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın ashıp beretuǵın, dramalıq kúshti arttıratuǵın hám simvolikalıq-metaforikalıq ideyanı tasıwshı kórkem quralǵa aylanadı. Tórtinshiden, kórkem ocherkte gúrrińshi poziciyası oǵada belsendi boladı. Avtor waqıyalardıń rawajlanıwında lirikalıq sheginisler, filosofiyalıq oy-pikirler jáne ádep-ikramlılıq-estetikalıq bahalar arqalı kitapqumar menen pikirlesedi, teksttiń emocionallıq tásirsheńligin arttıradı. "Ocherkte avtor insannıń individual ózgeshelikleri arqalı jámiyet ushın ulıwma hám tipik bolǵan xarakterlerdi ashıp beredi (Portret hám xarakter ocherkleri)" [2:255]. "… bul janrda zamanagóy máselelerdi ashıp beriwde faktlerdi jıynaw, onı paydalanıw hám juwmaqlastırıw áhmiyetli orın iyeleydi. Ocherklerde dál faktlerge súyengenlikten jazıwshı qıyalıy oylardan biraz sheklenip, ol qaharmanlardıń obrazın ashıp beriw ushın kóp qıyınshılıqlar keltirip shıǵaradı" [3:153].

Demek, kórkem gúrriń yamasa romanda jazıwshı qaharman psixologiyasın kórsetiw ushın oǵan qálegen háreketin islettiriwi, qıyalınan qálegen pikirin ótkeriwi yamasa waqıyalardıń rawajlanıwın ózi qáleganinshe ózgertiwi múmkin. Biraq ocherkte bolsa jazıwshı hújjetlilik shınjırı menen baylanısqan boladı. Ol real bar bolǵan insannıń xarakterin ózgerte almaydı, bolmaǵan waqıyanı boldı dep bayanlay almaydı.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq prozasında Ó.Xojaniyazov, K.Sultanov, S.Saliev, O.Ábdirahmanov, Á.Atajanov, Ó.Ótewliev hám t.b. jazıwshılar ocherk dóretiwde belsendilik kórsetken. Bul jazıwshılardıń shıǵarmalarında óz dáwiriniń waqıyaları kórkemlik penen sóz etilgen. Bul maqalada belgili publicist jazıwshı Ó.Ótewlievtıń kórkem ocherklerin kórkemlik hám kompoziciyalıq tárepten analiz etiledi. Ádebiy dástúrlerimizde kórkem ocherk bárqulla adamzattıń mártligin hám ruwxtıń jeńilmesligin kórsetetuǵın kórkem ayna bolıp esaplanadı. Jazıwshı hám jurnalist Ómirbay Ótewlievtiń “Barsakelmes” aspanınan aqqan juldız” ocherki real waqıyalarǵa tiykarlanǵan hújjetli-kórkem shıǵarma bolıp, onda Ústirt keńliklerinde xızmet wazıypasın atqarıw waqtında ayanıshlı qaytıs bolǵan bajıxana xızmetkeri Amangeldi (Aman) hám onıń tiri qalǵan joldası Quwattıń ómir hám ólim arasındaǵı ayawsız gúresi súwretlenedi. Shıǵarma waqıyaları xızmet saparında adasıp qalǵan eki kásiplestiń 14-noyabrden 18-noyabrge shekem “Barsakelmes” shólinde basınan ótkergen qıyınshılıqlı kúnleri xronikası átirapında qurılǵan. Jazıwshı waqıyalardıń gúwası Quwat, marhumnıń hayalı Shınargúl hám taraw xızmetkerleriniń eske túsiriwleri arqalı waqıyanıń hárbir detalın haqıyqatlıq penen sáwlelendiredi. Shıǵarmanıń ulıwma mazmunı hám waqıyalardıń rawajlanıwı tómendegishe súwretlengen. Bajıxana xızmetkerleri Amangeldi hám Quwat Ústirt keńliklerindegi ekspediciya tárepke jol aladı. Shóldiń ayazlı suwıq ızǵırıǵı, kúshli samal, jollardıń joǵalıwı hám maǵlıwmatlardıń aldamshı bolıp shıǵıwı nátiyjesinde olar baǵdardan adasıp, “Barsakelmes”tiń túpsizligi hám shorlılıqlarınan ibarat aymaǵına kirip qaladı. Azıq-awqat hám ishimlik suwı tawsılǵannan soń, qaharmanlar qorqınıshlı shól azabına dus keledi. Amangeldi hám Quwat ashlıqtan hám shólden azap shegip, duzlı shólden ashshı duzlı suw ishiwge májbúr bolıp, jáne kúsh-quwatın joǵaltadı. Tiykarǵı qurallarsız, qar hám suwıqta túnew, aldawshı gallyucinaciyalar hám fizikalıq jaǵdaydıń jamanlasıwı olardıń háreketleniw imkaniyatın shekleydi. Amangeldi ilajsız halda jıǵılıp, háreketten toqtaǵanda, Quwatqa “Maǵan qarama, kete ber!” dep onıń janın saqlap qalıwǵa tırısadı. Biraq Quwat ustazın jalǵız taslap ketiwden bas tartıp, “Sizdi jalǵız qaldırmayman, ne bolsa da baxtımızdı birge kóremiz” dep joqarı mártlik kórsetedi. Aqır-ayaǵında, Amangeldi shákirtin qutqarıwshı kúshlerdi tawıp keliwge úgitlep, qasındaǵı pıshaǵın oǵan uslatadı hám ózi atawda qaladı. Ocherk juwmaǵında jeti kúnlik ashlıq, suwsızlıq hám suwıqtan hálsiregen Quwat qıyınshılıq penen jol tawıp, “KamAZ” mashinası hám jergilikli izlew toparına dus keledi. “Ózin otqa urǵan gúbelektey shorǵa taslana bergenim ushın shofer dógerekti mashın menen aylandırıp, tınıshlandırǵısı keldi. Bir máhál, qos shıraǵı jarqıraǵan jeńil mashınnıń dawısı uzaqtan qulaǵımızǵa shalındı. Basqarmamızdan járdemge jiberilgen “UAZ-69” mashinası kabinasınan Abat Dástenov, Xalmurat Reymov hám Erpolat Báwenovlar túsip, ele jay-jaǵday sorasıp úlgermey-aq shordan shıqqan awshı jigit Amannıń álleqashan suwıqtan tońlap ólip qalǵanın ayttı...

Qalǵan jaqların esley almayman, tań ata Qońıratqa kelgende onı “ólixana”ǵa, meni kókiregimdegi shıǵar-shıqpas janıma bola emlewxanaǵa alıp bardı” [4:13]. Biraq qutqarıwshılar Amangeldiniń qalǵan jerine jetip barǵanda, onıń suwıqtan tońıp, qaytıs bolǵanına gúwa boladı. Quwat bolsa awır jaǵdayda emlewxanaǵa jatqarılıp, ájayıbat sebepli tiri qaladı. Shıǵarma juwmaǵında Amangeldiniń saparǵa shıǵıw aldınan hayalı Shınargúl hám perzentleri menen xoshlasıwındaǵı wásiyatnama sózleri eske alınadı. Marhumnıń esteligi ushın “Barsakelmes”te estelik ornatıladı, onıń izin dawam ettiriw ushın tuńǵısh ulı Jasurbek bajıxana tarawın tańlaydı. Ocherktiń ulıwma ideyası tek ǵana qayǵılı waqıyanı bayanlaw emes, al minnetke sadıqlıq, mártlik, óz ara doslıq hám insan qádirin ulıǵlawdan ibarat. Shıǵarma Amangeldiniń erligi hám Quwattıń mártligi tımsalında insan ruwxınıń jeńilmesligin, ómirden kóz jumǵan márt insanlardıń atı el qálbinen hám perzentler izinde máńgi jasaytuǵının kórsetip beredi.

Avtor shıǵarmada qaharmanlardıń keshirmelerin hám tábiyat kórinisin sáwlelendiriwde ráńbáreń kórkem súwretlew qurallarınan nátiyjeli paydalanǵan. Qaharmanlardıń ilajsız awhalı, tábiyattıń qáhári súwretlewshi teńewler arqalı jáne de ayqın kórinedi. Mısalı: “Awhalımız órmekshiniń awına oralǵan shıbınǵa usap qaldıq” [4], “Suw sińgen kiyimlerim kem-kemnen awırlasıp, kewip qalsa eshkiniń terisindey sıqırlap, deneme jaǵımsız tiyedi” [4]. Sonday-aq, metaforalardıń qollanılıwı da shıǵarmanıń kórkemlik tárepin asırǵan. Yaǵnıy, shól hám onıń qáwip-qáterleri tiri hám jawız kúsh sıpatında súwretlenedi. Mısalı: “Abaylı bol, dúzdiń awzı qanlı, ash qasqırınan saqlan!”, “Gúzdiń bir tutam, shómish qurımas qısqa kúni batıp...” Sonday-aq shıǵarmada “Aqqan juldız” simvollıq áhmiyetke iye. Yaǵniy, aqqan juldız tek ǵana tábiyat qubılısı emes, al Amangeldiniń tosattan úzilgen qısqa hám ólshemli ómirine ishara bolıp esaplanadı. Mısalı: “Tań atar waqıtta taram-taram bultlar arasında batıp-batıp turǵan úlken juldızdıń izine aq jol qaldırıp aǵıp túsip atırǵanın kózim kórdi. Boyımdı qorqınısh biylep alıp, “juldızlarımız bálent bolsın” dep gúbirlendim”. Shıǵarmada Amangeldiniń sapar aldınan aytqan sózleri psixologiyalıq tereńlikti arttıradı. Ol óz tágdirin ish-ishinen sezgendey, hayalına wásiyat sıyaqlı gáplerdi aytadı: Mısalı: “Shınar, barlıq aytqanlarımdı este saqla! Ekewimiz bul dúnyaǵa qurı qol kelip, qos bolǵanımızdaǵı jemisimiz, izimizde qalatuǵın perzentlerimiz emes pe? Demek, biykar ketkenim joq... Olar qatarınıń aldı bolıp óssin, heshnársege qor-zar etpe!” dep aytıp ketedi. Demek, Ómirbay Ótewlievtiń “Barsakelmes” aspanınan aqqan juldız” ocherki ápiwayı bir baxıtsız hádiyse haqqındaǵı maǵlıwmatnama emes, al abıray, juwapkershilik, doslıq hám ata-analıq minnet haqqındaǵı kórkem-filosofiyalıq oy-pikir bolıp tabıladı. Avtor kompoziciyalıq formanı (xronika, eske túsiriwler hám publicistikalıq múrájat) puqta tańlaǵan halda, kitapqumar qálbinen tereń orın iyeleytuǵın, adamzattıń mártligine qoyılǵan estelik bolıp esaplanadı.

Jazıwshınıń “Jolbarıs palwannıń dáryaǵa ketken suw tulparı” [4:16] ocherki tek ǵana bir sportshınıń ómirine baylanıslı eske túsiriwler toplamı bolıp qalmastan, Qaraqalpaqstan eliniń ózine tán milliy ruwxı, mártlik dástúrleri hám insanıy pazıyletleri jırlanǵan tereń kórkem-

hújjetli shıǵarma bolıp tabıladı. Onda bas qaharman – Jumabay Tórebay ulınıń (Jolbarıs palwan) ótmishi, quramalı hám qızǵın ómir jolı úsh tiykarǵı baǵdar (gúres, atqosshılıq, baqsıshılıq) arqalı mazmun jaǵınan bir pútin halǵa keltirilgen. Ocherk mazmunınıń orayında qaharmannıń ruwxıy dúnyası, milliy maqtanıshı hám el-jurt aldındaǵı minneti tiykarǵı orın iyeleydi. El namısı hám mártlik tımsalı súwretlenedi. Birinshi bólimde palwannıń kelip shıǵıwı, ákesi Ubbi axunnan ótken palwanlıq genetikası hám onıń sporttaǵı mashaqatlı jolı jarıtıladı. Jumabay palwan salıstırmalı jeńil salmaǵına (66 kg) qaramastan, ózinen birneshe ese úlken dáw sımaqlı qarsılasların shaqqanlıǵı hám jeńilmes erk-ıqrarı menen jeńedi. Onıń ushın gúres tek ǵana jeńiske erisiw emes, al eldiń ar-namısın qorǵaw quralı bolıp tabıladı. Jaraqat alǵanda da sır bermewi, sovet dáwiri hám onnan keyingi jarıslarda xalıq mehrine erisip "Jolbarıs palwan" atamasına iye bolıwı onıń milliy mártlik tımsalı ekenin kórsetedi. Ekinshi bólimde qaharmannıń atqa bolǵan mehri hám ómirindegi eń awır joǵaltıw sáwlelengen. Qasqa hám shabıwshı atlar toparınan bolǵan "Tóri tóbe" ("Suw tulparı") obrazında sadıq doslıq hám milliy sezimler sáwlelenedi. Qaharmannıń qıs waqtında dárya muzınıń jarılıwı nátiyjesinde jaqsı kórgen atın suwǵa jiberip qoyıwı hám ózi ájayıp bir sebep penen ólimnen aman qalıwı ocherktin en tásirli hám dramalıq noqatı bolıp tabıladı. Jıllar ótse de, dárya boyların aralap atınıń eń bolmasa súyegin izlewi - palwannıń qanshelli sadıq, miyrim-shápáátli júrek iyesi ekenin ashıp beredi. Úshinshi bólimde qaharmannıń kórkem óner hám baqsıshılıq tárepleri kórsetiledi. Gúres maydanındaǵı "jolbarıs" xalıq dógereginde duwtar shertip dástan aytatuǵın, el húrmet etken baqsıǵa aylanadı. Ol respublika kólemindegi festivallarda jeńimpaz boladı, ańshılıq hám sheber ónermentshilik sheberligin kórsetedi. Shıǵarmanıń sońında onıń perzentleri ákesiniń izinen barıp, bul dástúrlerdi múnásip dawam ettirip atırǵanı atap ótiledi. Shıǵarmanıń jámiyet hám mádeniyat ushın áhmiyeti milliy qádiriyatlardı saqlaw hám úgit-násiyatlaw bolıp esaplanadı. Ocherkte qaraqalpaq xalqına tán bolǵan milliy sport (gúres), at oyını (seyislik), baqsıshılıq hám ańshılıq sıyaqlı áyyemgi dástúrler turmıslıq mısallar hám tariyxıy shaxslar (Sapalaq palwan, Satıpaldı Mıltıqbaev, Axmet baqsı) atı menen janlı túrde mórlengen. Jumabay palwannıń "Jıǵılsań jer kótergen menen ar kótermeydi" [4:16] principine ámel etiwi, hadallıǵı, jasalma jarıslarǵa hám jasırın kelisimlerge jek kóriwshiligi búgingi jaslar ushın haqıyqıy sportshılıq hám adamgershilik sabaqlıǵı bolıp esaplanadı. Onıń shańaraq súygishligi, toǵız perzentti tárbiyalap, elge xızmet etiwi ruwxıy jetiklik úlgisi bolıp tabıladı. Shıǵarma ózinde ótken ásirdiń ekinshi yarımı hám ǵárezsizlik jıllarındaǵı sociallıq-mádeniy ortalıqtı, aymaqlıq úrp-ádetlerdi hám tildegi ózine tán milliy sóz hám ibaralardı saqlap qalǵanı menen de áhmiyetli ilimiy-publicistikalıq qunǵa iye. Demek bul ocherk - bir insan táǵdiri mısalında pútkil bir xalıqtıń milliy xarakteri, mártligi hám ruwxıy baylıǵın ulıwmalastırıp bergen jetik shıǵarma bolıp esaplanadı. Avtor Jumabay Tórebay ulın tek ǵana fizikalıq kúshke iye palwan sıpatında emes, al qálbi názik kórkem óner ǵayratkeri, sadıq dos hám pidayı ata sıpatında sáwlelendiriwge erisken. Shıǵarmanıń baslı juwmaǵı tómendegiden ibarat: Haqıyqıy palwanlıq tek bilek kúshinde emes, al el-jurt ar-namısın joqarı tutıwda, tábiyatqa hám haywanatqa bolǵan sadıqlıqta, tiygen hárbir soqqıǵa qaramastan jıǵılmas erk-ıqrarda hám de xalıqtıń ruwxıy miyrasın áwladlarǵa zıyansız jetkeriwde kórinedi. Jolbarıs palwan obrazı xalıq yadında mártlik, erlik hám jigerlilik tımsalı bolıp qaladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda Ómirbay Ótewliev dóretiwshiliginde kórkem ocherk janrı ayrıqsha orın iyeleydi hám jazıwshınıń bul baǵdardaǵı izlenisleri qaraqalpaq publicistikasınıń rawajlanıwında áhmiyetli basqıshtı quraydı. Jazıwshınıń hár qıylı jıllarda basıp shıǵarılǵan toplamları kórkem ocherktiń janrlıq imkaniyatları, hújjetshilik hám poetikalıq ulıwmalastırıwdıń únlesligin sáwlelendiriwshi bahalı dárekler bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, jazıwshınıń "Teńizdiń jini" (2005), "Barsakelmes" aspanınan aqqan juldız" (2009), "Jabayı kók" (2013), "Balalıqqa qaytıw" (2014), "Bulttı sayalaǵan ılaqlı kiyik" (2015), "Qumırısqa kárwanı" (2016), "Óz jetimińdi ózıń baq" (2017), "Baqanshaqlı úydıń turǵını" (2019), "Qalalı jerdıń qasqırı" (2021) sıyaqlı kitaplarına jámlengen kórkem ocherkler janrdıń joqarı úlgileri bolıp esaplanadı. Bul toplamlarda real turmıslıq faktler hám hújjetshilik tiykarında zamanlaslarımızdıń ruwxıy-aǵartıwshılıq dúnyası, insan hám tábiyat arasındaǵı quramalı qatnaslar jáne sociallıq-ádep-ikramlılıq mashqalalar tereń kórkemlik penen ashıp berilgen.

Ádebiyatlar

1. Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – Москва: 1955.
2. Словарь литературоведческих терминов. Ред.колл. – Москва: «Просвещение», 1974.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 1994.
4. Өтеўлиев Ө. «Барсакелмес» аспанынан аққан жулдыз. – Ташкент: «Istiqlol», 2009.
5. Өтеўлиев Ө. Қалалы жердиң қасқыры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2021.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Кошекова Айнур Аргынтаевна – *кандидат филологических наук*
Казахский национальный женский педагогический университет г. Алматы, Республика Казахстан
koshekovaa71@gmail.com
Торткулбаева Турсинай Абдигазиевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НОТИҚЛИК САНЪАТИНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Кошекова Айнур Аргынтаевна – *филология фанлари номзоди*
Қозоқ миллий аёллар педагогика университети Олмаота шахри, Қозоғистон Республикаси
Турткилбаева Турсинай Абдигазиевна – *филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

HISTORICAL ROOTS OF THE ART OF ORATORY

Koshekova Aynur Argintaevna – *Candidate of Philological Sciences;*
Kazakh National Women's Teacher Training University Almaty, Republic of Kazakhstan
Tortkulbayeva Tursinay Abdigazievna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: нотиқлик санъати, қозоқ нотиқлиги, бадиий нутқ маданияти, тарихий илдизлар, қадимги Ҳиндистон, веда матнлари, буддавийлик мантиқи, қадимги Хитой, Конфутсий таълимоти, фалсафий мунозара, нутқ маданияти, миллий дунёқараш, типологик ворисийлик.

Резюме. Мақолада Ҳиндистон ва Хитойнинг қадимги маданиятларида нотиқлик санъатининг тарихий илдизлари ва шаклланиш хусусиятлари, шунингдек, уларнинг қозоқ сўз маданияти ривожланиши билан алоқаси кўриб чиқилади. Веда матнлари ва буддавийлик мантиғи орқали тақдим этилган қадимги ҳинд нотиқлик анъанаси, ифодали нутқни шакллантиришда оғзаки узатиш, ритм, такрорлаш ва барқарор нутқ усулларининг аҳамияти таҳлил қилинади. Конфуций нутқий шаклларининг ихчамлиги, диалогиклиги ва афористиклиги, "олижаноб" ва "пасткаш" тушунчаларининг қарама-қарши қўйилиши таҳлил қилинган. Бу тасаввурлар қозоқларнинг анъанавий яхши ва ёмон инсон тушунчалари, катталарни ҳурмат қилиш, ота-онани, аждодларни эъзозлаш, анъаналарга риоя қилиш ва жамиятга хизмат қилиш қадриятлари билан қиёсланади. Қадимги ҳинд ва қадимги хитой нутқ анъаналарининг қозоқ сўз маданиятига типологик яқинлиги ва уларнинг қозоқ нотиқлик санъати ривожланишининг маданий асосларини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида хулоса қилинади.

Резюме. В статье рассматриваются исторические истоки и особенности формирования ораторского искусства в древних культурах Индии и Китая, а также их связь с развитием казахской культуры слова. Анализируется древнеиндийская ораторская традиция, представленная текстами Вед и буддийской логикой, значение устной передачи, ритма, повторов и устойчивых речевых приемов в формировании выразительной речи. Анализируются лаконичность, диалогичность и афористичность речевых форм Конфуция, а также противопоставление понятий «благородный» и «низкий человек». Данные представления сопоставляются с казахскими традиционными понятиями хорошего и плохого человека, ценностями уважения к старшим, почитания родителей, предков, соблюдения традиций и служения обществу. Делается вывод о типологической близости древнеиндийской и древнекитайской речевых традиций с казахской культурой слова и их значении для изучения культурных предпосылок развития казахского ораторского искусства.

Ключевые слова: ораторское искусство, казахское ораторское искусство, культура художественной речи, исторические корни, Древняя Индия, ведийские тексты, буддийская логика, Древний Китай, учение Конфуция, философская дискуссия, культура речи, национальное мировоззрение, типологическая преемственность.

Key words: oratory, Kazakh oratory, culture of artistic speech, historical roots, Ancient India, Vedic texts, Buddhist logic, Ancient China, Confucianism, philosophical discussion, speech culture, national worldview, typological continuity.

Summary. The article examines the historical origins and characteristics of the formation of oratory in ancient Indian and Chinese cultures, as well as their connection to the development of Kazakh word culture. The ancient Indian oratory tradition represented by Vedic texts and Buddhist logic is analyzed, along with the significance of oral transmission, rhythm, repetition, and stable speech techniques in shaping expressive speech. The conciseness, dialogicity, and aphoristic nature of Confucius's speech forms are analyzed, as well as the contrast between the concepts of "noble" and "low man." These concepts are contrasted with traditional Kazakh concepts of good and bad people, values such as respecting elders, honoring parents and ancestors, observing traditions, and serving society. A conclusion is drawn regarding the typological proximity of ancient Indian and ancient Chinese speech traditions to Kazakh speech culture and their significance for studying the cultural prerequisites for the development of Kazakh oratory.

Введение. Ораторское искусство является одной из древнейших форм духовной и речевой культуры человечества. С древнейших времен слово выполняло не только коммуникативную функцию, но и являлось важным средством убеждения, воздействия на аудиторию, передачи знаний, сохранения исторической памяти, регулирования общественных отношений и формирования нравственных ценностей.

Особое значение для сравнительного изучения культуры слова имеют древнеиндийская и древнекитайская традиции. В них сформировались своеобразные модели публичного выступления, философского диспута, аргументации, диалогического общения и нравственного наставления.

Цель исследования – выявить основные историко-культурные и типологические особенности древнеин-

дийской и древнекитайской речевых традиций и определить их значение для осмысления исторических корней казахского ораторского искусства.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: рассмотреть особенности древнеиндийской ораторской традиции; определить роль ведийских текстов в развитии культуры устного слова; выявить значение буддийской логики и философских дискуссий для развития теории речи; проанализировать особенности древнекитайской речевой традиции на материале конфуцианского учения; сопоставить нравственные и коммуникативные представления конфуцианской и казахской традиций; определить типологические особенности развития ораторского искусства в различных историко-культурных условиях.

Литература и методология. Теоретическую и источниковую основу исследования составили тексты Вед, материалы по истории индийской логики, конфуцианские тексты, а также казахские пословицы и поговорки, отражающие традиционные представления о нравственных качествах человека.

В работе использованы сравнительно-исторический, типологический и текстологический методы исследования. Особое внимание уделяется таким характеристикам ораторской речи, как выразительность, логичность, последовательность, диалогичность, аргументированность, доступность и нравственно-воспитательная направленность.

Результаты. Индийское ораторское искусство. Древнейший сборник религиозно-философских текстов Индии называется Ведами. Они не имеют конкретных авторов и воспринимались как божественные, сакральные тексты, записанные посредством «звуков космической истины».

Основную часть Вед составляют самхиты, то есть собрания мантр, к которым присоединяются брахманы, араньяки и упанишады. На протяжении многих веков Веды передавались из уст в уста в стихотворной форме и лишь позднее были записаны.

Певцы, исполнявшие Веды, восхваляли богов, прославляли их подвиги, стремились снискать их расположение, а затем обращались к ним с просьбами о даровании людям необходимых благ. Например, если обратиться к некоторым строфам «Ригведы», посвященным богу Индре, можно увидеть характерные особенности ведийской словесности:

2. Ты для нас, о Индра, наш покровитель –

Могущественный защитник тех, кто поклоняется тебе.

Ты – сильная защита почитающих тебя,

Когда человек прославляет тебя и приближается к тебе.

6. Этот бог, прославившийся под именем Индра,

Удивительным образом встал ради человека,

Он – победитель, он отсек голову

Дасе Аршасану, могучий бог Индра!

7. Этот Индра убил Вритру, разрушил крепость,

Крепость дасов, скрывавшую в себе черного [врага],

Он – разрушитель крепостей. Он создал для человека землю и воду,

Он всегда побуждал жертвователя произносить гимн.

9. Пусть ныне твои щедрые дары, о Индра,

Прольются на певца согласно его желанию.

Благоволи к тем, кто восхваляет тебя. Пусть нас минуют бедствия!

Мы провозгласим совершение жертвоприношения,

Чтобы существовали прекрасные мужи.

«Ригведа», II, 20-43 [1:20-43].

Тексты Вед можно рассматривать и как проявление эффективной передачи традиций и практического опыта племенной жизни от одного поколения к другому посредством ораторского слова. В их текстах сохраняется определенный ритм, повторы, а также сформировавшаяся совокупность языковых средств и приемов.

На основе собраний ведийских текстов сформировалась духовно-мировоззренческая система индуизма, ставшая важной частью индийской культуры. Возникновение на индийской почве таких религиозно-философских учений, как индуизм и буддизм, создало широкие возможности для различных научных споров и словесных состязаний. Представители различных течений защищали собственные взгляды и опровергали мнения оппонентов. Философские дискуссии способствовали возникновению в Индии учения о логике. Поэтому начальные этапы развития индийской логической мысли были тесно связаны с ораторским искусством. Появились также трактаты, посвященные вопросам успешного ведения дискуссий.

Ученый А. Маковельский приводит сведения о том, что в буддийской логике вопросы речевой деятельности и публичного выступления, в частности проблема «украшения речи», рассматривались достаточно подробно. Отмечалось, что красота произносимой речи зависит от следующих качеств: 1) необходимо детально знать систему учения, которую защищаешь, а также как можно полнее знать систему учения своего противника; 2) внешняя форма речи должна быть максимально совершенной. Для этого необходимы пять условий: а) в речи не должно быть грубых, неграмотных слов; б) она должна быть легкой, естественной и простой; в) понятной; г) последовательной и связной; д) содержательно интересной. Кроме того, большое значение имели высокий авторитет оратора, доверие людей к нему, их готовность слушать и воспринимать его речь, уверенность самого оратора, способность правильно и убедительно излагать приводимые им доказательства и другие качества [2:20].

Кроме того, в буддийской логике речь подразделялась на несколько видов: 1) обычная речь; 2) красивая речь, доставляющая человеку удовольствие (художественная речь); 3) дискуссия, в ходе которой два или несколько человек высказывают различные мнения по определенной теме или тезису и вступают между собой в спор; 4) «дурная речь» – речевая деятельность, посредством которой излагается ложное учение или ложное знание.

Все это позволяет сделать вывод о том, что в Древней Индии развивалось не только искусство художественной речи, но и наука, связанная с изучением и систематизацией ораторского искусства.

Китайское ораторское искусство. Говоря о китайском ораторском искусстве, прежде всего следует обратиться к конфуцианскому учению. Основателем конфуцианства считается Кун-цзы (Конфуций),

живший в 551-479 гг. до н. э. В состав конфуцианского канона – Шисаньцзин («Тринадцатиканоние») – входят тринадцать древних китайских классических книг. Это учение оказало огромное влияние на мировоззрение и национальное самосознание китайского этноса и сыграло особую роль в жизни китайского государства. Система воспитания и образования молодежи в Китае формировалась на основе учения Конфуция. Чиновник, стремившийся поступить на государственную службу, обязан был сдавать экзамен по текстам Шисаньцзина.

Учение Конфуция можно рассматривать как выдающийся образец ораторской речи древности. Оно прежде всего отличается выразительным художественным языком, краткостью и отсутствием лишних слов, насыщенностью яркими метафорами и сравнениями. Значительная часть текстов построена в форме кратких диалогов, в которых ученики задают вопросы учителю, а учитель отвечает на них, либо в форме небольших философских изречений.

Рассмотрим, например, следующий текст:

«Сыма Ню спросил о благородном человеке.

Учитель ответил ему:

– Благородный человек не печалится и не боится.

[Сыма Ню] спросил:

– Можно ли назвать благородным человеком того, кто не печалится и не боится?

Учитель ответил:

– Если, оценивая свои поступки, он видит, что не сделал ничего такого, за что ему следовало бы испытывать стыд, то почему ему печалиться или бояться?» [3:95]

Во многих диалогах Конфуция понятие «благородный человек» противопоставляется понятию «низкий человек». Например:

«Учитель сказал:

– Благородный человек стремится медленно говорить, но быстро действовать» [3:29].

«Учитель сказал:

– Благородный человек знает только свой долг, низкий человек думает только о собственной выгоде» [3:27].

Это можно сопоставить с противопоставлением категорий «хороший человек» и «плохой человек» в казахских пословицах и поговорках:

Человек не рождается плохим,
Плохим он становится в жизни.
Два плохих человека не создадут единого аула,
А если аул не сложится, не будет и общины.
Хвост породистого коня – и шелк, и волос,
Признак хорошего человека – он и щедр, и смирен.
Если слабый скот будешь растить – рот и нос твои будут в масле,
Если будешь содержать плохого человека – рот и нос твои будут в крови.
Хороший человек подобен луне и солнцу,
Его доброта одинакова для всех [4].

Очевидно, что основная цель противопоставления этих двух типов людей заключается в том, чтобы сформировать в сознании народа представления о добре и зле, воспитать в молодом поколении стремление быть хорошим человеком и вызвать неприятие дурных качеств.

Еще один аспект конфуцианского учения, созвучный казахским представлениям, связан с уважением к старшим, почитанием родителей, служением им, соблюдением соответствующих обрядов и традиций при погребении умерших, а также почитанием духов предков.

«Учитель сказал:

– Когда молодые находятся дома, они должны почитать родителей, а находясь вне дома – уважать старших; к своим делам относиться сдержанно и честно, всем сердцем любить свой народ и сближаться с людьми, которые любят других. Если после выполнения всего перечисленного у них останутся силы, пусть они посвятят их чтению книг» [3:3].

«Цзэн-цзы сказал:

– Если родители похоронены с соблюдением всех правил и обычаев, а духи предков почитаются, то нравственные качества народа будут становиться все более прочными» [3, 4].

«Учитель сказал:

– Служи своим родителям; если возражаешь им, говори почтительно. Если родители с тобой не соглашаются, снова прояви к ним уважение. Не противься их воле. Даже если устанешь, не испытывай к ним обиды» [3:28].

Обсуждение. Сопоставление конфуцианской традиции с казахской культурой слова позволяет выявить определенную типологическую близость нравственных представлений. В частности, противопоставление «благородного» и «низкого» человека может быть сопоставлено с противопоставлением «хорошего» и «плохого» человека в казахских пословицах и поговорках [4].

В казахской традиционной культуре положительный образ человека связывается с добротой, щедростью, справедливостью, уважением к старшим, ответственностью и готовностью приносить пользу окружающим. Отрицательный образ, напротив, характеризуется такими качествами, как эгоизм, жестокость, неблагодарность и неспособность соблюдать общественные нормы.

Другой важной точкой сопоставления является отношение к старшим и родителям. В конфуцианской традиции почитание родителей, уважение к старшим, соблюдение традиций и почитание предков занимают центральное место. Главным стержнем конфуцианского учения являются нравственность, добродетель, благородство, верность правителю государства, родителям и своему народу, готовность служить им. Именно поэтому конфуцианство распространилось в таких странах, как Китай, Япония, Корея, Сингапур и Вьетнам, оказав глубокое влияние на жизнь народов этих территорий.

Заключение. Проведенное исследование показывает, что ораторское искусство является важной частью духовной и речевой культуры народов и имеет глубокие историко-культурные истоки. Древнеиндийская и древнекитайская традиции свидетельствуют о том, что публичная речь служила не только средством убеждения, но и инструментом передачи мировоззренческих, нравственных и социальных ценностей.

Древнеиндийская традиция характеризуется значительной ролью устного слова в сохранении культурного опыта. Ведийские тексты демонстрируют устойчивые

речевые формы, использование ритма и повторов. Философские и религиозные дискуссии способствовали развитию аргументации и логического мышления. В буддийской логической традиции сформировались основные требования к эффективной речи: знание предмета и позиции оппонента, логичность, последовательность, доступность и содержательность.

В древнекитайской традиции особое значение имело конфуцианское учение, связывавшее культуру слова с нравственным воспитанием. Противопоставление понятий «благородный человек» и «низкий человек» отражает стремление формировать моральные ориентиры личности и общества.

Таким образом, изучение древнеиндийской и древнекитайской традиций позволяет глубже понять историко-культурные предпосылки развития казахского ораторского искусства. Сила слова заключается не только в убеждении, но и в сохранении культурной памяти, передаче нравственных ценностей и формировании общественного сознания.

Литература

1. Веды – тексты Вед на русском: Ригведа, II, 20-43. http://scriptures.ru/vedas/
2. Маковельский А. О. История логики. –Москва: 1967, -С. 321.
3. Конфуций. Лунь Юй. Восточная литература. 2001. –С. 213. http://www.phantastike.com/link/philosophy/lunөyuy.zip)
4. Қазақша Мақал - Мәтел: «Жақсы мен Жаман» ZhARAR |Мақал-мәтелдер. https://www.zharar.com/kz/makal/1059-good.html#title

QARAQALPAQ XALÍQ TARIYXÍY AŃÍZLARÍNÍŃ IZERTLENIW MÁSELELERI

Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna – *oqıtıwshı*
gulktaybekova93@mail.ru
Nókis rayonı Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw bólimine qaraslı 3-sanlı mektep

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДАНИЙ

Ктайбекова Гулзия Кенгесбаевна – *преподаватель*
Отдел дошкольного и школьного образования Нукусского района школа №3

RESEARCH ISSUES OF KARAKALPAK FOLK HISTORICAL LEGENDS

Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna – *teacher*
School №3 under the Department of Preschool and School Education of Nukus District

Tayanch so'zlar: tarixiy rivoyatlar, nasriy asarlar, folklor, etnografiya, ertak, afsona, janr, qahramon.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalq rivoyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot obyekti sıpatında tariyxıy rivoyatlar tanlab olingan. Rivoyatlarnin boshqa janrlardan farqli tomonlari qiyosiy o'rganilgan. Tariyxıy rivoyatlarning tadqiq qilinishi, g'oyaviy-tematik va badiiy xususiyatlari bir necha rivoyatlar misolida yoritib berilgan.

Ключевые слова: исторические предание, прозаические произведение, фольклор, этнография, сказка, легенда, жанр, герой.

Резюме. В статье анализируются каракалпакские народные предание. Исторические предание были выбраны в качестве объекта исследования. Различия между преданиями и другими жанрами были сравнительно изучены. Исследование исторических преданий, их идейно-тематические и художественные особенности освещены на примере нескольких преданий.

Key words: historical legends, prose works, folklore, ethnography, fairy tale, myth, genre, hero.

Summary. This article analyzes Karakalpak folk legends. Historical legends have been selected as the main object of the study. The distinctive features of legends in comparison with other folklore genres are examined comparatively. The study of historical legends, as well as their ideological and thematic and artistic features, are highlighted through the analysis of several legends.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde ańızlar prozalıq dóretpe sıpatında ayrıqsha orın tutadı. Ańızlarda jer, suw, kosmos keńligi, tariyxıy orınlar hám tábiyattaǵı hár qıylı hádiyselerdiń kelip shıǵıwı haqqındaǵı adamlardıń boljawları qıyalıy oylawları sáwlelenedi. Xalqımız óziniń basıp ótken jolın áwladlarına gúrriń etip bergen, onda qıyaldan dóregen waqıyalardı da keltirgen hám usı tiykarda, olardıń ómirinde ańız-ápsanalar payda bolǵan. Jáne de, adamlar eń áyyemgi dáwirden, ózleriniń payda bolǵan waqtınan baslap tábiyattı, dúnya qubılısların, álemdi, ósimlik hám haywanatlar dúnyasınıń hám tariyxıy orınlardıń payda bolıwın biliwge qızıqqanlıǵı ushın da, olar haqqında hár qıylı ańız - áńgimeler dóretken. Sonday-aq, xalıq ańızlarında adamlardıń ómirindegi, basıp ótken jolındaǵı tariyxıy waqıyalardıń da sáwlesi kórinedi. Xalıq arasında qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwı, urıwlardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı ańızlar da ushırasadı. Bunday ańızlar bir tárepten kórkem awızeki dóretpe bolsa, ekinshi tárepten janlı tariyxıy haqıyqatlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtanda, ańızlarǵa xalıqtıń tariyxın, etnografiyasın úyreniwde bay materiallar sıpatında úlken itibar qaratıw maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Ańızlar haqqında ilimpazlar hár qıylı anıqlamalar bergen. «Ańızlar (predaniya) – xalıq ańızları sóz óneriniń epikalıq túrine jatadı. Ańızlar kórkem tildiń proza (qara sóz) túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwi múmkin. Ańızlar rus folklorında legendalar, ózbek folklorında ráwiyatlar dep ataladı» [6:120].

Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev óz ilimiy izertlewlerinde ańızlardı «legenda» ataması menen qollanǵan hám oǵan tómendegishe anıqlama bergen: «Awız ádebiyatınıń ótkendegi hádiyselerdi shama menen, boljap aytqandaǵı áńgimelerin legenda deymiz. Mifler, kóbinese, tábiyat qubılısların túsindirse, legendalar tariyxıy, adamlardıń yamasa tariyxıy faktlardıń tiykarında jasaladı. Legendalarda qıyalıy oylar, tábiyǵıy qubılıslar, tariyxıy hádiyse, tariyxıy adamlar aralas ta aytıladı» [1:184]. Ilimpaz xalqımız arasında keńne taralǵan Asan Qayǵı, Aldar kóse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, Erejep tentek, Ómirbek laqqı, Dáwlet qaramanlılar haqqındaǵı áńgimelerdi de legendaǵa jatqaradı. «Bul legendalardıń shınlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlardı táriyiplewine qaramastan, awızdan-awızǵa ótip, ózgertilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı» dep túsindiredi [1:185]. Al, belgili folklortanıwshı alım Q.Ayımbetov ańızlarǵa tómendegishe anıqlama beredi: «Xalıq ertekleriniń bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek – legendalar desek te boladı. Xalıqtıń, jerdiń tariyxına jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıslı awızeki aytılǵan ertek sózler qaraqalpaq xalqında oǵada kóp. Mısalı, Gúldirsin haqqında, Sultan shanjar haqqında, Tók tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy, Erejep tentek haqqında legendalar hám taǵı basqalar» [2:33].

Ilimpaz Q.Maqsetov ańızlardıń janrlıq ózgesheligin basqa janr túrlerinen ajırıp kórsetedi: «Aspan, jer, juldızlar, quday, payǵambarlar, pirler, áwliyeler haqqındaǵı basqa da adamlar haqqındaǵı káramat penen aytılatuǵın awızeki dóretpelerge, sonday-aq, jazba jetip kelgen gúrrińlerge ápsana dep at bersek, tariyxıy orınlar, tariyxıy adamlarǵa, tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı kórkemlik párwaz benen aytılatuǵınlardıń ishinde qıyalıy nárseler bar awızeki gúrrińlerge ráwiyat, al bolmaǵan nárselerdi bolǵanday etip súwretleytuǵın awızeki áńgimelerdi ańız dep júrgizsek, usı

terminlerdi olar ushın alsaq, ápsana (mif), ráwiyat (predaniya), ańız (legenda) dı ayırıp qarawǵa múmkinshilik beredi» [3:212].

Izertlewdiń júzege keliwinde kórkem-estetikalıq, strukturalıq talqı metodlarınan paydalanıldı.

Talqılawlar hám nátiyjeler. Ańızlar dáslep, qaraqalpaq ertekleri menen birge XIX ásirde, sonday-aq, keń túrde XX ásirdiń 30-40-jıllarında jıynala baslaǵan. 1961-jılı Q.Maqsetov, N.Kamalov, Q.Mámbetnazarov baspaǵa tayarlaǵan «Qaraqalpaq legendaları hám anekdotları» kitabında qaraqalpaq ańızlarınan bir qansha úlgiler berilgen [4]. Al, 1992-jılı Q.Mámbetnazarov hám S.Bahadırovalar tárepinen «Qaraqalpaq ańızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» tayarlanıp, baspada járiyalanǵan. Bunda ápsanalar, ańızlar hám sheshenlik sózlerdiń bir qatar kórkem tekstleri berilgen [5].

Qaraqalpaq xalıq ańızları boyınsha sońǵı jıllarda izertlewshi I.Allambergenova arnawlı túrde izertlew jumısların alıp barǵan [7]. Ol qaraqalpaq xalıq ańızlarınıń úyreniliwi, genezisi hám evolyuciyasın, payda bolıw derekleri hám rawajlanıw basqıshların, tematikası, janrlıq klassifikaciyası, syujetlik tipologiyası máseleleri boyınsha talqılawlar júrgizgen. Bunnan tısqarı usı ilimpazdıń avtorlıǵında «Qaraqalpaq folklorında diniy ańızlar» atamasında shıǵarılǵan oqıw qollanbası xalıq awızeki dóretpelerine qızıǵıwshılar ushın qunlı miynet bola aladı [8]. Ańızlardaǵı tariyxıy waqıyalarǵa qurılǵan syujetler baslı áhmiyetke iye bolıp, sol hádiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge ayrqısha dıqqat awdarılıwı kerek. Ańızlardaǵı qaharmanlar tariyxta bolǵan shaxslar bolıp, onda joqarı ǵayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oǵada az, geyde bir syujet penen de sheklenetuǵın kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes, biraq variantları kóp, etnografiyalıq, geografiyalıq, tariyxıy tematikalıq ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı [6:33].

Xalıq awzında aytılıp júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip ǵana qoymastan, tariyxıy waqıyalar hám shın bolǵan waqıyanıń dógereginde aytıladı. Mısalı: xalıq qaraqalpaq legendalarında Ernazar alakózdi maqtaydı. Ernazar alakóz shınında da tariyxıy hújjetlerde unamlı rol atqarǵan [2:33]. Izertlewshi I.Allambergenova qaraqalpaq xalıq ańızların tematikalıq jaqtan klassifikaciyalap, bunday ańızlardı tariyxıy ańızlar qatarında qarastıradı: «Tariyxıy ańızlar dáslep belgili bir waqıyanı basınan keshirgen, kórgen - bilgen yaki gúwası bolǵan adamalar tárepinen awızeki gúrriń kórinisinde dóretilip, waqıt ótken sayın ańızǵa tán belgi – sıpatlar ala baslaydı. Ayırım tariyxıy ańızlarda ótmishte jasaǵan real tulǵalardıń obrazları aldınnan bar bolǵan dástúriy epikalıq syujetler tiykarında bayan etiledi» [7:16], – dep, Oǵuzxan, Shıńǵısxan, Qorqıt ata, Hákim ata (Sulayman Baqırǵaniy), sonday-aq, Asan Qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Maman biy, Turım biy, Aydos biy, Ernazar alakóz, Tóre biy haqqındaǵı ańızlardı talqılap, olardıń tariyxıylıq ózgesheliklerin ashıp beredi. Usı kózqarastan bunday tariyxıy tulǵalarǵa arnalǵan ańızlar xalıq arasında keń tarqalǵan.

«Ernazar alakóz qazıwshılarǵa jeńillik bergen» degen ańızda Ernazardıń barqulla xalıq jırın jırlap, xalıq sózin sóylegeni ushın oǵan xan adamları tárepinen islengen qastıyanlıq qılıp, «onıń minip barǵan atınıń er-turmanına xan adamları dushpanlıq etip, adamǵa zıyanlı záhár jaqqan eken. Jol júrgende usı záhár etine azmaz sińip qalıptı» [5:75]. Awıl adamları kóplep, kómeklep, Ernazardı qutqarıp qaladı. Jáne bir ańızda, Ernazardıń góreste jeńıp xalıqtı urıdan qutqarǵanı [5:76-77], ayırım ańızlarda, hátteki, xan da Ernazardı kórgeninde ornınan ushıp, órre turatuǵınlıǵı sóz etilgen. Bul xan menen onıń hámeldarlarınıń óz ara dialoglarında kórinedi. Mısalı: «Ernazar ketkennen keyin xan hámeldarları xannan nege ornınan turǵanın aytıwdı ótinipti.

– Hey azamatlarım, men Ernazardan qorıqpay hám ol kelgen waqıtta ornımnan turmay ne qılayın, Ernazar esikten kirgen waqıtta, eki iyninde eki arıslan atıp taslaytuǵınday bolıp, kózleri masaladay janıp keledi. Sonnan keyin ornımnan órre turǵanımdı bilmey qalaman, – dep juwap beripti» [5:78]. Demek, Ernazardıń aybatlı, batır insan ekenligin, pútkil xalıq, hátteki, xan da moyınlaǵan eken. Xalqımız arasındaǵı usınday batır adamlar, eldi ádil basqarǵan biyler haqqında kóplegen ańızlardan, atap aytqanda, «Mamanbiy hám Sansızbay», «Turım biy», «Erejep tentektiń tuwılıwı», sıyaqlı ańızlar ulıwma bilim beriw mektepleriniń sabaqlıqlarına da kiritilgen [10].

«Mamanbiy hám Sansızbay» atlı ańız suyjeti bılay baslanadı: «Maman biy Ámiwdáryanıń batıs tárepindegi Qaratawdıń Aqtaw degen jerine qonıs basadı. Aqtawdan jáne Dáwqaraǵa kóshedi. Bul jerde otırǵan qazaqlar Maman biylerdi qonaqqa shaqırıp:

– Siz qaraqalpaq aǵayinler, ne sebepten biziń ústimizge kóship keldińizler? – dep soraw beripti. Qaraqalpaqlar:

– El aǵası Maman biy tús kórip edi, sonı jorıytuǵın adam tabılmay, sizlerge jorıtıw ushın kelip atırmız, – depti. Sonda qazaqlardıń bir biyi:

– Maman biy, túsińdi ayt? – depti. Maman túsin ayta baslaptı:

–Túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı. Oyanǵanımda, birewi qalmastan úyimnen shıǵıp ketipti, – depti» [10:89]. Qazaqtıń bul biyleri Maman biydiń túsin Sansızbay jorıy alatuǵının aytadı. Úsh kúnnen keyin kelgen Sansızbayǵa túsin aytadı.

«– Men siziń bul túsińizdi jorıyman. Siz biziń úyge bara beriń. Biziń úy Sırdáryanıń Aqiyek degen jerinde. Men ózim Buxaraǵa baratırman, – deydi» [10:90].

Maman biy Sansızbaydıń úyine barıp, jigirma kún jatıp, Sansızbay kelmegen soń, ketpekshi bolǵanında, Sansızbaydıń hayalı Maman biydiń túsin joriydı:

«– Tósińe qırq qarlıǵash uya salsa, úyińniń qırq tesigi bar eken, sol tesigińnen kún túsedi eken. Men sizge jigirma óreli kiyizdi túyege tayarlap qoydım. Sonı al da, úyińdi pútinley ǵoy, meniń pitirgenim sol, – depti» [10:90].

Maman biy jolǵa atlanıp ketkennen keyin Sansızbay keledi hám hayalınan, qaraqalpaq aǵayinlerdiń ataqlı biyi Maman kelgen-kelmegenin soraydı. Al, hayalı onıń túsin ózinshe jorıp begenin, úyiniń tozǵanın, jigirma óre kiyiz berip jibergenin, aytadı. Sonda Sansızbay, Mamannıń «túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı, oyansam, bári ushıp ketipti» degeni – ol barlıq qaraqalpaqlardı biriktirip, bir jerde bolamız degen niyeti bar eken, biraq bul niyeti bolmay, kewli jabıǵıp júr eken, sen bul tústi durıs jorıy almapsań, – deydi hayalı» [10:90]. Sansızbay Maman biydiń kewlin alıw ushın bes júz qoy aydap Mamannıń izinen jetip, qoyların beredi hám Maman biy pátiyasın aladı. Maman biy Jańadáryaǵa kóshedi, ol jerde suw izlep taba almaydı. Sebebi, Jańadáryanıń saǵasın Buxara xanı baylatqan eken. Maman biy bógetti jıqtıradı. Bul jaǵdaydı Baydulla degen birew Buxara xanına barıp jerkeredi. Bunı

esitken Buxara xanı Maman biydi qırq jigiti menen Buxaraǵa shaqırtadı. Xan onıń qırq jigitin bosatıp, ózin darǵa asıwdı buyıradı.

«Maman dar arqannıń astına barǵanda xan:

– Meniń tórt sawalım bar, soǵan irkilmey juwap berseń, men seni dardan azat etemen, – deydi. Xan sawalın aytadı:

– Suw saǵası ne boladı, sóz saǵası ne boladı, jol saǵası ne boladı, ótirik penen ırastıń arası qansha jer shıǵadı? – depti. Sonda Maman biy turıp:

– Suw saǵası bulaq, jol saǵası tuyaq, ótirik penen ırastıń arası tórt eli, – depti. Buxara xanı bunı esitip, qolın qulaǵı menen kózdiń aralıǵına salıp jiberse, tort barmaǵı jayǵasqan yaǵnıy, tórt eli eken. Sonda Maman biy:

– Kóz benen kórgen ıras, qulaq penen esitken ótirik, – deydi» [10:90]. Solay etip, Maman biy danalıǵı menen xannıń ólim jazasınan qutılıp qalǵan.

«Turım biy» atlı ańızda jas bala Turımnıń aqıllılıǵı, ziyrekligi haqqında sóz etilgen. «Turım biydiń ákesi Aymurza xanǵa salıq jıynap aparıp beredi eken. Biraq jılda qarızdar bola beredi eken. Bunıń sebebi Xiywa xanlıǵında júretuǵın aqshanı shıǵarıwshılar xannıń bergen gúmisin janına qaldırıp, mıs aqshasın islegen. Onı salıq ushın aparǵanda qabıl etpey, Aymurza baydan kóterip alıp, qarızlanıp qayta beretuǵın bolǵan. Bir saparı ketkende balası Turım Aymurzaǵa erip, Xiywaǵa baradı. Bul saparı da Aymurzanıń salıq ushın aparǵan teńgesi ótpetpi». 12 jasar Turım xannıń aqsha soǵatuǵın adamlarına barıp, olarǵa: «– Sizler nege xannıń «aqsha isle» dep bergen gúmisin soqpay mıs aqsha soǵasız? Mınaw sizlerdiń qılmısıńızdı xanǵa aytaman! – depti. Olar xan sezse, ólimdar bolatuǵının bilip Turımǵa jalınǵan. Turım:

– Eger mına qaltadaǵı aqshanıń ornına gúmis aqsha berseńiz qoyaman,– depti. Olar qayıl bolǵan. Turım sebep bolıp, Aymurza úsh jıllıq qarız salıǵınan qutılǵan» [10.92]. Adamlar bul jas balanıń ziyrekligine, ótkirligine hayran qalǵan eken. Bunday el biyleri, tariyxıy adamlar haqqındaǵı, basqa da ańızlar «Qaraqalpaq folklorı»nıń kóp tomlıǵınıń 79-tomına kiritilgen [9:81-178].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, xalıq ańızları qaraqalpaq xalqınıń ótken ómirinde júz bergen tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwmat, tariyxıy dárek bola boladı. Xalıq áńızlarınıń mazmunı, tariyxıylıǵı jaǵınan oǵada qunlı ruwxıy gáziyne bolıp tabıladı. Ańızlardıń basqa da túrlerin arnawlı túrde izertlew folklortanıw ilimi ushın áhmiyetli máselelerden biri.

Ádebiyatlar

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Биринши бөлим. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.
4. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ легендалары ҳәм анекдотлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962.
5˙. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары ҳәм шешенлик сөзлери. (Баспаға таярлағанлар: Мәмбетназаров Қ., Бахадырова С.) – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Járimbetov Q. Nizamatdinov J., Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorı. – Toshkent: «Sano-standart», 2018.
7. Алламбергенова И. Қорақалпоқ халқ ривоятлари.жанрий ўзига хослиги, таснифи): Филол.фан. б-ча фалс.док. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2018.
8. Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorında diniy ańızlar. – Nókis: 2016.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-100 томлар. – Нөкис: «Илим», 2014.
10. Orazımbetov Q., Genjemuratov B., Begmuratova G. Ádebiyat. Ulıwma orta bilim beriw mekteplериniń 6-klası ushın sabaqlıq. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2022.

FOLKLOR PROZASÍNDA «GÚNA» HÁM «OBAL» KONCEPTLERINIŃ KÓRKEM-DIDAKTIKALÍQ TÁBIYATÍ

Qalbaeva Gulparshın Sarsenbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
Kalbaevagul1977@gmail.com
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ДИДАКТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОНЦЕПТ «ГРЕХ/GÚNA» И « РАСТОЧИТЕЛЬСТВО/ОБАЛ» В ФОЛЬКЛОРНОМ ПРОЗЕ

Калбаева Гулпаршын Сарсенбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ARTICTIC AND DIDACTIC NATURE OF THE CONCEPTS OF «SIN/GÚNA » AND «WASTE/OBAL» IN FOLKLOR PROSE

Qalbaeva Gulparshın Sarsenbaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, docent*
Nukis State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: gunoh, obal arxetiplari, motiv, syujet konstruktor, diniy va ekologiyalıq taqiq, jazo, epikalıq matn tarkibi, didaktik funksiya.

Rezyume. Maqolada turkiy xalqlar, xususan, qoraqalpoq folklorınıń qahramonlik dástanlari va kichik nasriy janrlari (ertak, afsona, naql) asosida "gunoh" va "Obal" konseptlarınıń badiiy-didaktik tabiati hamda arxaikalıq-ekologik ildizlari tadqiq etilgan. Ishda epikalıq matn tarkibini shakllantiruvchi "Gunoh, Obal, Jazo mantiqiy modeli hamda syujet konstruktorligi funksiyalari aniqlangan.

Ключевые слова: грех, обал архетипы зла, мотив, сюжетный конструктор, религиозный и экологический запрет, наказание, структура эпического текста, дидактическая функция.

Резюме. В статье рассматриваются художественно-дидактическая природа и архаико-экологические истоки понятий «грех» и «обал» на материале героического эпоса и малых прозаических жанров (сказок, легенд и преданий) тюркских народов, в частности каракалпакского фольклора. Выявляются логическая модель «Грех – Обал – Наказание» и функции построения сюжета, формирующие структуру эпического текста.

Key words: sin, archetypes of evil, motiv, plot construction kit, religious and environmental prohibition, punishment, structure of an epic text, didactic function.

Summary. The article examines the artistic-didactic nature and the archaic-ecological origins of the concepts of "sin" and "obol," drawing on the heroic epic and minor prose genres (fairy tales, legends, and oral traditions) of Turkic peoples – specifically Karakalpak folklore. It identifies the logical model "Sin – Obol – Punishment" and the plot-construction functions that shape the structure of the epic text.

Kirisiw. Folklor prozasındağı "Gúná" hám "Obal" konceptleri ápiwayı diniy yamasa mifologiyalıq túsinikler emes, bálkim jámiyet ómirin tártipke salıwshı, insan hám tábiyat, insan hám jámiyet arasındağı teń salmaqlılıqtı saqlawshı kórkem-didaktikalıq (tárbiyalıq) sistema bolıp tabıladı. Bul eki koncept awız eki prozada ayrıqsha kompoziciyalıq strukturanı jaratadı hám diniy-etikalıq, morallıq tálim-tárbiya wazıypaların atqaradı.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Maqalada izertlew jumısların alıp barıwda jáhán folklortanıwshı alımlardıń sonday aq, jergilikli ilimpazlardıń ilimiy kózqaraslarına súyenildi. Mifologiya hám mifopoetikalıq mektep wákilleri E.Teylor, J.Frezer (tabular hám sıyqır genezisi), K.G.Yung (arxetipler teoriyası), Y.E.Meletinskiy (mifologiya arxetipleri) hám V.Propp (ertek hám ápsanalardıń strukturalıq syujet funkciyaları hám tarixıy tiykarları) miynetlerinen, turkiy xalıqlardıń folklortanıwshıları V.Jirmunskiy, X.Korogli, sonday aq, ózbek hám qaraqalpaq folklorshı alımlarınan: T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, M.Jurayev, J.Eshonqulov, Q.Maqsetov, S.Bahadirova, K.Allambergenov, K.Palımbetovlardıń (epikalıq janrlar tipologiyası, mifologiya analizi hám folklor shıǵarmalarınıń syujetlik qurılısı) ilimiy-teoriyalıq pikir juwmaqlarınan paydalanıldı.

Izertlewdiń júzege keliwinde – tipologiyalıq, tariyxıy-genetikalıq, salıstırma-tariyxıy, strukturalıq analiz metodlarınan paydalanıldı.

Talıqlawlar hám nátiyjeler. Folklordağı "Obal" koncepti diniy, ekologiyalıq hám etikalıq túsiniklerdi ózinde jámleydi. Obal – gúnanıń jańǵırıǵı yaǵnıy tóleniwi shárt bolǵan tólem bolıp tabıladı. "Obal" – azıq-awqatqa, tabiyatqa, tiri janızatlarǵa hám materiallıq resurslarǵa islengen qıyanet yáki húrmetsizlikten keletuǵın qılmıslıq is. Bul túsinik ertedegi animistlik hám totemistlik isenimler hám de islamıy túsiniklerdiń sintezinen hasıl bolǵan.

Obal konceptiniń kórkem-didaktikalıq tabiyatı bul ırısqıǵa (azıq awqat hám tábiyiy ónimler, tábiyat) qolqatılmaslıq yaǵnıy, nandı ayaq astı qılıw, awqattı ısırap etiw, sebepsiz janlı-jánliklerdi, haywanlardı óltiriw, kók shópti (giya) julıw, terekti orınsız kesiw eń awır oballıq esaplanadı.

Ertek, ráwiyat hám ápsanalarda nandı húrmet etpegen elde qáhátshiliktiń baslanıwı, dáryalardıń qurıwı waqıyaları súwretlenedi.

Erteklerde ańshı óz mútájliginen artıq haywandı (mısalı, kiyik yamasa quslardı) awlasa, onıń ózi yamasa perzenti zıyanǵa qalıp, baxıtsızlıqqa ushraydı. Bunday mazmundaǵı ertek, ráwiyat hám ápsanalardıń didaktikalıq funkciyası tıńlawshılarda qorshaǵan ortalıqtı asıraw, materiallıq resurslardı tejew hám qánáát tuyǵıwların qáliplestiredi.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde, ápsana hám ráwiyat-larında (mısalı, «Mergen hám kiyik» "Ata wásiyatı", "Nannıń obalı urdı", «Nan qádiri») «Obal» konceptiniń kórkem-didaktikalıq tábiyatın kóriwmizge boladı.

“Mergen hám kiyik» erteginiń syujetinde ǵarrı ańshı ólimi aldınan balasına wásiyat etedi hám ant ishtiredi. “Mergenlik kásibi saǵan tirishilik bolsın. Biraq ańǵa shıqqanda hesh qashan ózińe kerekliginen artıq haywandı atpa, emiziwli hám hámledar kiyiklerge oq úzbe, obalına qalasań», - diydi. Jas mergen dáslep wásiyatqa ámel etedi. Biraq bir kúni ol nápsige berilip hám doslarınıń maqtawına ushıp, bala emiziwshi kiyikti (basqa versiyalarında muqaddes esaplanǵan aq maral) atadı. Kiyiktiń kózinen jas aǵıp, óledi. Sol zamatı jas ańshınıń úyinen bereket qashadı. Atqan oqları nıshanǵa tiymeytuǵın boladı, ózi bolsa awır dártke shatıladı. Ertekte bul jaza «kiyiktiń obalı urdı” dep túsindiriledi. Obaldıń shegarası –tıyım. Bul jerde obal qatań ekologiyalıq qolqatılmaslıq (tıyım) formasında kelip tur. Tábiyat hám insan arasındaǵı shártlerdiń buzılıwı esaplanadı.

Turkiy dunyaqarasında “obal” tiri janızatlarga tiykarsız zıyan jetkiziwge tıyım salıw (qadaǵan) principine tayanadı. Bul teń salmaqlılıqtıń buzılıwı násildi joq etiw menen jazalanadı. Mısalı, qazaq xalqında "Qulan láneti" (Aqsaq qulan ańızı) degen ápsana syujeti saqlanǵan: Xan jabayı qulanlardıń pútkil padaların soyıp, hátte jas balaların da óltiredi. Ǵázeplengen tábiyat húnakárdı jazalaydı. Padanıń baslıǵı-Aqsaq Qulan atı menen ataqlı bolǵan aqsaq qulan-xanıń súyikli balası Qoshıxandı ayaǵı menen jenship taslaydı (qazaq hám qırǵız xalıqlarda bul waqıya ataqlı nama- “kuy” diń dóretiliwine sebepshi bolǵan). Bul jerde ósh alıw: basqalardıń tuqımın joq etken adam óz násilin joǵaltadı – degen túsinikti ańlatıp tur.

Usı mazmundaǵı ápsana syujetleri kóplegen túrkiy xalıqlardıń folklorında saqlanǵan. Máselen, altay xalıqları folklorında saqlanǵan “Qara ańshı” degen ápsana syujeti de ataqlı ańshı Kórgudey Taw ruhlarınıń “Taygadan azıq-awqat ushın kereginen artıq nárseni atpań” degen qadaǵan etiwin buzadı hám payda alıw ushın muqaddes aq maraldı óltiredi. Tayga ruhları onı náletleydi. Ańshı aqıldan azadı, onıń nasili qırıladı. Bunday ańız-ápsanalar jas áwladtı tábiyatqa miyrim-shápáátli bolıwǵa, ashkóz bolmawǵa, nápsige berilmewge úyretedi.

Túrkiy xalıqlardıń awızeki epikalıq dóretiwshiliginde “Nan kulti” hám nannıń obalı menen baylanıslı eń áyyemgi arxaikalıq ápsanalardıń biri – “Sút kóli” yamasa “Nan tóbe” atı menen belgili bolǵan etiologiyalıq ápsanalar bar. Bul ápsanalar túrli variantlarda ózbek, qazaq, qaraqalpaq hám qırǵız xalıqlar folklorında kishi prozalıq dóretpe formasında saqlanıp qalǵan. Máselen:

“Áyyemgi zamanda bir bay ótken eken. Onıń malı kóp, skladları ǵállege tolı bolıptı. Biraq toqshılıqtan kózi soqır bolǵan baydıń hayalı nannıń qádirin esten shıǵarıptı. Kúnlerden bir kúni ol jas balasınıń dáretin tazalaw ushın shúberek taba almay, appaq nannıń bir bólegin bólip alıp, balanıń quyrıǵın nan menen sıpırıptı. Sol zamatı aspannan ǵázep otı jawıptı. Jer lárzege kelip, baydıń hámme baylıǵı, úyleri hám sol hayal jer qarına garq bolıptı. Olar shógip ketken orında shor suwlı kól payda bolıptı. Adamlar nandı qorlaǵan eldi jutqan kóldi “Gúna kóli” yamasa “Sút kóli' dep atay baslaptı.... ”

Bunday gúnalarǵa jaza ápiwayı insanlar tárepinen berilmeydi. Tábiyattıń ózi (Jer hám Aspan) iske túsedi. Jerdiń jarılıwı hám onda shor yamasa sútli kól payda bolıwı – kosmoslıq jaza yaǵnıy buzılǵan ekologiyalıq hám ruwxıy teń salmaqlılıqtı qayta tiklew (Obal) akti bolıp tabıladı.

“Gúna kóli” yamasa “Sút kóli' ápsanası toponimikalıq mifologiya – yaǵnıy ápsananıń aqırında anıq bir geografiyalıq obyekttiń (kól, tóbelik yamasa tastıń) payda bolıwın túsindirip kelgen. Bul tıńlawshıǵa: "Áne sol kól ele de turıptı, nandı obal etseń seniń de úyiń kólge aylanadı" degen real vizual eskertiwlerdi beredi.

Bul ápsananıń qaraqalpaqsha versiyasında bolsa, kóbirek diniy didaktika basım. Onda bayanlanıwınsha: Toqshılıq zamanda bir hayal balasınıń quyrıǵın nan bólegi menen sıpırıp, nandı góne tamnıń jarıǵına tıǵıp ketipti. Kóp uzamay elde ashlıq baslanıptı. Ol zamanlarda elde qanday da bir apatshılıq, ashlıq, awırıw, ólimshilik tarqalsa adamlar onıń sebebi qandayda bir gúnanıń jazası ekenligine tolıq isengen hám onıń sebebin biliwge, tez táwbe etiwge yamasa qáteligin dúzetiwge urınǵan. Sol ushın da, eldegi kátqudalar kóziashıq áwliyelerge barıp bul asharshılıqtıń sebebin sorastırıptı. Kóziashıq elińizde bir hayal nandı qorlaptı, sonıń sebebinen Quday elińizge asharshılıq jibergen. Sol hayal ólse, elińizde qaytadan toqshılıq boladı, – depti. Aradan waqıt ótip ashlıq ábden kúsheyipti. Hayal ashlıqtan dińkesi qurıp, sol bayaǵı góne tamnıń jarıǵına tıqqan nannıń bólegi esine túsipti. Nandı alıp jemekshi bolıp qolın jarıqqa tıqqan waqıtta, tamnıń jarıǵına tıǵılıp jatırǵan jılan hayaldı shaǵıp óltiripti. Hayal ólgen kúnnen baslap elde qaytadan toqshılıq baslanıptı.

Nan – tirishilik hám analıq simvolı. Áyyemgi túrkiy xalıqlar ǵálle hám nan jer júziniń ónimdarlıǵı, aq sút hám Umay ana (bárkámal hasıldarlıq hayal qudayı) menen teńlestirilgen. Nandı balanıń dáretine tiygiziw – tábiyattıń eń muqaddes inamına eń jaman húrmetsizlik, ayaqastı etiw – gúna esaplanǵan.

Túrkiy xalıqlar bunday ápsanalar arqalı áwladlar sanasına "Obal" túsinigin mórlegen.

Folklor shıǵarmalarında “gúna” koncepti arxetiplik túsinik wazıypasın atqarıp, tekst qurılısın eki polyus – jaqtılıq (jaqsılıq) hám qaranǵılıqtıń (jawızlıq) konflikti tiykarında quradı. Didaktikalıq jaqtan bul qádriyatlar epikalıq waqıyalardı basqarıwshı (gúna\ jaza\ táwbe/qutqarılıw) syujet halqasın payda etip, tıńlawshıǵa diniy, etikalıq tálim-tárbiya beredi.

Folklor prozasın analiz etkende, bul túsiniktiń ayrıqsha dúzilisi hám bir neshe funkciyaların kóriwmizge boladı. Arxaikalıq jaqtan "gúna" abstrakt túsinik emes, bálki qatań erarxiyalıq hám logikalıq shınjırǵa iye sistema retinde kóriledi. Gúnanıń payda bolıw sebebi nadurıs minez-qulıq yaǵnıy qaharmannıń Quday tárepinen ornatılǵan nızamlarǵa (yamasa kult, totem, pirler, diniy ustazlarǵa) qarsı shıǵıwı (mısalı, tákabbırlıq, sıqmarlıq, qıyanet, buzıqshılıq, boysınbawshılıq, menmenlik, ata-ana húrmetin unıtıw, antın buzıw). Gúnanıń nátiyjesi jaza yaǵnıy túrli sınaqlarǵa hám apatlarqa ushıraw. Islengen gúna anıq bir fizikalıq yamasa psixikalıq tómenlewge, konflikttiń keskinlesiwine alıp keledi. Bunıń sheshimi – táwbe hám pákleniw. Qaharmannıń óz gúnasin ańlap jetip, keshirim soranıwı, táwbe etiwi hám pákleniwi kerek boladı. Yamasa qaharman islegen gúnası saldarınan basqa jurtlarǵa (ózge álemge) saparǵa ketiwge májbúr boladı.

Ertek, ápsana hám dástanlarda ol kóbinese menmenlik, boysınbawshılıq, tákabbirlıq, sıqmarlıq, qıyanet hám zulımlıq formasında sáwlelenedi. Gúná islendime, onıń sazası jaza, ol jaza keshigiwi múmkin, biraq onnan qutılıp bolmaydı. Jetim-jesir hám jarlılardıń haqısın jegen zulım

xanlar, baylar aqır-aqıbetinde tilenshi boladı, tasqa aylanadı yamasa jer jutadı.

Folklor prozası tekstinde gúná islegen qaharmannıń tasqa aylanıwı motivi keń tarqalǵan. Mısalı, ata-anaǵa boysınbawshılıq (qol kóteriw), muqaddes nárseni ayaq astı etkende gúnakár sol zamatı tasqa aylanıp qaladı. Bunday mazmundaǵı ańız-ápsanalar xalıq arasında vizual esletpe (ibrat) wazıypasın oteydi. Adamdı óz nápsin tıyıwǵa, ádalatlı bolıwǵa hám hár bir islengen istiń áqıbeti haqqında oylanıwǵa májbúrleydi.

Folklor shıǵarmalarınıń syujetlik qurılısında "Gúná" hám "Obal" konceptleriniń kórkemlik xızmeti ayrıqsha. Túrkiy xalıqlardıń folklor prozasında bul túsinikler kóbinese bir-birin tolıqtırıwshı pútin bir sistemanı quraydı. Gúnáǵa batıw, apatqa ushıraw, jazaǵa tartılıw.

Qaraqalpaq toponimikalıq ápsanalarda (mákan-jay atamaları menen baylanıslı ápsanlarda) "jer jutıw" hám "tasqa aylanıw" motivleri eń kóp ushıraytuǵın mifologiyalıq motivler esaplanadı. Olar dárya boyındaǵı áyyemgi qorǵanlar (qalalar), shóllerdegi tóbelikler yamasa úńgirlerdiń qalay payda bolǵanın túsindiriw ushın xızmet etedi. Bul motivlerdiń tiykarında hár qashan sociallıq ádalatsızlıq, morallıq buzıqlıq yamasa Quday tárepinen ornatılǵan nızamlardı buzıw (gúná) jatadı.

Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı Ústúrt tegisligi, Sultan Uays tawları hám áyyemgi qorǵan qarabaxanalar átirapındaǵı tańqalarlıq taslar "jer jutıw" hám "tasqa aylanıw" motivleri menen túsindiriledi. Máselen, "Zulım húkimdar hám xalıq ǵarǵısı" degen ápsanaǵa kóre, áyyemgi bir qorǵannıń (mısalı, Gyaur-qala yamasa Topıraq-qala variantlarında) miyrimsiz xanı biygúna adamlardı qul etip isletedi hám ózin jerdegi Quday dep daǵazalaydı. Xalıq páryad etip Jaratıwshıǵa jalbarınǵanda, aspannan tas jawadı. Yamasa jáne bir variantlarında xan óziniń sarayındaǵı ámeldarları menen bir zamatta qarawıtqan tas háykellerge aylanıp qaladı.

Ayırım tawlı aymaqlardaǵı tik turǵan úlken taslar haqqında mınaday toponimikalıq ańızlar bar. Máselen, "Ana ǵarǵısı" degen ańızda: ata-anasınıń narazılıǵına sebep bolǵan perzentler úyden qashıp ketip baratırǵanda, anası artınan náletleydi (aq qıladı). Sol waqıtta qashıp ketip baratırǵan perzent hám onıń kóligi (at yamasa túyeleri) tasqa aylanıp qaladı.

Bul taslardıń janınan ótken hár bir jolawshı toqtap, ata-anaǵa húrmet hám ádalat haqqında oylawına túrtki bolǵan. Tas – ózgermeytuǵın simvol, gúnanıń máńgi móri bolıp tabıladı.

"Mizdakxan ańızı, gúnakár qala" haqqında toponimikalıq ápsanada: "Mizdakxan qalası óz dáwirinde júdá bay bolǵan. Biraq xalıq buzıqshılıqqa berilip, mútájlerge járdem bermey qóyadı, nandı ısırap etedi. Nátiyjede qáweterli jer silkiniw júz beredi. Jer úlken awızın ashıp, pútkil qala binaların, zalım baylardı óz qarmaǵına tartadı (jer jutadı). Tek ǵana óz nanın ash qalǵan tilenshiler menen bólisken bir qoyshı shopan (ayrım variantlarında tul hayal) aman qaladı.

Xalıq kóz aldında bul qalalardıń qarabaxanaǵa aylanıwına tariyxıy urıslar sebepshi emes, al "xalqınıń gúnaǵa batıwı sebepli jer juttı" dep túsindiriliwi ádalatlıqtıń qarar tabıwı, gúnanıń jazalanıwı degen didaktikalıq tárbiya quralı sıpatında xızmet etedi. Eger qanday da bir qáwimde buzıqshılıq normadan artsa, jer onıń suwınan waz keshken, yaǵnıy suw jer astına tartılıp ketken, adamlar bolsa shólde nabıt bolǵan.

"Jer jutıw" motivi tıńlawshıǵa baylıq, qudiret Qudaydıń ádalatlı nızamı aldında ázzi ekenin kórsetedi. Jer adamǵa ırısqı beretuǵın ana, biraq gúná hádden tıs artsa, ol jazalawshı kúshke aylanadı.

Bul ańız-ápsanalar ásirler dawamında shól sharayatında jasaǵan qaraqalpaq xalqınıń ishki tártip-qaǵıydaların saqlawǵa, hár bir aymaqlıq mákandı muqaddes biliwge, tábiyat hám de tariyxıy esteliklerge húrmet menen qarawǵa úyretip kelgen.

Túrkiy xalıqlardıń awızeki prozasında hám jazba ádebiyatında (mısalı, Rabǵuziydıń «Qıssası Rabǵuziy» shıǵarması) «Abıl hám Qabıl» ápsanası ayrıqsha tásirge iye. Ondaǵı «Gúná» hám «Jer jutıw» motivleri tómendegi syujetlik jelilerdi rawajlandıradı.

Gúná motivi amanatqa qıyanet etiw mazmunında bayanlaǵan. Túrkiy variantlarında adam óltiriwshiliktiń yaǵnıy gúnánıń tiykarǵı sebebi tek ǵana qurbanlıq yamasa qızǵanshaqlıq emes, bálki amanatqa qıyanet esaplanadı. Bul ápsanada aytılıwınsha: Adam Ata Haj ziyaratına ketip baratırǵanda Jer hám Tawlarǵa amanattı usınıs etedi, bıraq olar qorqıp qabıllamaydı. Abıl bul amanattı (juwapkershilikti) moynına aladı. Qabıldıń adam óltiriwshiligi sol ullı amanattı joq etiw sıyaqlı úlken gúná retinde bahalanadı. Islamıy qıssashılıqta Qabıldıń adam óltiriwden keyingi eń awır gúnası — qılmısına shın júrekten pushayman bolmawı yaǵnıw táwbe etpewi, hátteki tuwısqanı Abıldı jerlewge de barmay qaysarlıq etiwi. Qabıl ólgennen soń onıń qanı jerge sińip ketedi. Gúnanıń awırlıǵınan kúni-túni jer qozǵalıp, qaltırap turadı. Abıldıń biygúna qanı hám jansız denesi gúnanı pash etip turadı. Abıldıń denesin jerdiń óz bawrına qabıllawı insaniyat tariyxındaǵı dáslepki adam óltiriwshiliktiń muqaddes amanat bolǵan topıraqqa sińiwi (jer jutıwı) arqalı jasırılǵanlıǵın ańlatadı. Bul tábiyattıń insan gúnasın kótere almay qanqaqsawı hám de Qudaydıń ádilligin ańlatadı.

Juwmaq. Qaraqalpaq hám ulıwma turkiy xalıqlar folklor prozasınıń ruwxıy-strukturalıq tiykarları esaplanǵan "Gúna" hám "Obal" konceptleri boyınsha alıp barılǵan analizler nátiyjesinde tómendegi ilimiy-teoriyalıq juwmaqlarǵa kelindi:

"Obal" koncepti – kúndelikli turmıstaǵı ishki qadaǵalaw tárezisi. Ol nızam menen qabıl etilmeytuǵın islerdi insannıń hújdanına júkleydi (ırısqını hám tirishilikti asıraw).

Obal hám gúnanıń funkcional differensaciyası: Epikalıq kontekst sociologiyası kózqarasınan, bul eki arxetip eki qıylı teń salmaqlılıq tárezisi bolıp tabıladı. «Obal» – insan hám materiallıq bolmıs (nan, suw, janıwarlar, ósimlikler álemi) arasındaǵı shegaranı qorǵawshı ekologiyalıq kodeks bolıp tabıladı. «Gúna» bolsa – insan hám jámiyet (urıwlıq qatnasıqları, shańaraqqa, doslıqqa sadıqlıq, erarxiyaǵa baǵınıw), Quday hám insan arasındaǵı tártipti saqlawshı diniy-etikalıq, sociallıq-huqıqıy norma bolıp tabıladı.

"Gúna" hám "Obal" konceptleri óziniń kóp funkciyalı tábiyatı menen ásirler dawamında túrkiy xalıqlardıń ishki tártip-qaǵıydaların bekkemlep, ruwxıy hám ekologiyalıq krizislerden saqlap kelgen fundamentallıq qalqan bolıp tabıladı. Bul konceptler folklor shıǵarmaları kontekstleriniń tek ǵana ideologiyalıq tiykarların emes, bálki pútkil epos, ertek hám ápsanalardıń syujet dinamikasın támiyinleytuǵın, tártipsizlik ústinen tártip (kosmos) jeńisine kepillik beriwshi bas arxetiplik qurılma bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Allambergenov K. Mif, ertek, ańız hám dástan. // Qaraqalpaqstan muǵallimi. – Nókis: 1995, №3-4, 102-118-b.
2. Allambergenov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige" (Genezisi. Janrlıq belgileriniń jetilisiw jolları. Milliy versiyalar tipologiyası): Filol. ilim. dokt. … diss. – Toshkent: 1997.
3. Bahadırova S. Qaraqalpaq xalıq prozası: mif, ápsana, ańız. // ÓzR IA QQB Xabarshısı. – Nókis: 2007, №1, 107-110-b.
4. Juraev M. Ózbek xalq samoviy afsonalarining tarixiy asoslari: Filol. fan. dokt. … diss. – Toshkent: "Fan", 1996.
5. Juraev M., Shomusarov Sh. Ózbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: "Fan", 2001.
6. Juraev M., Norziqulov M. Mif, folklor va adabiyot. –Toshkent: "Fan", 2006.
7. Rahmonov T.L. Qadimgi miflar ózbek folklori epik motivlarining ózagi sifatida: Filol.fan. nom.diss. –Toshkent: 1997.
8. Palımbetov K. "Qorqıt ata kitabı" hám qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları. –Nókis: "Bilim", 2010.
9. Чистов К.В. О сюжетном составе русских народных преданий и легенд. (Методологические вопросы). // История, культура, фольклор и этнография славянских народов. – Москва: «Наука», 1968.

UDK 821.512.133.09

LIRIK KEChINMA VA UNING FALSAFIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI (GO‘ZAL BEGIM ShE’RIYATI MISOLIDA)

Qodirov Umidbek Shavkat o‘g‘li – *mustaqil tadqiqotchi*
xonqaimi@mail.com
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИРИЧЕСКОГО ПЕРЕЖИВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭЗИИ ГУЗАЛ БЕГИМ)

Кодиров Умидбек Шавкатович – *самостоятельный соискатель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF LYRICAL EXPERIENCE (A CASE STUDY OF GO‘ZAL BEGIM’S POETRY)

Kodirov Umidbek Shavkatovich – *independent researcher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: lirik kechinma, falsafiy-psixologik tahlil, modern she’riyat, o‘zlikni inkor etish, bo‘linish motivi, sukunat poetikasi, tana obrazlari, motivlar chastotasi, Go‘zal Begim, o‘zbek she’riyati.

Rezyume. Maqolada Go‘zal Begimning 1998–2018-yillarda nashr etilgan to‘rt kitobi lirik kechinmaning falsafiy-psixologik asoslari nuqtai nazaridan tekshiriladi. Muammo shundaki, o‘zbek adabiyotshunosligida bunday tahlil asosan nasr materialida ishlab chiqilgan. Ishda uzunlamasiga sifat tahlili qo‘llanildi va kuzatuvlar chastota sanog‘i bilan tekshirildi. Natijada kechinmaning o‘zagi sifatida o‘zini yo‘q deb bilish holati aniqlandi, bo‘linish motivining ko‘plikdan nomi bor ichki shaxsga qarab rivojlangani hamda azobga munosabatning qadrsizlikdan go‘zallikka o‘tishi ko‘rsatildi. Ilmiy yangilik shoira ijodining ilk bor yaxlit tizim sifatida o‘rganilishidir.

Ключевые слова: лирическое переживание, философско-психологический анализ, модернистская поэзия, самоотрицание, мотив расщеплённости, поэтика молчания, телесные образы, частотность мотивов, Гузал Бегим, узбекская поэзия.

Резюме. В статье четыре книги Гузал Бегим, изданные в 1998–2018 годах, рассматриваются с точки зрения философско-психологических оснований лирического переживания. Проблема в том, что такой анализ в узбекском литературоведении разработан преимущественно на прозаическом материале. Применён лонгитюдный качественный анализ, наблюдения проверены частотным подсчётом. В результате ядром переживания признано самоотрицание, показано развитие мотива расщеплённости и переход отношения к страданию от обесценивания к эстетизации. Научная новизна состоит в первом изучении творчества поэтессы как целостной системы.

Key words: lyrical experience, philosophical-psychological analysis, modernist poetry, self-negation, motif of fragmentation, poetics of silence, bodily imagery, motif frequency, Go‘zal Begim, Uzbek poetry.

Summary. The article examines four books by Go‘zal Begim, published between 1998 and 2018, from the standpoint of the philosophical and psychological foundations of lyrical experience. The problem is that such analysis in Uzbek literary studies has been elaborated mainly on prose material. A longitudinal qualitative method is applied, and the observations are tested against a frequency count. The analysis identifies self-negation as the core of this experience, traces the motif of fragmentation, and explains the shift in the attitude towards suffering from worthlessness to aestheticisation. The novelty lies in studying the poet’s output as an integral system for the first time.

Kirish. Go‘zal Begim she’rlarini o‘qigan kishi avvalo shaklga e’tibor beradi: misralar bo‘g‘inlarga bo‘linadi, tinish belgilari yo‘qoladi, satr uzunligi o‘zgarib turadi. Biroq o‘sha misradagi odamning o‘zini yo‘q deb bilishi butunlay boshqa hodisa va u haqda bizda kam yozilgan. Sababi shundaki, falsafiy-psixologik tahlil bizda nasr materialida ishlab chiqilgan, nasrda esa inson zafari yoki inqirozi voqea orqali ko‘rinadi. Lirikada hech qanday voqea yuz bermasligi mumkin va shunga qaramay inqiroz to‘liq ro‘y beradi. Shu bois o‘lchovni she’riyatga ko‘chirishdan oldin uni qaytadan asoslash kerak, maqolaning dolzarbligi ham ana shunda.

Tadqiqot obyekti Go‘zal Begimning 1998-2018-yillarda chiqqan to‘rt kitobi [1; 2; 3; 4], predmeti ulardagi lirik kechinmaning falsafiy-psixologik asoslari hamda tayanch motivlarning yigirma yil davomidagi harakati. Maqsadimiz kechinmaning o‘zagini topish va uning o‘zgarish chizig‘ini ko‘rsatish edi. Shoira ijodi shu paytgacha asosan taqriz va so‘zboshilarda tilga olingan, to‘rt kitobni yagona tizim sifatida ko‘rgan ish bizga uchramadi, ilmiy yangilik ham shunda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Falsafiy-psixologik tahlilning bugungi ma’nosi Nosir Rahimjonov ishlariga borib taqaladi: adib qanday mavzuni tanlamasin, insonning zafari yoki inqirozi orqali tiriklik falsafasini badiiy mujassamlashtira olishi shart [10]. Bu o‘lchov ishlov darajasiga qaraydi, biroq voqeaband matn uchun mo‘ljallangan. Ulug‘bek Hamdam shu chegarani sezgan bo‘lsa kerak, uningcha shoir mavzuni qay pog‘onada o‘z kechinmasiga aylantira olgani muhim [12], quyidagi tahlilda biz ana shu qoidaga tayandik.

Oqimning umumiy manzarasini Qozoqboy Yo‘ldoshev chizib bergan: modernizm ezgulikka umidsizlikning natijasi o‘laroq dunyoga kelgan, shuning uchun unda inkor ruhi yetakchilik qiladi [8:29]. Olimning tahlil metodikasiga oid kitobi ham asqotdi [7]. Bahrom Ro‘zimuhammad bilan Shodmon Subhon modern she’r o‘quvchi ongiga muayyan ma’no tashimasligini aytadi [11]. Nazar Eshonqul ijodning kelib chiqishini bo‘linish tushunchasi bilan izohlab, uning

vazifasini zarralarni butunlikka undash deb biladi [13]. Xurshid Do‘stmuhammad qora rang zamirida shafqat yotishini ko‘rsatgan [6], Matnazar Abdulhakim tajribaviy she’rni o‘qish uchun she’rxondan kechina bilmoq layoqatini talab qiladi [5], Abdulla Qodiriyning ko‘rsatish bilan so‘zlab berish haqidagi mulohazasi [9; 16-b.] esa lirik holatni tasvirlash masalasiga bevosita tegishli.

Xorijiy ishlardan beshtasi tayanch bo‘ldi. Uilyam Franke tilning parchalanish va so‘nish orqali aynan jimlikni gapirishini ko‘rsatgan [14], Morin Gallager lirik «men» o‘zgalik bilan munosabat orqali shakllanishini asoslaydi [15], Anri Bergson o‘lchanadigan vaqt bilan yashaladigan davomiylikni ajratadi [16], Ervin Goffman har bir odam o‘zgalar oldida rol o‘ynashini ko‘rsatadi [17], Ileyn Skerri esa og‘riqning tilga qarshilik ko‘rsatishini isbotlaydi [18]. Demak, bir tomonda nasrga mo‘ljallangan puxta apparat, ikkinchi tomonda shaklga qaratilgan kuzatuvlar turibdi, Go‘zal Begim ijodi esa ikkalasining oralig‘ida qolgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot dizayni uzunlamasiga sifat tahlili bo‘lib, unga kichik miqdoriy tekshiruv qo‘shildi. Dastlab kitoblarni chiqqan tartibida ko‘rib chiqmoqchi edik, biroq ikkinchi kitobga o‘tganimizda birinchi kitob haqidagi gaplarni qayta yozayotganimizni payqadik. Sababi shuki, yigirma yil ichida bir necha o‘zak holat tark etilmagan, ular faqat kiyimini almashtirgan. Shundan keyin materialni mavzuiy tugunlarga ajratdik, chunki bir obrazning yigirma yildan so‘ng deyarli o‘zgarmay qaytishini faqat shu yo‘l bilan payqash mumkin ekan. Metodlar quyidagilar bo‘ldi: falsafiy-psixologik tahlil, motiv tahlili, qiyosiy-tipologik metod va matnning ichki qiyosi. To‘rtinchi kitobdagi nasriy matnlar ham tahlilga kiritildi, chunki ularda ichki suhbat ochiq ko‘rinadi.

Sanoqning kamchiliklari bor. Uchinchi kitobning faqat skaner nusxasi bo‘lgani uchun u sanoqqa kirmadi, birinchi hamda ikkinchi kitoblarni tanlangan o‘n ikkitadan matn ifodalaydi, to‘rtinchi kitob esa to‘liq olindi. Imlo bir xil emasligi sababli matnni bir xillashtirishga to‘g‘ri keldi va shu sabab ko‘z hamda so‘z motivlarini sanay olmadik. Bunday raqamlar dalil bo‘la olmaydi, ular ko‘pi bilan ishora vazifasini bajaradi.

Tahlil va natijalar

1. O‘zini yo‘q deb bilish. Debyut kitobi shunday satrlar bilan ochiladi.

Men mungman Hech kimning ko‘ziga cho‘kmagan, /
Hadsiz makrman Hech kimning qo‘yniga kirmagan.

Har bir ta’rifda avval mohiyat aytiladi, keyin uning ro‘yobga chiqmagani qo‘shiladi: mung bor, sezilmagan, suvat bor, chizilmagan. Shoiraning «men»i e’tibordan chetda qolgan emas, u hali hech kimning niyatiga ham kirmagan. Xuddi shu usul yigirma yildan keyin «Yo‘qdir» she’riga aylanadi, faqat endi rad etilayotgan narsa «men» emas, dunyoning o‘zi, oxirgi satrda esa «yo‘q» so‘zi harflarga parchalanadi. Inkorning bunday barqarorligi oqimning umumiy belgisi [8:29], farq shundaki, bu umidsizlik ezgulikka emas, o‘z mavjudligiga qaratilgan.

2. Ichkaridagi boshqa odam. Bo‘linish ikkinchi barqaror belgi. «Uchayotgan yaproq soyasi»da uch shaxs chiqadi: gapirayotgan «men», eslanayotgan «o‘zim» va ichkarida yashayotgan qiz. «Majnunsoat»da o‘n to‘rt misrada o‘n to‘rt «yarim» sanaladi, so‘nggi kitobda esa ichkaridagi odam nom oladi. Bu Eshonqul aytgan zarralarga bo‘linishning lirikadagi ko‘rinishi [13], bitta farq bilan: Eshonqulda ijod parchalarni yig‘ishga undaydi, bu yerda esa ko‘plik shunchaki qabul qilinadi va ijod quroliga aylanadi.

3. Yetilmagan manzil va vaqt bilan hisob-kitob. Qahramon Makkaga bormaydi, u Makkani topadigandek yuradi, demak manzil oldindan aniq emas. O‘n yetti yildan keyin «Ichimdagi Majnun» matni o‘sha obraz bilan yakunlanadi, faqat to‘xtab qolgan odam endi shoiraning ichidagi Majnun. Vaqt ilk kitobda inkor qilinadi, keyingi bosqichda esa ism og‘riydi va kalit satr aytiladi.

- men eng go‘zal iztirobman-ku!

Demak 1998-yilda qadrsiz bo‘lgan holat 2012-yilga kelib o‘lchov birligiga aylangan. Nomdosh she’rda qum soati rad etiladi, chunki u vaqtni bo‘linadigan miqdor deb qaraydi. Bergson o‘lchanadigan vaqt bilan davomiylikni ajratganida shunga yaqin narsani nazarda tutgan edi [16], o‘rniga qo‘yilgan quyosh, daryo va junun soatlarida bo‘lak yo‘q, uzluksiz oqim bor.

4. Jimlik, faryod va kiyilgan yuz. Jimlik gapira oladimi degan savol birinchi kitob nomidayoq qo‘yilgan. Franke tilning parchalanish va so‘nish orqali aynan jimlikni gapirishini ko‘rsatgan edi [14], bu she’rlarda ham jimlik ovozning yo‘qligi emas, ovozning boshqa shakli. Avvaliga faryod hech kim eshitmaydigan joyda sodir bo‘ladi, «Bulutlar kesishuvida»da javobsizlikning o‘zi matn shakliga aylanadi, «Yoki»da esa faryod adresat topadi va sukutga ishonchsizlik bildiriladi. «Dod»da faryodlar zumrad munchoqqa o‘xshatiladi, azobni bezakka aylantirish esa xavfli yo‘l.

Yashirish mavzusi paradoksga aylanadi, chunki jarohatlarni yopadigan ko‘ylak Sog‘inch deb ataladi, uning har bir choki esa ko‘zdan iborat. «Manekan»da xaridor manekanning uzugiga qaraydi, o‘ziga emas. Goffman har bir odam rol o‘ynashini ko‘rsatgan edi [17], manekan shu rolning eng chekka nuqtasi.

5. Murojaat doirasi va tanadagi manzil. Sevgi kechinmasi bu she’riyatda deyarli hech qachon o‘zaro emas, muloqotning o‘rniga matn qoladi. Burilish so‘nggi kitobdagi ikki qismli she’rda ro‘y beradi.

Ko‘chaga chiqdim bugun seni sevayotgan /
ko‘rinishimda tanishmadi hartugul

Ko‘chada hech kim uni tanimaydi va muallif buni shukr deb biladi: yigirma yil oldin e’tibor yetishmasligi asosiy dard edi, endi payqalmaslik xotirjamlik keltiryapti. Gallagerning lirik «men» javob olgani uchun emas, murojaat qilgani uchun mavjud bo‘lishi haqidagi xulosasi [15] shu o‘rinni izohlaydi. Ichki holat esa mavhum ot bilan emas, tana a’zosi orqali beriladi: peshona taqdir yoziladigan joy, kaft chiziqlari xarita, soch vaqtni saqlaydi. Skerri og‘riyotgan odam so‘z topolmay tovushga qaytishini ko‘rsatgan edi [18], cho‘zilgan unlilar shu qaytishning izi bo‘lsa kerak. Qodiriyning mulohazasi [9:16] ham bu o‘ringa tegishli, faqat lirikada ko‘rsatiladigan narsa o‘z holati. Sog‘inch aytilmaydi, u ko‘ylak bo‘lib kiyiladi, vatan og‘riydigan a’zoga aylanadi, Do‘stmuhammad ko‘rsatgan shafqat [6] esa qora gul obrazida mohiyat darajasiga ko‘tariladi.

6. Motivlar taqsimoti bo‘yicha raqamli tekshiruv. Elektron shaklda mavjud matnlar ustida sanoq o‘tkazdik, qavs ichida ming so‘zga to‘g‘ri keladigan nisbiy chastota berilgan, chunki matnlarning hajmi teng emas.

Motiv	1-kitob (1998)	2-kitob (2002)	4-kitob (2018)
yurak	10 (10,7)	7 (5,1)	200 (15,9)
tun	13 (13,9)	5 (3,7)	23 (1,8)
yoʻl	9 (9,6)	10 (7,3)	59 (4,7)
rang	0 (0,0)	25 (18,4)	7 (0,6)
soya	2 (2,1)	9 (6,6)	8 (0,6)
gul	3 (3,2)	19 (14,0)	52 (4,1)
daraxt	8 (8,5)	8 (5,9)	13 (1,0)
vaqt	1 (1,1)	1 (0,7)	17 (1,4)

Rang motivi birinchi kitob tanlanmasida uchramaydi, ikkinchi kitobda eng yuqori chastotaga chiqadi, toʻrtinchisida deyarli yoʻqoladi. Soya ham ikkinchi kitobda eng zich uchraydi, ya’ni kitob nomi tasodifiy tanlanmagan. Yurak esa toʻrtinchi kitobda eng yuqori nuqtaga chiqadi va bu boʻlinish mavzusining kuchayishi haqidagi kuzatuvimizga mos keladi. Vaqt motivi hamma joyda kam uchraydi, holbuki sifat tahlili uni markaziy mavzulardan biri deb koʻrsatgan edi, demak shoira vaqt haqida soat, fasl, tong va tun orqali gapiradi. Raqamli usul sifat tahlilining oʻrnini bosolmaydi, u qoʻshimcha dalil vazifasini bajaradi.

Xulosa va takliflar. Bu she’riyatda kechinma oʻzini yoʻq deb bilishdan boshlanadi. Shu sababli Goʻzal Begimda yoʻqotish motivi kam uchraydi, zero yoʻqotish uchun avval egallash kerak, uning she’rlarida esa faqat egallanmaganlik hissi turadi. Boʻlinish ikkinchi barqaror belgi boʻlib, uning yoʻli tasodifiy koʻplikdan katalogga, soʻng nomi bor ichki shaxsga borib taqaladi. Bu yoʻlda yaxlitlanish talab qilinmaydi va ana shu jihat shoira tajribasini boʻlinishni fojia deb qaraydigan an’anadan ajratib turadi.

Azobga munosabat ham oʻzgaradi: avvaliga azob qadrsiz, oʻrtada u boylikka aylanadi, oxirida unga goʻzallik nisbat beriladi va shu bosqichda bezatilgan azob oʻzini yoʻqotish xavfi paydo boʻladi. Murojaat doirasi kengayadi, e’tibor kutuvchi odam e’tibor beruvchiga aylanadi. Oʻzgarmagan narsa ham bor: til boyidi, mavzu doirasi kengaydi, asosiy pozitsiya joyida qoldi, «men» hamon oraliqda turadi.

ketib ketolmayman qaytib qaytmayman

Bir misra, ikki inkor, hech qanday izoh. Nazarimizda, lirik kechinmaning falsafiy oʻzagi ana shu joyda. Kelgusidagi ishlar uchun uch yoʻnalishni taklif qilamiz: uchinchi kitob matnini raqamlashtirib sanoqni toʻliq korpusda takrorlash, shu oʻlchovlarni shoira tengdoshlari ijodiga tatbiq etish va chet elda yozilgan matnlardagi tarjima muammosini alohida oʻrganish.

Adabiyotlar

1. Гўзал Бегим. Сукунат жаранглари. – Тошкент: «Ёзувчи», 1998.
2. Гўзал Бегим. Учаётган япроқ сояси. – Тошкент: «Ёзувчи», 2002.
3. Гўзал Бегим. Мажнунсоат. – Тошкент: «Akademnashr», 2012.
4. Гўзал Бегим. Ёки. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.
5. Абдулҳаким М. [сўзбоши] // Рўзимуҳаммад Б. Икки нур. – Урганч: 1994.
6. Дўстмуҳаммад Х. Назарнинг умидбахш кемалари. // Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004.
7. Йўлдош Қ. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: «Камалак», 2016.
8. Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар. // Филология масалалари. – Тошкент: 2004. № 2. 29-б.
9. Қодирий А. Ижод машаққати: Бадиий ижод тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар / Нашрга тайёрловчи Н.Каримов. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
10. Раҳимжонов Н. Бугуннинг қаҳрамони ким? –Тошкент: // «Ўзбек тили ва адабиёти» № 6. -С 8-12. 2001.
11. Рўзимуҳаммад Б., Субҳон Ш. Ўзбек модерн шеърияти. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003.
12. Ҳамдам У. Модернизм ва постмодернизм. – Тошкент: «Akademnashr», 2020.
13. Эшонқул Н. Ижод фалсафаси. – Тошкент: «Akademnashr», 2018.
14. Franke W. Poetics of Silence in the Post-Holocaust Poetry of Paul Celan // Journal of Literature and Trauma Studies. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2013. Vol. 2, № 1-2. – P. 137-158.
15. Gallagher M. Lyric Subjectivity, Ethics, Contemporary Poetics: Claudia Rankine, Fanny Howe, Elizabeth Robinson: PhD dissertation. – Pittsburgh: Duquesne University, 2015.
16. Bergson H. Essai sur les données immédiates de la conscience. – Paris: Félix Alcan, 1889. –P. 185.
17. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – New York: Anchor Books, 1959. –P. 259.
18. Scarry E. The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World. – New York: Oxford University Press, 1985.

ShE'RIYATDA MULOQOT ShAKLLARI VA BADIIY IFODA

Matyakupov Sa'dulla Gaipovich – *filologiya fanlari doktori, professor*
sadulla.yoqub@gmail.com
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ФОРМЫ КОММУНИКАЦИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО САМОВЫРАЖЕНИЯ В ПОЭЗИИ

Матякупов Саъдулла Гаипович – *доктор филологических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMS OF COMMUNICATION AND ARTISTIC SELF-EXPRESSION IN POETRY

Matyakupov Sa'dulla Gaipov – *Doctor of Philological Sciences, Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: dialog, monolog, individuallik, badiiy ifoda, obrazlilik, badiiy tafakkur, falsafiy talqin.

Rezyume. Maqolada o'zbek she'riyatida ruhiy kechinma va badiiy ifoda masalasi tadqiq etilgan. Shoir mahorati, dialog va monologlardan foydalanishi xususida atroflicha mulohaza bildirilgan. Mavzu A.Oripov ijodi misolida o'rganilib nazariy va badiiy tahlil natijalari umumlashtirilgan.

Ключевые слова: диалог, монолог, индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философское толкование.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема духовного мира и художественного описания в узбекской поэзии. Досконально было обсуждено мастерство поэта, способность использоват диалагическую и монологическую речь в работа. Тема была конкретизирована с премерамы из произведении А.Арипова и обобщены теоретиские и художественые анализы.

Key words: dialogue, monologue, individuality, literary interpretation, literary, idea, philosophic interpretation.

Summary. the presented article deals with the ways of giving inner world of people and literary descriptions in the Uzbek poetry. The article analyses the skillfulness of poets, their ability to use dialogues and monologues. The topic was enriched with the examples from A.Aripov's creations and there also concluded theoretical and literary analysis.

Kirish. Lirikada tushuncha mohiyati hamisha mavhumlikka tayangandek ko'rinadi. Ushbu murakkablikning qay darajada aks ettirliganligini tuyg'u va idrok orasidagi aloqa uzviyligi ta'minlaydi. Shuningdek, unda ijodkor tomonidan estetik obyektga yuklatilgan g'oyaning mazmundorligi yetakchi mavqe kasb etadi. Eng muhimi, badiiy munosabatning teranligi va estetik idrok imkoniyati badiiy talqinning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Ta'kidlash kerakki, dialogik nutqda dunyoqarash, nuqtai nazar va baholash mezoni birlashganda erkin tahlil yetakchilik qiladi. Tasvirdagi badiiy to'qimalarning ham subyektiv, ham obyektiv mohiyati muayyan muvozanatga bo'ysunadi. Tushuncha, so'z va mushohada tabiatan matn izchilligini ta'minlaydi, muloqot davomida yangi ovozlar nisbiy mustaqilligi badiiy fikr mantiqiy taraqqiyotini gavdalantiradi. Adabiyotshunos olim H.Umurov ta'kidlaganidek, "Badiiy dialog holatni, o'y-xayolni talqin qilmog'i – uning ochiq mazmunidan yashirin mohiyati sari borishga kitobxonni "majbur" qilishi – bosh talab" [4:66] ekan, unda qahramon xarakteri, ruhiyati hamda manfaat-ehtiyojlarini ixcham tarzda ifodalash imkoniyati ortadi. Nutq shakli tasvir va tahlil hamda talqin madaniyatini birlashtiradi.

Mazkur jarayonda she'rning vujudga kelishida ijodkor ko'nglida kechgan olam va odam orasidagi zohiriy dialog alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada A.Oripov lirikasida rang-barang she'riy shakllar orqali hayotni, inson umri va uning qismatini ifodalovchi, qadr-qimmatini ulug'lovchi bir qancha badiiy kashfiyot darajasidagi asarlar yaratildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Istiqlol davri o'zbek she'riyatining turli qirralari, xususan, badiiy psixologizm, obraz va ritm munosabati, hayotni poetik talqin etish taomillari, badiiy xususiyatlari, ijodkor shaxsiyati va lirik qahramon, xalqona poetik tafakkur, uslubiy izlanishlar, modern she'riyat poetikasi, she'riy turkum tabiati kabi masalalar haqida adabiyotshunosligimizda monogrfik tadqiqotlar, ilmiy maqolalar yaratildi. Lekin zamonaviy she'riyatda muloqot shakllarining qo'llanishi hamda uning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish bugungi adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biridir. Zero, badiiy kommunikatsiya badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasining eng muhim omili sanaladi. Shu ma'noda, badiiy asar qaysi tur va janrga oid bo'lmasin unda asosan ijodkorning olam va odam bilan muloqoti aks etadi.

Natijalar. Ma'lumki, she'riyatda nutqiy ifoda shakllari bir-biri bilan tig'iz munosabatga kirishgan holda badiiy shartlilikni vujudga keltiradi. Lirik talqinda tuyg'u hamda ong muvozanati nisbiy ijodiy mustaqillikka intilishi masala mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Nazmda badiiy nutq tadriji murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi, unda o'tish shakllari (monologlashgan dialog – dialoglashgan monolog) xilma-xilligi kuzatiladi. Adabiy tahlil va estetik idrokda mujassam erkinlik darajasi goh nutqiy ifoda boshqaruvini yetakchi o'ringa olib chiqsa, gohida ritorik ohangdoshlikni diqqat markaziga ko'chiradi. Shunga qaramasdan, lirik ifodada asosan monologlashgan ong o'zaro munosabatlar bayoniga asos bo'ladi.

Muhokama. A.Oripov she'rlari umuminsoniy muammolar talqini, ularni badiiy ifodalashdagi turli xil badiiy shakllar hamda ifoda usullari bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Shoir o'zining sermazmun she'rlarining voqealar tafsilotida shakl va mazmun mutanosibligini ta'minlashda mukammallikka erishadi. Abdulla Oripov she'riyatida insonning o'zini anglashi, uning fazilatu illatlari, taqdiri, umuman butun murakkabligi badiiy talqin qilinadi. Shoirning "Haj daftari" turkum she'rlarida diniy-ma'rifiy masalalar o'ziga xos tarzda ifoda qilingan. Xususan, "G'iybat" she'rida shunday satrlar uchraydi:

Do'zax yo'llaridan o'tarkan Rasul,
Atrofiga ko'z tashlar edi damodam.

Kimdir faryod solib yig‘lardi nuqul,
Otashda yonardi o‘zga bir odam.
Yo‘lning kanorida – shundoq sarhadda
O‘limtik yer edi allaqanday zot.
Nogoh Rasululloh boqib hayratda,
Jabroilga dedi: – Bu kimdir, hayhot! [1:216]

Mazkur she’rda inson hayoti, umri mohiyati Foniy va Boqiy dunyo mutanosibligida tasvirlanadi. Bu esa insonni o‘z hayoti, yashash tarzi, halol-u haromni anglashi kabi masalalar mohiyatini anglashga chaqiradi. Ahamiyat bersak, mazkur she’rda shoir asosiy e’tiborni Rasululloh nazarida na faryod solib yig‘layotgan (“Kimdir faryod solib yig‘lardi nuqul”) na o‘tda yonayotgan (“Otashda yonardi o‘zga bir odam”) odamga qaratmagan. Anglashiladiki, ular o‘z umrida shunga munosib tarzda hayot kechirishgan. Shuning uchun ham do‘zax azobida qiynalmoqda. Lekin Rasulullohning o‘limtik yeb turgan “allaqanday zot” (insoniy qiyofasi yo‘q)ni ko‘rib uning qismatini tushunmay hayratga tushishi (“– Bu kimdir, hayhot!”) kitobxonni yanada taajjubga soladi. She’rda tasvirlanishicha, “Yo‘lning kanorida – shundoq sarhadda” ya’ni hatto do‘zaxga ham ravo ko‘rilmayotgan bu odamning kimligini shoir Jabroil tilidan shunday tasvirlaydi:

Jabroil aytdikim: – Bunda har kimsa,
Jazosin olgaydir qilmishiga xos.
O‘limtik yeguvchi bul banda esa,
Umrin g‘iybat bilan o‘tkazgan, xolos [1:216].

Ushbu tasvirlarda shoirning yuksak darajadagi tafakkuri va badiiy mahorati aks etadi. Demak, g‘iybat qilish, insonlar orasiga nifoq solish kechirilmas gunohdir. Negaki, bilmay biror noto‘g‘ri ishga qo‘l urish bilan ongli ravishda qilingan gunoh ish mutlaqo boshqa narsa.

Muayyan shoir lirikasining o‘ziga xosligi hamisha inson fenomeni psixologik qirralarini tadqiq qilishga moyillik bilan o‘lchanadi. Bu o‘lcham talqin teranlashuvi - poetik tip shakllanishiga zamin hozirlaydi. Kutilmagan va g‘oyatda favqulodda falsafiy mushohadalar yangidan-yangi mantiqiy fikrlarni yuzaga chiqaradi. Xarakter badiiy tadrijini ham ma’naviy, ham ma’rifiy jihatdan o‘zgartirishga intilish shoir badiiy izlanishlari mag‘zini belgilaydi. Unda shoir obrazi va lirik qahramon timsoli o‘zaro qorishib ketadi. Mukammal ong, tushuncha hamda psixikani tasvir yo‘siniga singdirish, badiiy xarakter hayotiy-mantiqiy asoslarini kuchaytirish, mohiyat ifoda xususiyatlarini topishga urinish shoir she’riyati yo‘nalishini belgilab beradi.

Adabiyotshunos Ulug‘bek Hamdam o‘z tadqiqotlarida ta’kdlaganidek, “She’riyat ijtimoiy hodisa sifatida insonning ruhiy mohiyatidan ibtido oladi. Shu ma’noda odamzodning hozirgi holga kelishi, insonning insonga aylanishi faqat tashqi omil – tashqi shart-sharoitlargagina bog‘liq jarayon bo‘lmay, ayni paytda, ichki omil – insonning zoti bilan, undagi ruhiy mohiyatning ijtimoiylik shaklida namoyon bo‘lishi bilan ham bog‘liqdir” [5:14].

She’riyatdagi dialoglar aksariyat hollarda monologik nutq zamirida vujudga keladi. She’r mazmunida esa tafsilotdan ko‘ra uning mohiyatiga ishora muhim ahamiyat kasb etadi. Ruhiy tahlil quyuqligi va tasavvur maydoni kengligi o‘quvchini chuqur mulohazaga chorlaydi.

Ayon bo‘ladiki, botiniy ziddiyat xarakter tabiatini belgilaydi, o‘z navbatida ma’naviy-axloqiy fazilat va illatlar badiiy chambarchaslik qonuniyatini muqarrar hodisaga aylantiradi. Aslida izchillik va yaxlitlik bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar, uning poydevorini ichki qarama-qarshiliklar tayin etadi. Hayot va ijod taomillari aloqadorligi aynan ijtimoiy, falsafiy hamda ma’naviy qadriyatlar mezoni uzluksizligiga tayanadi.

A.Oripovning “Haj daftari” turkumiga kirgan barcha she’rlarida yuqoridagi ta’rif o‘z aksini topadi. Shoir ijodida shakl va mazmun mutanosibligi mukammal aks etadi. Mazkur turkumdagi “Farzand” she’rida ota o‘z farzandi kamoli uchun har qanday holatda ham o‘zidagi ma’naviy qiynoqlarni yengib o‘tishi tasvirlanadi.

Bir kuni ranjitdi otani farzand,
Ota o‘z uyidan bosh olib ketdi.
Lekin Alloh mehri bo‘lib sarbaland,
Ota Makkatulloh vasliga yetdi...

Ka’bani sig‘inar ekan keksa chol,
Armonin oshkora aytdi olamga.
Dedi: – Ibodatim bo‘lsa ham uvol,
Faqat saodat ber o‘sha bolamga [1:205].

A.Oripovning she’rlarida butun bashariyatga xos qadriyatlar, inson taqdiri va kamoloti, harom va halol mohiyati kabi ma’naviy-ma’rifiy muammolar diniy-ma’rifiy tushunchalar bilan ifoda qilinadi. Mazkur she’rlar insonga muayyan ma’noda o‘z ta’sirini o‘tkazadi, asar mazmunidan o‘ziga tegishli xulosa chiqarishga chorlaydi. “She’riyatda inson yuragining sir-asrori aks etadi. Inson yuragining sirli tomoni shundaki, u dunyoga avval boshdanoq zabt etilgan holda keladi. Shuning uchun non deb yig‘lamaydi u, obro‘ deb o‘kinmaydi. Yurak – g‘oyibdan kelib ichimizga o‘rnashgan elchi. U, alaloqibat, o‘sha g‘oyibning irodasiga bo‘ysunadi. She’riyat esa ichimizdagi elchilarning xos suhbatidir” [3:33] – deya ta’kidlagan edi, adabiyotshunos Rahimjon Rahmat.

Aslida san’at ifodasi va reallik darajasi muallif pozitsiyasining ikki bosqichi bo‘lib, subyektiv ibtidodan obyektiv intihoga o‘tish tizimi tahlil malakasini belgilaydi. Unda tavsif, ta’rif, muqoyasa hamda tanlov markaziy nuqtaga ko‘chadi:

Qadim donishmandlar demishlar bundoq:
– Uch odamning biri Xizr erur, boq.
Men-ku ishonaman, Xizrdir biri,
Qolgan ikkovi kim? Bunisi jumboq! [2:76].

Tushuncha mustaqilligi hamda g‘oya muqobilligi asosiga qurilgan she’rda muallif va qahramon munosabati yaxlitlikda namoyon bo‘ladi. Idrok kaliti – estetik baholash mezoni aynan ijodning hayot bilan uzviy aloqasini dalillaydi. Shoir odatiy qarashlardan badiiy haqiqat hosil qiladi: falsafa hamda mantiq hamkorligi hukm-xulosaning o‘ziga xosligini ta’minlagan holda mifopoetik talqin inson ruhiy holati murakkabligini tasdiqlaydi.

She’rdagi “Qolgan ikkovi kim?” – o‘zgacha yo‘sinda berilgan mazkur savol zalvori o‘ta munozarali. Yashirin mohiyatga ko‘chgan ritorik munosabatda ifoda hamda tasvir bir-birini to‘ldiradi. E’tiborli jihati, muloqot shaklida ham monologik kayfiyat, ham dialogik keskinlik aks etadi. Falsafiy mushohadaning tadrijiy takomili (“Bunisi jumboq!”) ta’sirchanlikni yanada oshiradi. Ifoda tugallanmaganligi esa munozara kitobxon qalbiga ko‘chishiga yo‘l ochadi. Kuchli ijodiy quvvatga asoslangan satrlar sezgi va dunyoqarash muvozanatini ko‘rsatadi.

Xulosa. Ko‘rinadiki, she’riyatda dialog va monolog ifoda aniqligini yetakchi usul darajasiga ko‘taradi. Semantik-sintaktik munosabatlar tizimi nutqiy ta’sirning ijtimoiy amaliyotini ancha teranlashtiradi. E’tiborli jihati

shundaki, mazkur holatda ijodkor individual uslubi orqali namoyon boʻlgan ritorik shakl badiiy idrokning kengayishiga zamin hozirlaydi.

Sheʼriyatda nutqiy ifoda shakllari bir-biri bilan tigʻiz munosabatga kirishadi. Vaholanki, unda badiiy shartlilik yetakchi oʻringa koʻtariladi. Lirik talqinda tuygʻu hamda idrok mutanosibligini inobatga olsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Taʼkidlash joizki, nazmda badiiy nutq tadriji murakkab jarayon sifatida namoyon boʻladi, unda oʻtish shakllari (monologlashgan dialog – dialoglashgan monolog) xilma-xilligi kuzatiladi. Adabiy tahlil va estetik idrokda mujassam erkinlik darajasi goh nutqiy ifoda boshqaruvini yetakchi oʻringa koʻtarsa, goh ritorik ohangdoshlikni diqqat markaziga chiqaradi.

A.Oripov sheʼrlaridagi dialogik talqin mohiyatida inson hayoti maʼnosi va umr mohiyati xususidagi oʻy-mushohadalar, inson shaʼnining falsafiy asoslarini badiiy tadqiq etish yetakchilik qiladi. Kuzatilganidek, shoir sheʼrlarida inson feʼl-faoliyati orqali namoyon boʻlgan odamiylik va gʻayriinsoniylikning ijtimoiy-psixologik omillariga eʼtibor qaratgan holda olam va odam munosabatini muloqot shakliga koʻchiradi. Sheʼrlardagi har bir muloqot shaklida semantik-sintaktik aloqa tizimining turli manzaralari qorishib ketadi. Nutq shakllari jamlanmasi bevosita va bilvosita noadabiy omillar bogʻlamiga daxldor mohiyatga erishadi. Ifodada ritorik munosabatlar rang-barangligi maʼno-mohiyatning aniqligini taʼminlaydi.

Adabiyotlar

1. Орипов А. Танланган асарлар. Шеърлар ва достонлар. 2-жилд. – Тошкент: «Ғ.Ғулом», 2001.

2. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Тошкент: «Адолат», 2005.

3. Раҳимжон Р. Адабиётдан чиқиш. – Тошкент: «Академнашр», 2015.

4. Умуров Ҳ. Бадиий асар назарияси. – Самарқанд: СамДУ, 2002.

5. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филология фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2017.

COGNITIVE APPROACHES TO INTERPRETING THE AUTHOR'S POSITION THROUGH THE INTERACTION OF LITERATURE AND ART

Moldagali Bakytgul – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
moldagali.b26.12@gmail.com
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
Alpysbay Aliya Rustemovna – *doctoral student*
mtdi_2021@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Suleimenova Zharkynbike Nauayevna – *Doctor of Philological Sciences, Professor*
bigroup_2026@mail.ru
Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

КОГНИТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К ВЫЯВЛЕНИЮ АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Молдагали Бакытгуль – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
Алпысбай Алия Рустемовна – *докторант*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Сулейменова Жаркынбике Науаевна – *доктор филологических наук, профессор*
Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

ADABIYOT VA SAN'AT INTEGRATSIYASI KONTEKSTIDA MUALLIF POZITSIYASINI ANIQLAShNING KOGNITIV YONDAShUVLARI

Moldagali Bakytgul – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Abay nomidagi Qozoq milliy pedagogika universiteti, Olmaota, Qozog'iston
Alpysbay Aliya Rustemovna – *doktorant*
Al-Farobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti, Olmaota, Qozog'iston
Suleymenova Zharkynbike Nauayevna – *filologiya fanlari doktori, professor,*
Qozoq milliy xotin-qizlar pedagogika universiteti, Olmaota, Qozog'iston

Tayanch so'zlar: muallif pozitsiyasi, kognitiv yondashuvlar, emotsional intellekt, adabiy tahlil, san'at integratsiyasi, qozoq adabiyoti.

Rezyume. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida qozoq adabiyotini o'qitish jarayonida muallif pozitsiyasini anglashning kognitiv yondashuvlari adabiyot va san'atning o'zaro uyg'unligi doirasida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot mazmuni Qozog'istonning zamonaviy ta'lim tizimidagi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, funksional savodxonlik va emotsional intellektni rivojlantirish talablariga bevosita bog'liq. An'anaviy mazmuniy-tuzilmaviy tahlilda o'quvchining emotsional idroki va individual interpretatsiyasi ikkinchi darajada qolib kelgani ta'kidlanib, mazkur kamchilikni bartaraf etishda san'at turlaridan kognitiv va emotsional vosita sifatida foydalanish imkoniyatlari ko'rsatib beriladi.

Ключевые слова: авторская позиция, когнитивные способы, эмоциональный интеллект, литературный анализ, интеграция искусства, казахская литература.

Резюме. В статье когнитивные подходы к распознаванию авторской позиции в процессе преподавания казахской литературы в средней школе рассматриваются в контексте взаимодействия литературы и искусства. Содержание исследования тесно связано с требованиями современной образовательной системы Казахстана, ориентированной на личностно-ориентированное обучение, развитие функциональной грамотности и эмоционального интеллекта. Отмечается, что в традиционном содержательно-структурном анализе эмоциональное восприятие и индивидуальная интерпретация учащегося зачастую оставались на периферии внимания; в преодолении данного ограничения обосновываются возможности использования видов искусства в качестве когнитивного и эмоционального инструментария.

Key words: author's stance, cognitive approaches, emotional intelligence, literary analysis, art integration, Kazakh literature.

Summary. The article examines cognitive approaches to identifying authorial stance in the teaching of Kazakh literature at the secondary school level within the framework of the integration of literature and art. The study is closely aligned with the priorities of Kazakhstan's contemporary educational system, including learner-centered instruction, the development of functional literacy, and the cultivation of emotional intelligence. It is argued that within traditional content-structural analysis, students' emotional responses and individual interpretations have often remained peripheral; in addressing this limitation, the potential of art forms as cognitive and emotional instruments is substantiated.

Introduction. In literary studies, the content-structural analysis of literary texts has long been regarded as a principal method. Although this traditional approach has contributed to enhancing learners' theoretical knowledge, it has largely overlooked their individual cognitive characteristics and emotional responses in the process of perceiving a literary work. As a result, the memorization of ready-made interpretations has tended to prevail over a profound understanding of the author's underlying intention.

In Kazakhstan's national education system, the development of learner-centered education and functional

literacy is among the key priorities. In this context, the modernization of educational content has transformed the learner from a passive recipient of information into an active subject who engages with a literary text both emotionally and cognitively. From this perspective, the role of emotional intelligence in the perception of literary texts has become increasingly significant, while the learner's ability to establish an internal connection with the text has emerged as an important pedagogical issue.

Mastering the concept of the **author's position** in literature classes is one of the essential prerequisites for students' in-depth understanding of a literary text. In this article, the author's position is understood as the ideological and aesthetic orientation expressed in a literary text, the author's attitude toward the depicted reality of life, and the manifestation of this attitude through the artistic system of the work. Identifying the author's position requires not only logical analysis on the part of the student but also emotional perception and interpretative thinking. Therefore, there is a need to organize this process through a cognitive approach.

In current school practice, the analysis of the author's position is often conducted primarily from informational and structural perspectives, while insufficient attention is paid to students' individual perceptions and emotional responses. Moreover, the fact that visual arts and music are not taught as separate subjects in upper secondary grades limits the potential for interdisciplinary connections in literature classes. At the same time, the integration of art and literature can serve as an important cultural resource for developing a deeper understanding of literary texts and enhancing students' cognitive and interpretative abilities. This issue is one of the main factors that motivated the present study.

Cognitive approaches consider literature and art not as isolated phenomena but as interconnected outcomes of the human thinking process. From this perspective, they make it possible to understand how an author conveys ideas and the psychological state in which a literary work was created. These approaches relate the cognitive foundations of creative works to the author's mental processes and state of mind [1], [2].

In this regard, it is particularly important to use different forms of art in teaching literary texts not merely as supplementary materials but as **cognitive and aesthetic tools**. Such an approach contributes to a deeper understanding of the author's position. This interdisciplinary orientation is also consistent with the key requirements of contemporary educational policy, particularly the development of the learner's personal potential, emotional intelligence, and interpretative skills.

Literature and Methodology. Based on the relevance of the issue under consideration, the main purpose of this article is to identify the methodological potential of cognitive approaches used to facilitate the understanding of the author's position in teaching Kazakh literature at secondary school, particularly the ***emotional-resonance*** and ***interpretative-analytical approaches***.

Discussion and Results. Literature is a form of art that artistically represents human existence and the spiritual world. Z. Kabdolov, noting that the primary material of literature is the word, characterizes it as a complex form of art capable of conveying human thoughts and emotions through aesthetic impact. According to the scholar, while music and visual arts exert their influence through sound and color, literature represents the emotional experiences and inner reflections of the human soul through words. However, the common foundation that unites all these art forms is their capacity to influence the reader's emotional perception [3]. According to M. M. Bakhtin, although art and life are not identical, they should form an integral unity within the individual, while artistic creation serves as a means of understanding reality through a profound and dialogical approach [4].

The views of Russian scholars R. Brandesov and E.N.Ilyin, as well as the Kazakh methodologist and educator K.Bitibayeva, converge on the idea of "teaching literature as an art form." While R. Brandesov emphasizes the psychological impact of art (sensory perception) as a means of enabling students to enter into "resonance" with the author, E.N.Ilyin regards literature as "a means of shaping the individual," whereas K.Bitibayeva considers this interrelationship important for broadening students' worldview [5].

As demonstrated by R. Brandesov's theory of "emotional resonance," works of art, such as music and painting, directly affect students' senses and create the emotional background necessary for the perception of a literary text [6]. At this stage, art acts as a catalyst, reducing psychological barriers between the student and the author and bringing them into a shared emotional space. K.Bitibayeva's concept of "artistic perception" further develops this interrelationship by directing it toward logical and analytical interpretation [7]. In this context, the comparative consideration of a literary image and its corresponding image in another form of art enables students to comprehend the author's intended meaning from two complementary perspectives: both imaginatively and consciously.

Thus, the cognitive approaches to identifying the author's position proposed in this study are determined by the reader's level of emotional perception of the literary text and the depth of its logical interpretation (Table 1).

Table 1. Cognitive Approaches to Identifying the Author's Position

Method of Analysis	**Emotional-Resonance Perception Approach**	**Interpretative-Analytical Reasoning Approach**
Main Objective	To establish an emotional connection with the work and empathize with the characters.	To examine the internal logic and structure of the work.
Outcome	**A profound emotional understanding and an intuitive perception of the author's world.**	**A reasoned conclusion and an evidence-based interpretation of the author's position.**

In conclusion, the integration of literature and art enhances the level of text perception and enables students to gain a deeper understanding of the author's position and the semantic layers of a literary work.

Emotional-resonance perception is a conceptual approach based on the cognitive-emotional analysis of a

literary text. Its theoretical foundations are rooted in *reception aesthetics* (reader-response theory) and *theories of emotional intelligence* [5]. The primary purpose of this approach is to establish an aesthetic dialogue between the reader and the author [8].

In a literary work, the author leaves certain emotional codes through distinctive descriptions, metaphors, intonation, and other expressive devices. By perceiving these codes, students gain insight into the author's inner emotional experience. They recognize the moods and emotions of the characters and perceive the author's emotional mode of expression. Emotional experience develops students' internal reflection and enhances the depth of their engagement with the text [9]. From a theoretical perspective, this process consists of two stages:

Perceptual stage: perceiving the emotional background of the text through music and visual arts [10].

Apperceptive stage: comparing one's own emotional experiences with the author's position and identifying the central idea of the text. The aim is to move beyond a merely literal understanding of the text toward interpretative synthesis and the identification of its key ideas [11].

Furthermore, this mode of perception stimulates students' creative thinking and contributes to the development of their aesthetic appreciation. Thus, the emotional-resonance approach plays an important role as the initial level of cognitive perception. It enables students to approach a literary work not merely as an object of reading, but as something to be emotionally experienced and intellectually understood [12].

The author's position is not always expressed explicitly; it is often implicitly manifested through the emotional and expressive qualities of the literary work. Through the emotional-resonance approach, students can identify the author's attitude toward a character (affection, irony, compassion), the author's underlying intention, and the authorial "self" embedded in the subtext. Without such emotional resonance between the reader and the text, a comprehensive and profound perception of a literary work is hardly possible [6]. Emotional resonance is not merely a means of "understanding with the heart" what the author intends to convey; it also serves as a tool for analyzing this emotional experience at the cognitive level and drawing logical conclusions [13] (Table 2).

Table 2. Emotional-Resonance Perception Approach

Components	**Description**	**Outcome**
Sensory Impact	Music, visual imagery, smell, hearing, and listening	Emotional resonance with the text
Empathy	Relating the character's personality to one's own self and experiences	Intuitive perception and interpretation of the author's intention
Reflection	Comparing one's own feelings with the emotional atmosphere of the text	Formulating the author's position

From this perspective, the emotional-resonance approach makes it possible to perceive literature not merely as a source of information, but as an artistic world with profound spiritual and emotional impact. Such perception transforms the student from a passive recipient into an active participant and serves as an effective mechanism for developing a comprehensive understanding of the author's aesthetic world.

The emotional intensity of the works of **Oralkhan Bokei**, a prominent representative of Kazakh prose, brings the reader closer to the author's inner world and inner "self." The writer engages the reader through emotional perception and psychological impulses. The elevated romanticism characteristic of his style, expressive metaphors, and the personification of nature directly affect the reader's perception, leading them to experience existential anguish alongside the characters [14]. Through the sense of melancholy and emotional intensity evoked in the reader, Oralkhan Bokei reveals his authorial position on such themes as the search for spiritual purity, the inseparable unity of human beings and nature, and the loneliness of a sensitive individual in a harsh society, thereby expressing his distinctive reflections and worldview [15] (Table 3).

Table 3. Emotional Levels in Oralkhan Bokei's Works

Components	Emotional Characteristics	Ideological Core (the Author's Implicit Position)
Psychologism	Emotional resonance with the character's inner experiences and empathy	The individual's inner freedom transcends any External circumstances [24].
Mythologism	A sense of wonder at the mysterious and mystical awe.	Recognition of the boundlessness of the world and the elevation of spirituality above the material realm.
Landscape	Admiration for beauty or a sense of the coldness of existence.	Nature is the ultimate judge that reveals the true essence of human beings.

In conclusion, the **interpretative-analytical approach** is a key tool for developing students' reading competence. It serves as an intellectual bridge between the inner world of the subject (the student) and the object (the text). Students do not merely perceive the author's position; they process it through their own consciousness and internalize it as a "cultural code." These two approaches represent two dimensions of a unified cognitive process: one involves emotional perception, while the other involves conscious analysis. Together, they form a logical sequence leading to a deeper understanding of the text and the authorial "self" embedded within it.

Kazakh prose of the mid-twentieth century is particularly rich in psychological nuances and emotional experiences. To demonstrate the application of the two-level analysis proposed in this study, we examine Sayyn Muratbekov's novella *The Smell of Wormwood* [19].

The work evokes feelings of warmth, sorrow, and compassion in students, thereby guiding them toward an understanding of the author's position. A model lesson fragment based on this work is presented below.

Two-Level Model for Analyzing the Author's Position in *The Smell of Wormwood*

Stage I – Emotional-Resonance Perception (Emotional Level)

Objective: To engage students with the author's emotional world.

1. Auditory and Olfactory Association. The scent of wormwood is introduced into the classroom, while images of the steppe breeze and swaying wormwood are displayed on the screen. A melancholic yet hopeful *kui* is played in the background, for example, Tattimbet's *Kokeykesti* [20].

2. Emotional Question. Students are presented with an excerpt depicting Ayan telling a fairy tale. They are then asked: "If you were among the children listening to Ayan's story, what image would appear in your mind? What emotional tone would you hear in Ayan's voice – sorrow, hope, or loneliness?"

3. Point of Emotional Response. Following this emotional experience, students seek answers to the following questions: Why did the author title the work *The Smell of Wormwood*? How is this scent connected with Ayan's fate? What does the author seek to convey to the reader through Ayan?

The advantage of this approach is that students do not merely learn that Ayan is an orphan; through the scent of wormwood and Ayan's stories, they experience the author's affection and compassion for the character. This provides one of the most direct pathways to understanding the author's position.

Stage II – Interpretative-Analytical Reasoning (Cognitive Level)

Objective: To transform emotional responses into reasoned arguments through structural analysis. At this stage, the emotional impressions formed during the first stage develop into analytical interpretation.

1. Symbol Analysis. Students search the text for evidence to answer questions such as: "Why do the characters in Ayan's fairy tales always ultimately attain goodness? How is this related to the author's attitude toward life?" In our interpretation, Ayan's fairy tales represent a form of spiritual resistance – both the character's and the author's –to the harsh realities of the war years.

2. Comparison of Images: Comparative Analysis. Students complete comparative tasks such as: "Compare *The Smell of Wormwood* with works by the artist A.Kasteyev depicting rural life. What common ideological motifs can be identified?" As an example, the 1936 painting *Collective Farm Dairy Farm* by the renowned Kazakh artist Abilkhan Kasteyev may be used. "These scenes are so realistic that, for a moment, one may feel as though one were standing amidst that pristine and captivating natural landscape…" [21], [22].

An **"Letter to the Author"** or a **"Reflective Essay"** [25] represents the logical culmination of the cognitive process proposed in this study. The outcomes of emotional-resonance perception and interpretative-analytical analysis are reflected in students' ability to articulate their own ideas in writing. When writing a letter to the author, students describe their inner emotional responses experienced while reading the work; alternatively, they may write a reflective essay based on analysis and reasoned interpretation. Drawing on their interpretative analysis of the work, students provide evidence from the text to substantiate their understanding of the author's position. A student working within this framework follows a logical progression: **"What I felt…" – "What I noticed…" – "What I understood…"**

In conclusion, the integration of these two approaches enables students to develop a holistic understanding of the literary work. First, they emotionally engage with the author's world and experience the feelings conveyed in the text. They then search the text for the sources of these emotional responses and interpret them analytically. Finally, they consciously comprehend the author's central position: *"humanity and spiritual strength are forces capable of overcoming any hardship."*

Conclusion. The emotional-resonance perception and interpretative-analytical reasoning approaches examined in this study constitute an integrated cognitive system for identifying the author's position in literature classes. Based on the integration of literature and art, these approaches raise students' understanding of literary texts to a qualitatively new level. The analysis conducted in the course of the study led to the following conclusions:

1) Unity of emotion and cognition. Through emotional resonance, students perceive the author's "emotional code," while through interpretation they transform this emotional response into a reasoned academic argument. Works of art, in turn, contribute to revealing the symbolic nature of the literary text.

2) Development of an individual perspective. These approaches transform students into "active readers" capable of engaging in meaningful dialogue with the author. Students not only recognize the author's aesthetic ideals but also relate them to their own lives and personal experiences.

3) Cognitive development. The integration of literature and art develops students' associative thinking, critical reasoning, and interpretative competence. This provides an effective means of enhancing both functional literacy and emotional intelligence.

In conclusion, a methodology of literary analysis based on cognitive approaches can serve as an effective means of developing students' profound understanding of the author's spiritual and philosophical position while preserving the aesthetic integrity of the literary work.

References

1. Panaïotidu Maria-Eirini. *Intertextuality and Literary Reading: A Cognitive Poetic Approach* (PhD dissertation). Nottingham: University of Nottingham. 2011.

2. Kolaiti P. Introduction. In *Literature and Art as Cognitive Objects: From a Poetics of Language to a Poetics of Action* (pp. 1–14). Cambridge: Cambridge University Press. 2025.

3. Kabdolov Z. *Söz öneri: Oqulyq-monografiya* [The Art of Speech: Textbook-Monograph]. -Almaty: «Sana», 2007.

4. Bakhtin M. *Voprosy literatury i estetiki* [Questions of Literature and Aesthetics] (2nd ed., revised and supplemented). -Moscow: 2005. –P. 506.
5. Imanalieva G.Q. *Qazaq tilindegi emotsionaldy qurylymdar* [Emotional Structures in the Kazakh Language]. -Almaty: Qazaq Universiteti. 2011, –P. 255.
6. Brandesov R.F. Emotsionalny rezonans i urok literatury [Emotional Resonance and the Literature Lesson] // *Literatura v shkole*, 20-33. 2008.
7. "Ult maktanyshyna aynalgan Kanipa Omargalikyzy Bitibaeva – kazakh mektepterinde adebietti oqytudyn ädistemesi men zhana texnologiyasyn qalyptastyrgan ädisker-ustaz" [Kanipa Omargalikyzy Bitibaeva, a National Pride – Educator Who Developed the Methodology and New Technology of Teaching Literature in Kazakh Schools]. Collection. –Öskemen: Öñiraralyq pedagogikalyq oqu zhynagy, 2022.
8. Xu L., Hu J. Language feedback responses, voices and identity (re)construction: Experiences of Chinese international doctoral students. // *Innovations in Education and Teaching International*, 57(6), 724-35. 2020.
9. Daoussis L., McKelvie S.J. Musical preferences and effects of music on a reading comprehension test for extraverts and introverts. // *Perceptual and Motor Skills*, 62(1), 283-289, 1986.
10. Hauck P.,Hecht H. Emotionally congruent music and text increase immersion and appraisal. *PLoS One*, 18(1), 1-24. 2023.
11. Hempenstall K. (2025, August 12). How might a stage model of reading development be helpful in the classroom? National Institute for Direct Instruction.
12. Snow C.E. *Reading for understanding: Toward a research and development program in reading comprehension*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. 2002.
13. Emotsionalny rezonans [Emotional Resonance]. Moscow: Moscow School of Conflictology.
14. Aidarkhan N. (n.d.). Oralhan Bokey shygarmalaryndagy adam men tabigat tutastygy [The unity of man and nature in Oralhan Bokey's works] // *Massaget.kz*.
15. Nurlanova A., Jamsap A. Oralhan Bokey shygarmalaryndagy Altai tabigaty [The Altai nature in Oralhan Bokey's works] // *Karaelmas Sosyal Bilimler Dergisi*. 2023.
16. Esembeкov T.O. (2015). *Korkem matin teoriýasy: oqu quraly* [Theory of Artistic Text: Textbook]. Almaty: Qazaq Universiteti. 2015, –P.186.
17. Ricoeur P. (n.d.). *Germenevtika i psihoanaliz. Religiya i vera* [Hermeneutics and Psychoanalysis. Religion and Faith].
18. Kereyeva A.A. Ispolzovanie kognitivnoi lingvistiki pri interpretatsii predlogov inostrannogo yazyka [The use of cognitive linguistics in interpreting foreign language prepositions] // *Vestnik Kokshetauskogo universiteta imeni Sh.Ualihanova. Seriya Pedagogicheskie nauki*, 2, 47–55. 2024.
19. Muratbekov S. (2016, May 31). Zhusan iisi: povest [The Smell of Wormwood: A Novella] // *Egemen Qazaqstan*.
20. Aitbaev Q. (n.d.). Kokeykesti (Tattimbet Qazangapuly) [Kokeykesti (Tattimbet Kazangapuly)].
21. Suretshi Äbilkhan Kasteev bügingi küni ortamyzğa qayta oralars bolsa… [If the artist Äbilkhan Kasteev were among us today…]
22. Kasteev Q. (2024, January 19). Kasteev qylqalamynyn küdireti [The Power of Kasteev's Brush] // *Arainfo.kz*.
23. Aqan M. (n.d.). Qar qyzy ülken shygarmaga arqau bola alatyn povest ["The Snow Girl": A Novella Suitable as a Major Work] // *Massaget.kz*.
24. Piräli G. Zh. *Korkem prozadagy psihologizm zhane onyn beineleu kuraldary: oqu quraly* [Psychologism in Artistic Prose and Its Expressive Means: Textbook]. Almaty: Qazaq Universiteti, 2016, –P. 366.
25. Mhilli O. Authorial voice in writing: A literature review. *Social Sciences & Humanities Open*, 8(1), 100550. 2023. –ISSN 2590-2911.

****Funding source:***

This article was prepared within the framework of the scientific project AP26103915 " Scientific and Methodological Foundations for Integrating Literature with Arts to Develop Emotional Intelligence (EQ) in School Students" funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

K.ALLAMBERGENOVTÍŃ «DÁRYA TARTÍLǴAN JÍLLAR» ROMANÍNDA YAD XRONOTOPÍNÍŃ KÓRKEMLIK XÍZMETI

Sagidullaeva Jamila Nurıllaevna – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
djamilasagidullaeva@gmail.com
Pirnazarova Ulzipa Tolıbay qızı – *magistrant*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ ХРОНОТОПА ПАМЯТИ В РОМАНЕ К.АЛЛАМБЕРГЕНОВА «ГОДЫ, КОГДА ВЫСОХЛА РЕКА»

Сагидуллаева Джамиля Нуруллаевна – *кандидат филологических наук, доцент*
Пирназарова Улзипа Толыбай кызы – *Магистрант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE ARTISTIC FUNCTION OF THE CHRONOTOPE OF MEMORY IN K.ALLAMBERGENOV'S NOVEL «THE YEARS WHEN THE RIVER DRIED UP»

Sagidullaeva Jamila Nurullaevna – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Pirnazarova Ulzipa Tolibayevna – *master's student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: retrospeksiya, xotira xronotopi, davr haqiqati, ruhiy inqiroz, muallif pozitsiyasi.

Rezyume. Maqolada turg‘unlik davri qahramonlarining shaxsiy taqdiri va ichki psixologiyasini ochishda xotira xronotopining badiiy vazifasi K.Allambergenovning "Daryo tortilgan yillar" romani misolida tahlil qilingan. Romanda xotira xronotopining retrospektiv syujet tuzishda va qahramonning psixologik kechinmalarini ochishda tutgan o‘rni ochib berlgan.

Ключевые слова: ретроспекция, хронотоп памяти, правда эпохи, духовный кризис, позиция автора.

Резюме. В статье на примере романа К.Алламбергенова «Годы, когда высохла река» анализируется художественная функция хронотопа памяти в раскрытии личных судеб и внутренней психологии героев периода застоя. В романе показана роль хронотопа памяти в построении ретроспективного сюжета и раскрытии психологических переживаний героя.

Key words: retrospection, memory chronotope, reality of the time, spiritual crisis, author's position.

Summary. Using K.Allambergenov's novel The Years When the River Dried Up as an example, this article analyzes the artistic function of the chronotope of memory in revealing the personal destinies and inner psychology of the characters during the Era of Stagnation. The novel demonstrates the role of the chronotope of memory in constructing a retrospective plot and revealing the protagonist's psychological experiences.

Kirisiw. Házirgi dúnya ádebiyattanıw iliminiń áhmiyetli izertlew baǵdarlarınıń biri – bul kórkem shıǵarmadaǵı xronotop máselesi. XX ásirdiń basında belgili rus ádebiyatshısı M.Baxtin roman janrınıń rawajlanıwı ushın birqansha ilimiy izertlewler júrgizgen hám ádebiyatqa «xronotop» túsinigi (metaforası)n alıp kirgen. Avtor bul túsinikke: «Ádebiyatta kórkem qabıllanǵan waqıt hám mákannıń óz ara birligin xronotop deymiz» [2:235] – dep anıqlama bergen. M. Baxtinniń bul pikirin basshılıqqa ala otırıp, xronotoptı kórkem shıǵarmanıń mánilik orayı dep esaplaymız. Sebebi, ádebiy shıǵarmada waqıt hám mákan ólshemleri durıs berilgen jaǵdayda ǵana qaharmanlar obrazı tolıq qáliplesedi hám avtordıń tiykarǵı ideyası ashıp beriledi.

Metodologiya. Izertlew barısında rus ádebiyattanıwında M.Baxtinniń xronotop teoriyası [2], ózbek ádebiyattanıwında B.Turaevanıń psixologiyalıq súwretlew hám retrospekciyanı beriwde xronotoptıń ornı [7], qaraqalpaq ádebiyattanıwında P.Nurjanov hám J.Qaniyazovalardıń waqıt hám keńisliktiń romanlıq oylawǵa (романное мышление) qatnası haqqında [4] ilimiy-teoriyalıq koncepciyaları metodologiyalıq tiykar wazıypasın atqardı. Usı tiykarda K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» [1] romanında berilgen qaharmannıń ishki keńisligi hám eske túsiriwler psixologiyası ilimiy analızlendi. Sonday-aq, tekstlik tallawlar barısında sistemalı-strukturalıq, salıstırmalı-tipologiyalıq hám kórkem analız metodlarınan paydalanıldı.

Nátiyjeler. Epikalıq shıǵarmalarda kórkem waqıt hám keńislik kategoriyaları jazıwshınıń kórkem-estetikalıq niyetin tolıq ashıwǵa xızmet etedi hám shıǵarma syujeti hám kompoziciyasınıń kóp qatlamlı poetikalıq strukturasın belgilep beredi.

«Epikalıq shıǵarmalarda kórkem waqıt hám keńislik ádebiyattıń basqa túrlerine qaraǵanda jazıwshınıń kórkem pikirlewine qarap keńeyip baradı. Epikalıq xronotop kóp qatlamlılıǵı menen parıqlanadı. Iri kólemli epikalıq shıǵarmalarda jazıwshınıń kórkem koncepciyasın júzege shıǵarıw kóp funkciyalı roman xronotopın talap etedi [6:147].

K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanında xronotoptıń birneshe túrleri qollanılǵan bolıp, olar romanda syujet dúziwdiń bir pútinligin támiyinleydi. Roman «Qáweterli soqpaqlar» hám «Hújdan isi» dep atalǵan eki kompoziciyalıq bólimnen dúzilgen hám bir tutas «dárya» xronotopına biriktirilgen. Roman syujetinde ótken ásirdiń 70-80-jıllarındaǵı «tubalawshılıq jılları» dep atalǵan dáwirdegi adamlardıń ruwxıy krizisi «dárya» ashıq keńisligi arqalı sáwlelendirilgen. Atap aytqanda, usı dáwirde jámiyette insanlar arasında joytılıp baratırǵan joqarı insaniylıq pazıyletler (hújdan, iyman, insap) bas qaharman Jalǵas hám onıń atası Nazar baǵmanǵa baylanıslı yad xronotopı (retrospekciya) arqalı ashıp beriledi. Romannıń «Qáweterli soqpaqlar» dep atalǵan birinshi bóliminde syujet jelisi bas qaharman Jalǵastıń yad xronotopı arqalı háreketke keledi. Avtor qaharmannıń eske

túsiriwleri (retrospekciya) arqalı onıń jámiyette jekke insan hám huqıq qorǵaw xızmetkeri bolıp qáliplesiwindegi ómir jolın kórkem súwretleydi. Atap aytqanda, Jalǵastıń balalıq dáwirindegi nakás adamlardıń qıńırlıqlarına gúwa bolıwı hám atasınıń ishqıstalıq penen ótken tragediyalıq táǵdiri qaharmannıń sanasında yad obyekti retinde turaqlı saqlanıwı onıń keleshektegi kásip tańlawına tásir etiwshi tiykarǵı faktorǵa aylanadı. Bul jerde yad xronotopı tek bas qaharman Jalǵastıń ótken ómiriniń bir úzindisi (fragmenti) emes, al onıń huqıq qorǵaw xızmetkeri oqıwın pitkerip, tergewshi kásibin tańlawına sebepshi bolǵan tiykarǵı waqıyalardıń sebebin ashıwǵa xızmet etedi. Jazıwshı qaharman yadı arqalı ótken kúnlerdiń ashshı sabaqları menen búgingi kúnniń juwapkershilikli wazıypaların bir kórkem noqatta túyistirip, shıǵarmanıń psixologiyalıq tereńligin hám ideyalıq pútinligin támiyinleydi.

Ekinshi kitap «Hújdan isi» bóliminde bolsa, yad xronotopınıń kólemi keńeyedi. Roman syujetindegi ushırasıw motivi (kórkem ádebiyatta bul motiv jol ashıq keńisliginiń bir kórinisi esaplanadı), yaǵniy Jalǵas emlewxanada Hákimovtıń hayalı Sırǵagúldi kóriwi arqalı ótken kúnlerge (ijarada qońsı bolǵan dáwirine) izge qaytadı. Sonıń menen birge, palatadaǵı Ekinshi jer júzlik urıs mayıbı Dáwletnazardıń yadı arqalı Ekinshi jer júzlik urıs jıllarınıń awır keshirmeleri hám Hákimov penen bolǵan eski kelispewshilikleri qayta janlanadı. Bul epizodlarda yad xronotopı emlewxana palatası sıyaqlı tar real keńisliktiń shegarasın buzıp, onı úlken morallıq, mádeniy hám sociallıq mashqalalar maydanına aylandıradı. Ózbek ilimpazı B.Turaeva “Sociallıq problemalar, qarama-qarsı kúshlerdiń urısı, hárqanday zaman hám mákanlarda jamanlıqqa qarsı gúreskenlerdiń ayanıshlı taǵdiri makroxronotop, xarakter ruwxıyatın anıqlaw, keshirmeler arqalı ómirdiń túrli mashqalaların sáwlelendiriw, personajlar ruwxıy álemin ótmish penen baylanıstırıw sıyaqlı ádebiy-estetikalıq wazıypanı mikroxronotop orınlaydı” [8:180-184] – dep jazadı. Usı pikirge súyengen halda, mikroxronotop kórkem waqıt hám keńislikti tek ǵana waqıya hám háreket ornı sıpatında emes, al qaharmannıń yadı, ótmish waqıyaları hám ruwxıy keshirmeleri menen tolıqtıradı. Makroxronotop dáwir shınlıǵın hám qarama-qarsılıqlardı sırtqı kóriniste sáwlelendirse, mikroxronotop usı gúreslerde insan psixologiyasın ashıwǵa imkan jaratıp beredi. Bunday eske túsiriw waqıyaları, yaǵnıy yad xronotopınan paydalanıw usılı tuwısqan ózbek ádebiyatında Murad Muhammed Dosttıń «Lalazar» romanında [3] júda sheber paydalanılǵan. Onda romannıń bas qaharmanı Nazar Jaqsıbaevtıń eske túsiriwleri arqalı sovet dáwiriniń sońǵı jıllarındaǵı «Paxta isi» hám tubalawshılıq dáwiri siyasatı ashıp kórsetiledi. Nazar Jaqsıbaevtıń kóz aldında búgingi kún waqıyları ótip atırǵanı menen, ol turaqlı túrde óziniń hám dostı Saydquldıń balalıq, studentlik jıllarına (ótken zaman keńisligine) qaytadı. Bul eske túsiriwlerde avtor jámiyette ruwxıy qádiriyatlardıń tubalawshılıq dáwiri ideologiyasınıń tásirinde kriziske ushıraǵanın hám qaharmanlardıń ishki dúnyasına unamsız tásir jasaǵanlıǵın kórkemlik penen sáwlelendiredi. Bunday kórkem súwretlewlerde waqıt shegarası joǵaladı hám qaharman ushın ótmish hám házirgi kún waqıyaları bir-biri menen aralasıp ketedi.

Romanda yad xronotopı tek qaharmannıń subyektiv sezimlerin sáwlelendiriw menen sheklenbesten, al ádalat hám hújdan sıyaqlı máselelerdi óz ishine qamtıydı. Jalǵastıń retrospektiv eslewleri arqalı haqıyqıy insan bolıw máselesi, dáwirdiń sociallıq-ruwxıy qıyınshılıqları hám usı fonda onıń jekke taǵdiri ashıp beriledi.

Talqılaw. B.Turaevanıń doktorlıq dissertaciyasında «Retrospekciya – ótken hám házirgi waqıttıń janlı baylanısın kórsetiw imkanın beriwshi ádebiy usıl. Zamanagóy romanlarda retrospekciyalıq súwretlewdiń retrospekciya-yad, retrospekciya-gúrriń, retrospekciya-ańız, retrospekciya-ápsana, retrospekciya-epigraf formalarınıń bar ekenligi mısallar tiykarında dálillengen [7:22]. Retrospekciya-yad formasında qaharman óz ótmishinde júz bergen, sanasına sińip ketken waqıyalardı esleydi [7:22]. Sonday-aq, bul pikirge tiykarlanǵan halda retrospekciya hám onıń yad (eske túsiriw) forması qaharman psixologiyasın tereńnen ashıwda eń nátiyjeli kórkemlik usıl bolıp esaplanadı. Sebebi, bul eske túsiriwler qaharman sanasındaǵı ótken waqıyalardı qayta janlandırıw arqalı onıń táǵdirindegi hár qıylı problemalardı sheshiwge imkan beredi. Bul usıl arqalı jazıwshı oqıwshını qaharmannıń ishki álemine (ishki keńisligine) tereńirek alıp kiredi. Máselen, *«Mine, endi sol kásiptiń nanın jegenime sarras jeti jıl bolıptı, – dep bir suwıq demin alıp qoydı usı sawdalardı eslegen Jalǵas júregi ezilip ketip, – «Búgin bolsa sol jeti jıl joldas bolǵan kásibimnen de shiytkip: «Bul talapqa qayaqtan aralasıp qala qoydım?» – dep aza boyım qaza bolıp otır. Áńgime kásipte me eken? Bul kásipten men ne jamanlıq kórip edim? Brigadirden azap shekken kúnlerde men usını árman etken joq pa edim? Endi ármanıma jetip turıp shiytkigenim qalay boldı? Dáslepki kúnleri men bul kásipke et betimnen túsip qızıǵıp, qulshınıp-aq kirisken joq pa edim? Bul shiytkiw neden baslanıp edi ózi? Bul sorawǵa jańa juwap taptım degende, Jalǵastıń qıyalına ekinshi bir sorawlar dizbegi kelip jáne únsiz oyǵa shúmip ketti» [1:40]*. Bul jerde qaharmannıń ishki monologı arqalı onıń házirgi waqıttaǵı dramatizmge tolı halatı menen ótmishtegi armanları (prospekciya) salıstırılıp, «jeti jıl» waqıt ólshemi retrospektiv eslewlerge jol ashadı. Jalǵastıń óz kásibine bolǵan jekke qatnasınıń ózgeriwi hám tolǵanıslı ishki soraw-juwapları (mısalı, «*Áńgime kásipte me eken?*») dáwirdiń jámiyetlik-morallıq problemaları menen insannıń ruwxıy qádiriyatlarınıń soqlıǵısıwın ashıp beredi.

«Yad xronotopı – qaharmanlar basınan ótkergen, onıń ótmishinde júz bergen waqıyalardıń qıyalında qayta sáwleleniw jaǵdayı bolıp, obraz ruwxıyatındaǵı ózgeris nátiyjesinde júz beredi» [8:132]. Joqarıdaǵı pikirge qosımsha retinde aytıwımız múmkin, yad xronotopı qaharman psixologiyasınıń ajıralmas bólegi bolıp, qaharmannıń qıyalında ótken kúnlerdiń qayta janlanıwı — bul tek eske túsiriw emes, al qaharmannıń óz hújdanı aldında esap beriwi bolıp tabıladı. Bul usıl shıǵarma syujetiniń mánilik jaqtan qunlı bolıwına hám qaharman táǵdiriniń, onıń ómirlik principleriniń tolıq ashılıwına imkaniyat beredi.

J.Sagidullaevanıń «Qaraqalpaq povestlerinde stillik izlenisler» (2020) dep atalǵan monografiyasında rus tilindegi «Литературный энциклопедический словарь» (1987) kitabında keltirilgen «Psixologiyalıq súwretlew usıllarınıń eń jetilisken forması – bul qaharmanlardıń eske túsiriw hám kóz aldına elesletiwleri. Kórkem prozada personajdıń yadına waqıyalardı rawajlandırıw ushın ishki keńislik sıpatında múrajat etiw; syujettegi kórkem waqıttıń úzik-úzik, izge qaytıp hám basqa da usıllarda beriliwi

avtorlıq baslama emes, al eske túsiriwler psixologiyası sıpatında túsindiriledi... Qaharman sanasınıń bunday sáwleleniwi is-háreketlerdiń negizgi waqtın bir neshe kún hám saatlarǵa qısqartıwda múmkinshilik beredi, sonıń arasınsha eske túsiriwler ekranına insannıń pútkil ómiriniń waqıt hám keńislikleri keńeyip kórsetiliwi múmkin boladı», – degen teoriyalıq pikirlerge silteme beriledi. Usı teoriyalıq pikirlerge tiykarlanıp, qaraqalpaq jazıwshısı U.Pirjanovtıń «Qarda qalǵan izler...» (1984) povestinde retrospektiv syujet, yaǵnıy bas qaharman Sipatdiyin ǵarrınıń kempiri Palbiykeniń janazasınan keyin bir tún ishinde biyperzentlikte ótkergen pútkil ómirin eske túsiriwi qaharmannıń tragizm hám dramatizmge tolı ruwxıy jaǵdayı hám ishki keshirmeleriniń tereńnen ashılıwına xızmet etkenligin tastıyıqlaydı [5 : 79-80]. Usı kózqarasqa qosılǵan halda sonı aytıw múmkin, eske túsiriw hám köz aldına elesletiwler syujetti súwretlewdiń ápiwayı avtorlıq usılı emes, al qaharmannıń ishki keńisligi bolıp tabıladı. Avtor syujettegi obyektiv waqıttı qısqartqanı menen, personajdıń ishki álemindegi waqıt hám keńislikti mikroxronotop arqalı keńeytedi.

Juwmaq. Pikirlerimizdi juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanında yad xronotopı avtor ideyasın jetkeriwde, shıǵarmanıń poetikalıq mazmunı (tema, probleması)n sáwlelendiriwde, syujet hám obrazlardı bir oray (“dárya tartılǵan jıllar”)ǵa shólkemles-tiriwde kompoziciyalıq xızmet atqarǵan. Jazıwshınıń basqa roman hám povestlerindegi waqıt hám keńislik máselelerin úyreniw avtordıń xronotop poetikasındaǵı kórkemlik izlenislerin anıqlawǵa járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. Дәрья тартылған жыллар (роман). – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва, «Художественная литература», 1975.
3. Мурод Мухаммад Дўст. Лолазор (роман). – Тошкент: «Шарқ», 1988.
4. Нуржанов П. Сверяя с народной памятью. Монография. – Нукус: «Билим», 1994.; Qaniyazova J. Sh.Seyitov romanlarında qaharman xarakterin jaratıw sheberligi. – Toshkent, «Impress media» nashriyoti, 2023.
5. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2020.
6. Sagidullaeva J., Zinatdinova G. Lirik va epik xronotopnıng o‘ziga xos xususiyatları. // Tafakkur ziyosı. 2021, №4.
7. To‘rayeva B. Zamonaviy romanchilikda xronotop poetikasining qiyosiy-tipologik tadqiqi. Filol. fan. d-ri (DSc). … dis. avtoref. – Buxoro, 2022.
8. To‘rayeva B. Xronotop poetikasining o‘ziga xos xususiyatlari. // FarDU ilmiy xabarlari, 2022, №3.

РУС КЛАССИКАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ ЛИРИКАСЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНЕ АЎДАРМАСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ (А.С.ПУШКИН, М.Ю.ЛЕРМОНТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Убайханова Миййагул – *таяныш докторант*
ubajhanovamiuagul@gmail.com
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕВОДОВ ЛИРИКИ РУССКИХ КЛАССИЧЕСКИХ ПОЭТОВ НА КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А.С.ПУШКИНА, М.Ю.ЛЕРМОНТОВА)

Убайханова Миййагуль – *базовый докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

RESEARCH IN TO THE TRANSLATION OF RUSSIAN CLASSICAL POETRY INTO THE KARAKALPAK LANGUAGE (BASED ON THE WORKS OF A.S.PUSHKIN AND M.Yu.LERMONTOV)

Ubaykhanova Miyuagul – *doctoral student*
Karakalpak State University Karakalpak named after Berdakh

Таянч сўзлар: лирик таржималар, таржима вариантлари, бадиий таржима, қорақалпоқ тилига таржималар, рус классик шоирлари.

Резюме. Қорақалпоқ адабиётида дастлабки лирик таржималар, уларнинг таҳлили ҳақида фундаментал ишлар етарли даражада қорақалпоқ адабиётида алоҳида илмий объект қилиб олинмаган. айниқса классик шоирларнинг қорақалпоқ тилига таржималари уларнинг таҳлили таржима назарияси ва қорақалпоқ адабиёти учун муҳим масалалардан бири бўлиб қолаверади. Шунингдек, қилинган таржималарнинг бадиий таржима талабларига қанчалик даражада жавоб бериши уларнинг адабий қийматини ушбу мақоламизда таржимонларнинг бир неча таржима вариантлари орқали очиб беришга ҳаракат қилдик.

Ключевые слова: лирические переводы, варианты перевода, художественный перевод, переводы на каракалпакский язык, русские классические поэты.

Резюме. Первые лирические переводы в каракалпакской литературе, фундаментальные работы по их анализу в достаточной степени не были взяты в качестве отдельного научного объекта в каракалпакской литературе. особенно переводы классических поэтов на каракалпакский язык, их анализ остается одним из важных вопросов для теории перевода и каракалпакской литературы. Также в нашей статье мы попытались раскрыть литературную ценность выполненных переводов, насколько они соответствуют требованиям художественного перевода, через несколько вариантов перевода переводчиков.

Key words: lyrical translations, translation options, literary translation, translations into the Karakalpak language, Russian classical poets.

Summary. The first lyrical translations in Karakalpak literature and the fundamental works on their analysis have not been sufficiently taken as a separate scientific object in Karakalpak literature, especially the translations of classical poets into Karakalpak, and their analysis remains one of the important issues for translation theory and Karakalpak literature. Additionally, in our article, we attempted to reveal the literary value of the translations performed, as well as their compliance with literary translation requirements, through several translations by translators.

Кирисиў. Пушкин, Лермонтов, Есенин, Блок, Маяковский, Ахматова ҳәм басқа да рус классик шайырларының шығармаларын өз ана тиллерине аўдарыў сыяқлы поэтикалық искерлик пенен шуғылланыў дүнья халықлары әдебиятында бурыннан бар, қәлиплескен ҳәм раўажланған дөретиўшиликтиң бир түри. Атлары аталған уллы сөз шеберлериниң қосықларын қарақалпақ тилине аўдарыў жумыслары менен қарақалпақстанлы әдебиятшылар да шуғылланды. Әлбетте, аўдарма ислери ҳәрқандай шайырдың дөретиўшилик тәжрийбесиниң және де алға илгерилеўине, жоқары басқышларға көтерилиўинде унамлы тәсир жасағанлығы сөзсиз. Себеби, олар аўдарма ислеў процесинде уллы шайырлардан сабақ алады, руўхый сәўбетлес, дәртлес, муңласқа айланады, бул кеширмелер олардың дүньятанымын кеңейтеди. Әсиресе, рус әдебиятының қуяшы, шыңы болған классиклери Пушкин ҳәм Лермонтовтың қосықларын аўдарма ислеў ҳәммениң де қолынан келе бермейди. Биринши гезекте рус тили ҳәм мәденияты менен таныс болыў керек болса, екинши гезекте, ең кеминде сол аўдарма ислеп атырған шайырға барабар билимге ийе болыў зәрүр.

Тийкарғы бөлим. А.С.Пушкин - рус халқының уллы классик шайыры, оның шығармалары дүньяның 200 ден аслам тилине аўдарылған. Соның ишинде қарақалпақ тилине де аўдарылған, ҳәтте өз алдына китап ретинде бир неше мәрте баспадан шыққан. Рус әдебиятында Пушкинниң дерлик барлық шығармалары халық арасында белгили, көпшилик қосықларын болса китапқумарлар ядқа биледи. 1985-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан А.С.Пушкинниң қосықлар топламының аўдармасында қарақалпақ әдебиятында ертеректе аўдарылған қосықлар да бар. Мысалы, А.Бегимов тәрепинен де бир қатар лирикалық қосықлар аўдарма исленген, солардың ишинде А.Пушкинниң «Гүл» («Цветок») қосығын шебер аўдарма ислеген:

Умытылғанын көрдим китап ишинде,
Ийиси жоқ, қуўрап қалған бир гүлди,

Шийрин қыял жанды бийлеп сол гезде,
Тербеди ой салып бизиң кеўилди.
Қайсы жазда, қайсы манда өстиңиз
Көп болды ма, айтың сизди ким үзген?
Таныcбекен, қандай қолға түстиңиз
Китаптың ишине неге қойды екен? [1:21]

Түп нусқа менен салыстыра отырып, аўдармашы сыпатында А.Бегимовтың Пушкин поэзиясын түсинетуғынлығын ҳәм оны жақсы жеткере алатуғынлығын байқадық. Ең дәслепки аўдармалардың бири болыўына қарамастан, көркем аўдарманың талапларына жуўап бере алған, форманың ҳәм мазмунның теңлигин де сақлай алған, сондай-ақ қосықтың ырғағы да бир дем менен оқылады, бул көркем аўдарма тек ғана А.Бегимовтың табысы емес, ал қарақалпақ көркем аўдармасының да табысы болады. А.Межировтың сөзлери менен айтқанда шайырдың музасы ҳәм өзиниң қосықлары ҳәм аўдармасы ушын биреў болады [2]. А.С.Пушкинниң рус тилиндеги текcттиде:

Цветок засохший, безуханный,
Забытый в книге вижу я;
И вот уже мечтою странной
Душа исполнилась моя.
Где цвел? Когда? Какой весною?
И долго ль цвел? И сорван кем,
Чужой, знакомой ли рукою?
И положен сюда зачем? [3]

Қосықтың биринши жуўмағында **«И вот уже мечтою странной, Душа исполнилась моя»** қатарларын қарақалпақ тилинде **«Шийрин қыял жанды бийлеп сол гезде, Тербеди ой салып бизиң кеўилди»**- деп көркем аўдарма ислеген. Себеби, **«мечтою странной»** сөз дизбегин **«әрман, арзыў, өзгеше арзыў»** деп те аўдарыўы мүмкин еди. Бирақ, шайыр сыпатында Пушкинниң кеўлин аңлап **«шийрин қыял»** деп поэтикалық пафос бере алған. Бул топламдағы барлық қосықлар сәтли аўдарылды деп айта алмаймыз. Себеби, топламды оқып, таллап шығып онда көркемлилиги төмен аўдармалардың да бар екенин байқадық. Мысалы, Б.Қайыпназаров аўдарған А.С.Пушкинниң **«Күндизги шамшырақ»** қосығының оригинал тексти формалық жақтан қысқа ҳәм эпиўайи:

Погасло дневное светило;
На море синее вечерний пал туман.
Шуми, шуми, послушное ветрило,
Волнуйся подо мной, угрюмый океан.
Я вижу берег отдаленный,
Земли полуденной волшебные края;
С волненьем и тоской туда стремлюся я,
Воспоминаньем упоенный …[3]

Негизинде бул қосықтың рус тилиндеги атамасы «**Погасло дневное светило»** деп аталады. Бирақ, қарақалпақ тилиндеги аўдармасы рус тилиндеги аўдарма мазмунын бере алмаған. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндеги аўдармасында форма толығы менен сақланбаған. Епикалық шығарманы аўдарма ислеген сыяқлы сөзлер қурғақ баянланған:

Өшти күни менен жанған шамшырақ,
Көк теңизди қаплады кешки думан,
Қағла желқом, қәлеген жаққа зымырап,
Толқынлар астында түнерген океан.
Мен көрип турыппан алыс жерлерди,
Қубладағы үлкелерди әжайип,
Қайғы менен ядқа салып өткенди,
Алысларға телмиреймен муңайып ... [4:46]

Жоқарыдағы қарақалпақ тилиндеги аўдармасында биринши шуўмағында **подстрочный перевод (қатарма-қатар)** исленген болса, екинши шуўмағында Пушкин берген идея толығы менен Б.Қайыпназаровтың стили болып қалған. Мысалы, Пушкинниң **«Земли полуденной волшебные края»** деген қатарын қарқалпақ тилинде **«Қубладағы үлкелерди әжайип»** деп қәте аўдарған, ямаса рус тилиндеги текстте **«С волненьем и тоской туда стремлюся я, Воспоминаньем упоенный»** деген қатарын қарақалпақ тилинде «**Қайғы менен ядқа салып өткенди, Алысларға телмиреймен муңайып»** деп автордың айтажақ ойын бурмалап аўдарған. Пушкин бул жерде **«қайғыланып»** емес, ал **«толқынланып ҳәм сағыныш пенен умтыламан»** деп берген. Демек Б.Пастернактың гәпи менен айтқанда қосықтың музыкалылығы, оның ырғағында ғана емес, ал мәниси ҳәм ырғағының өз ара қатнасында [5:18].

Қарақалпақ әдебиятында И.Юсуповтың орны өз алдына. И.Юсупов талантлы шайыр болыўы менен бирге, талантлы аўдарыўшы. Ол тек ғана Шығыс әдебияты ўәкиллери менен шекленип қалмастан, ал Батыс әдебияты ўәкиллериниң шығармаларын да қарақалпақ оқыўшыларына таныстырды. Мысалы, «Мәңги булақлар» топламында Шығыс ҳәм Батыстың уллы сөз зергерлерин қарақалпақ тилине аўдарған. Шайыр сыпатында лирикалық шығармаларды шебер аўдарған. Мысалы, Пушкинниң **«Чаадаевқа»** («К Чадаеву») қосығын И.Юсупов аўдармасы менен салыстырып отырып, шайырдың сөзлерди мәнили ҳәм орынлы қойыў шеберлигине тән бердик. Себеби, айырым қысқа буўынлы, я аўдарма ислегенде узын болып кететуғын сөзлерге де мәнилик жақтан да, формалық жақтан да уйқасын тапқан. Бул қосық оригиналда 8-9 буўынлы, аўдармада 10-11 буўынлы болып келген.

Но в нас горит еще желанье,
Под гнетом власти роковой
Нетерпеливою душой
Отчизны внемлем призыванье. [6:78]

Ал, аўдармада:

Бойда бирақ жигер оты сөнбеген,
Тәғдир етсе де көп зулымлықларын,
Шәўкилдеген жас көкирек жан менен,
Тыңлаймыз биз Ўатан шақырықларын. [4:57]

Бул қатардағы **«Нетерпеливою душой»**- сабырсыз жан, шыдамсыз жан деп аўдармаланады. Бирақ, текстты сол турысында аўдарма ислегенде, оның мазмунын ҳәзиргедей бере алмас еди. Және шайырдың жетискенлиги – форманы да мазмун менен тең услай алғанлығында, сөзлер дизбегинен де үнемли пайдаланған. Бир ғана **«душой»** сөзине **«жас көкирек, жан»** сөзлериниң қатара етип шебер қоллана алыўында.

Белгили алым С.Ахметов көркем шығарманың пайда болыўын ана қурсағындағы айы, күни жеткен нәрестениң жарық дүньяға шығыўы менен салыстырылады. [7:38-39]. Бул баҳалы пикирди көркем аўдарма туўралы да айтыўымыз мүмкин. Оған қойылатуғын талаплар ҳәм критериялар жүдә жоқары болыўы тийис. Тек ғана билингвизм (еки тилди билиў) жеткиликсиз. Аўдармашы тил менен бирге тарийх, мәдeният ҳәм сол

халық психологиясынан да терең билимге ийе болыўы керек.

Әсиресе, **«Я памятник себе воздвиг»** қосығы (салтанатлы одасы) Пушкинниң өзиниң қандай дәрежеде уллы шайыр екенин баянлаған, өзи өлсе де оның дөретиўшилиги, музасы ҳешқашан сөнбей-туғынын дәлиллеген қосықларының бири. Бул қосық 1836-жылы жазылған болса да, 1841-жылы шайырдың өлиминен соң баспаларда жәрияланған.

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа,
Вознесся выше он главою непокорной
Александрийского столпа [8:174-175].

Бул қосықтың қарақалпақ тилинде аўдармаларын изертлегенимизде, олардың көбирек көркем аўдарма талапларына жуўап беретуғын тәрепине дыққат аўдардық. Қарақалпақ тилине **«Ескерткиш»** қосығын И.Юсупов ҳәм С.Ибрагимовлар аўдарған. И.Юсупов аўдармасында:

Бир ескерткиш салдым айта жүргендей,
Ел соқпағын шөп баспайды ол манда,
Александр минарасын менсинбей,
Басып озып, бәлент шықты оннан да .[4:3]

Жоқарыдағы аўдарма бир ырғақта, жеңил оқылады, және оқыўшылар ядында қалатуғын әпиўайы сөзлер менен аўдарылған. Формалық жақтан таллайтуғын болсақ 11-12 бууынға қурылған (оригиналында 12-13 бууында жазылған), яғний қосықтың формасы аўдармада сақланған. Қосықтың атамасы **«Ескерткиш»** рус тилиндеги атамасының қарақалпақ тилиндеги аўдармасы. Бул атаманы И.Юсупов аўдармашы сыпатында дурыс таңлаған. Енди бул аўдарманы С.Ибрагимовтың аўдармасы менен салыстырып, анализлейтуғын болсақ:

Мен өзиме құдирет естелик қойдым,
Изи үзилмейди зиятратшылардың,
Аспан менен таласады өрлеп ол,
Александр мынарынан жоқары [9:107].

Қосық атамасын **«Естелик»** деп аўдарған, сондай-ақ **«К нему не зарастет народная тропа»** деген қатары И.Юсупов аўдармасында **«Ел соқпағын шөп баспайды ол манда»** деп аўдарған болса, С.Ибрагимов «Изи үзилмейди зыяратшылардың» деп аўдарған. И.Юсупов аўдармасында бул екинши қатары, биринши қатардың жуўмағы бәнт басары ретинде туўра мәни де берилген ҳәм аўыспалы мәни де берилген:

Бир ескерткиш салдым айта жүргендей,
Ел соқпағын шөп баспайды ол манда,

Туўра мәниде сол уллы Пушкинниң ескерткишине көп адамлар барыўы, зыяратлаўы ҳәм соның себебинен сол соқпаққа шөплердиң өспеўи айтылған болса, аўыспалы мәниде Пушкин шығармаларын оқыўшы қәўим барқулла изленип оқый беретуғыны нәзерде тутылған. Ал, С.Ибрагимов аўдармасы да оригиналдағы мәнини береди, ол тиккелей аўыспалы мәнини жай етип берген. Бул аўдармада да тап оригиналдағыдай форма сақланған. Енди, қосықтың 3-4-қатарын талласақ:

Вознесся выше он главою непокорной
Александрийского столпа.
И.Юсупов аўдармасында:
Александр минарасын менсинбей,
Басып озып, бәлент шықты оннан да.
С.Ибрагимов аўдармасында:
Аспан менен таласады өрлеп ол,
Александр мынарынан жоқары.

И.Юсупов аўдармасында Пушкинниң айтажақ ойы, ода қосықтың стилине тән болған салтанатлы руўхы, сондай-ақ, Пушкинниң стили берилген. С.Ибрагимов-тың аўдармасында да көтериңкилик бар, қосықтың формалық сулыўлығын ҳәм конкретлигин сақлаў ше-берлигин де сеземиз. Демек, улыўма жоқарыдағы қосықты аўдарма теориясының принциплерине тийкар-ланып жуўмақ шығаратуғын болсақ, И.Юсуповтың аўдармасы көбирек көркем аўдарма талапларына жуўап береди. Бирақ, ҳәрбир оқыўшының талғамы ҳәр түрли болғанлықтан аўдарма исленген шығарманың қәлеген варинтын оқыўға ҳақылы, ал екиншиден қарақалпақ әдебиятында көркем аўдармалар вариантының (вариация) көбейиўи оның раўажланыўының тийкарғы факторы болып хызмет етеди.

А.С.Пушкинниң **«Храни мой талисман»** қосығы-ның да қарақалпақ тилинде еки түрли аўдармасы бар, дәслеп Ж.Избасқанов аўдарған болса, екинши мәрте С.Ибрагимов аўдарған. Бул қосықтың тарийхы менен танысып шыққанымызда Пушкин бул қосықты 1825-жылы жазған, бирақ ҳешбир баспаларда жәрияламаған, оның пинҳами лирикасына киреди. Қарақалпақ тилиндеги аўдармалардың қай дәрежеде сәтли шыққанын билиў ушын дәслеп қосықтың оригиналына жүгиндик:

Храни меня, мой талисман,
Храни меня во дни гоненья,
Во дни раскаянья, волненья:
Ты в день печали был мне дан.
Когда подымет океан
Вокруг меня валы ревучи,
Когда грозою грянут тучи —
Храни меня, мой талисман [8:93-94]

Ж.Избасқанов қосықты толығы менен аўдарған, форма ҳәм мазмун теңлигин сақлаған:

Аман еткил мени, мойтумар,
Аман еткил қуўғын ўағында,
Түскинликке түскен шағымда,
Муңлы күни берилгениң бар.
Океанның тынышы жойтылар,
Құдирет мисли тербелискенде,
Найзағайлы бултлар көшкенде,
Аман еткил мени, мойтумар. [10:615]

Қосықтағы **«Во дни раскаянья, волненья»** қатарын шайыр Ж.Избасқанов **«Түскинликке түскен шағымда»** деп аўдарған болса, С.Ибрагимов аўдарма-сында **«Өкинеште қалған ўағымда»** деп аўдарған. Қарақалпақ тилиндеги еки аўдарманы оқып отырып, ҳәрбир шайыр аўдармашы сыпатында өз алдына сөз-саплаў техникасынан пайдаланғанын байқаймыз. Ж.Избасқановтың аўдармасын оқығанда, онда көте-риңки пафос сезиледи, ал С.Ибрагимовтың аўдармасы муңлы пафоста аўдарылған. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндеги аўдарма атамасын еки шайыр еки түрли етип аўдарған. Ж.Избасқановтың аўдармасында **«Аман еткил мени, мойтумар»** деп берилген болса, С.Ибрагимов **«Аман сақла мени, тумарым»** деп аўдарған:

Аман сақла мени, тумарым,
Аман сақла қуўғынға түссем,
Өкинеште қалған ўағымда,

Алдым сени ҳәсиретли күним.
Төрт жағымнан дәў толқынларын,
Дийўал етип көтерсе умман.
Қара бултлар дөнсе аспаннан,
Аман сақла мени, тумарым. [9:107]

Қосықтағы **«Когда подымет океан, Вокруг меня валы ревучи»** қатарларын еки аўдармашы пүткиллей еки түрли етип аўдарған. Мысалы, Ж.Избасқанов **«Океанның тынышы жойтылар, Қүдирет мисли тербелискенде»** деп аўдраған болса С.Ибрагимов **«Төрт жағымнан дәў толқынларын, Дийўал етип көтерсе умман»** деп аўдарған. Дәл мәниси бойынша С.Ибрагимовтың аўдармасы оригиналға жақын, ал Ж.Избасқанов улыўмалық түрде аўдарған, жоқарыда айтып өткенимиздей көтериңкилик бериў ушын сөзбе-сөз аўдарма ислемей, мазмунға дыққат аўдарған. С.Ибрагимов вариантында болса сөзбе-сөз аўдарған ҳәм мәнилик жақтан толығы менен ашып бере алған. Қосықтағы **«валы ревучи»** бизиңше **«күшли толқын»** дегенди аңлатса, С.Ибрагимов буны дурыс аңлап **«дәў толқын»** деп берген, сондай-ақ қосықтағы **«океан»** сөзин де формалық бирлигин мазмунға сәйкеслеў ушын ҳәм араб тилиндеги сөз бенен бериў ушын **«умман»** деп берген, үшинши ҳәм төртинши қатарын инверсиялап, ықшамластырып аўдарма ислеген.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, аўдарма ислеў арқалы, әсиресе көркем аўдарма арқалы биз бир миллеттиң, бир халықтың тарийхы, дәстүри, менталитети, мәденияты ҳәм олардың дүньятанымын үйрениўимизге болады. Соның ишинде, көп әсирлик тарийхқа ийе жазба әдебият ўәкиллериниң шығармаларын оқыў арқалы – жаңа тәжирийбе, қанатлы сөзлер дизбегин үйрениўимизге болады. Демек, аўдарма ислеў арқалы биз соны байқаўымызға болады, аўдарма- бул шайыр, жазыўшы яқы аўдармашы (дилмаш) ушын өз алдына планета. Оны үйрениў арқалы жаңаша көз-қарас, пикирлер, идеялар жыйнайды.

Әдебиятлар

1. Пушкин А.С. Қосықлар ҳәм поэмалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
2. Internet resurs: https://litinstitut.ru/content/tolma4nonstop_perevodchik
3. Internet resurs: https://www.culture.ru/poems/5946/pogaslo-dnevnoe-svetilo
4. Пушкин А. С. Қосықлар ҳәм поэмалар (колллективлик аўдарма). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Пастернак Б. Заметки переводчика. – Лит. Россия, 1965.
6. Пушкин А. Избранные сочинения. – Москва: «Академия», 1990.
7. Ахметов С. // «Әмиўдәрья» журналы 2-сан, 1990.
8. Пушкин А. С. Собрание сочинений : в 10 т. – Москва: «Художественная литература», 1977.
9. Ibragimov S. A.S.Pushkin. Tańlamalı qosıqlar. – Nókis: «Farna print Nukus», 2025.
10. Избасқанов Ж. Ақ қуслар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Ермолич С.Я. Институционализация Белорусско-Узбекского сотрудничества в сфере высшего педагогического образования 3

JÁMIYETLIK HÁM GUMANITAR ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwxıylıq tiykarları

Есназарова З.Б., Тлеумуратова З.М. Абу али Ибн Синаның шығармаларында философиялық мәселеси 9
Najimatdinov K. Najmaddin Zahidiydiń ilimiy miyrası – XIII ásir Xorezm tariyxınıń áhmiyetli jazba deregi 13
Пайзуллаева А.М. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде ҳадаллық ҳәм инсаныйлық қәдириятларының исбилерменлик ҳәм саўда менен байланыслылығы 16

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Bayimbetova M.B. Grammatical functions and word formation of onomatopoeic words in English and Karakalpak 19
Erjanova D.Q. Qaraqalpaq tilindegi waqıtqa baylanıslı adam atlarınıń semantikası 22
Дильманов И.О. Актуальные проблемы общественно-политической терминологии родственных тюркских языков 25
Kalmuratova J.R. Tólepbergen Qayıpbergenovtıń “Túsiniksizler” shıǵarmasında “menmenlik” (tákabbirlik) emocional konceptiniń sáwleleniwi 28
Kudaybergenova G.P. Artistic repetition in general linguistics and Karakalpak poetic discourse: the case of K.Rakhmanov 31
Kurboniyazov G.A. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi “sóylew/speech” konceptosferası frazeologizmleriniń pragmalingvistikalıq talqılanıwı 34
Orazımbetov A.K. Qaraqalpaq tilinde presuppoziciyanıń semantika-pragmatikalıq aspektleri 37
Пирниязова А.Қ. Академик Рабиға Сыздық мийнетлеринде жазыў ҳәм ортологияны раўажландырыў мәселелери 39
Shakurova F.K. Lexical-semantic and functional features of english borrowings in modern uzbek business terminology 42
Shınnazarova S.J., Kaypnazarova M.K., Kutlımuratov I.K. N.A.Baskakov – qaraqalpaq tili dialektlik leksikografiyasınıń tiykarın salıwshı 45

Ádebiyattanıw

Arzıev Sh.A. Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında faunalıq obrazlardıń jasalıwı 47
Есебаев М.М. “Ғәрип-ашық” дәстанының миллий вариантларының идеялық мазмуны ҳәм жанрлық өзгешелиги 51
Ganieva G.M. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı 55
Xojamuratov R.I. Ózbek hám qaraqalpaq lirikasında poetikalıq obrazdı jaratıwda leytmotivtiń xızmeti (Shayırlar E.Vahidov hám T.Jumamuratov qosıqları mısalında) 58
Jienbaev M.A. Verlibr janrınıń teoriyalıq talqılanıwı 61
Kamalova D.E. Kórkem ocherk hám onıń ózine tán ózgeshelikleri 64
Кошекова А.А., Торткулбаева Т.А. Исторические корни ораторского искусства 67
Ktaybekova G.K. Qaraqalpaq xalıq tariyxıy ańızlarınıń izertleniw máseleleri 71
Qalbaeva G.S. Folklor prozasında “gúna” hám “obal konceptleriniń kórkem-didaktikalıq tábiyatı 74
Qodirov U.Sh. Lirik kechinma va uning falsafiy-psixologik asoslari (goʻzal begim she’riyati misolida) 78
Matyakupov S. She’riyatda muloqot shakllari va badiiy ifoda 81
Moldagali B., Alpysbay A.R., Suleimenova Z.N. Cognitive approaches to interpreting the author’s position through the interaction of literature and art 84
Sagidullaeva J.N., Pirnazarova U.T. K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanında yad xronotopınıń kórkemlik xızmeti 89
Убайханова М. Рус классикалық шайырлары лирикасының қарақалпақ тилине аўдармасының изертлениўи (А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов шығармалары мысалында) 92

BGPU REKTORÍ ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍŃ BELARUSIYADAǴÍ ELShISI MENEN UShÍRASTÍ

Belarus mámleketlik pedagogikalıq universitetinde (BGPU) universitet rektorı Aleksandr Ivanovich Juktiń Ózbekstan Respublikasınıń Belarus Respublikasındaǵı elshisi Nuriddin Yoqubjonovich Mamajonov penen ushırasıwı bolıp ótti.

Ushırasıw dawamında eki tárepleme birge islesiwdi rawajlandırıw, bilimlendiriw hám mádeniyat tarawlarındaǵı baylanıslardı bekkemlew, sonday-aq, keleshektegi birge islesiw baǵdarları boyınsha pikir alısıldı.

Ilajda Belarus tárepinen BGPUdıń oqıw isleri boyınsha prorektorı A.A.Frantskevich, BGPU janındaǵı Ózbek mádeniyatı orayınıń baslıǵı S.Ya.Ermolich qatnastı.

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍNDA KOREYA RESPUBLIKASÍNÍŃ SUN MOON UNIVERSITETI XALÍQARALÍQ BAYLANÍSLAR BOYÍNShA DEKANÍ ChOI JAE SUNG MENEN UShÍRASÍW BOLÍP ÓTTI

Ushırasıw barısında jasalma intellekt, IT, ekologiya hám tábiyiy resurslar baǵdarında «2+2» baǵdarlamasın jolǵa qoyıw, koreys tilin oqıtıwdı jetilistiriw, professor-oqıtıwshılar hám studentlerdiń akademiyalıq mobilligin rawajlandırıw, óz ara tájiriybe almasıw, birgelikte xalıqaralıq grantlar hám ilimiy-izertlew jumısların ámelge asırıw máseleleri dodalanıp, aldaǵı wazıypalar belgilep alındı.

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ BASShÍLARÍ AQShTÍŃ ÓZBEKSTANDAǴÍ ELShIXANASÍ WÁKILI, ELShIXANA MISSIYASÍNDAǴÍ JUWAPLÍ XÍZMETKER HEATHER BYRNES XANÍM MENEN UShÍRASÍW ShÓLKEMLESTIRDI

Ushırasıw dawamında tárepler birge islesiwdiń áhmiyetli baǵdarları, atap aytqanda, Access English Scholarship Program, UNICEN, COIL (Collaborative Online International Learning) baǵdarlamaları, sonday-aq, Fulbright ETA English Fellow Program sheńberindegi birge islesiw nátiyjelerin dodaladı.

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 420.000 (tórt júz jigirma mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.

JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı, 8 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shığa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwğa ruxsat etildi: 29.09.2026* *Buyırtpa: №0384 Format: 60x84 1/8* *Kólemi: 12 b/t. Jurnal jılına 8 márte shığadı.* *Reestr № 089632*